

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

**ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**ФАКУЛЬТЕТ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ДЛЯ ПІДРОЗДІЛІВ
ПРЕВЕНТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Кафедра теорії та історії держави і права

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни

«ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ»

Для здобувачів вищої освіти
факультету заочного навчання
працівників поліції ННІ ПОЗН
спеціальності 6.030402
Правоохоронна діяльність

Дніпро – 2016

Конспект лекцій підготував **Талдикін О.В.** – доцент кафедри теорії та історії держави і права факультету підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Білозьоров Є.В., професор кафедри теорії держави і права Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент;

Легка О.В. – доцент кафедри міжнародного права, історії права та політико-правових вчень Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, кандидат юридичних наук, доцент.

Конспект лекцій обговорений та схвалений на засіданні кафедри теорії та історії держави і права 29.07.2016 р., протокол № 23

**ТЕМА № 2. ДАВНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
ТА ПРИАЗОВ'Я
(2 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Особливості суспільного ладу античних міст Північного Причорномор'я та Приазов'я.....	4
2. Особливості державного ладу античних міст Північного Причорномор'я та Приазов'я.....	5
3. Право у античних державах Північного Причорномор'я та Приазов'я.....	10

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гавриленко О.А. Магістрати античних держав Північного Причорномор'я // Матеріали XI історико-правової конференції „Місцеві органи державної влади та самоврядування: історико-правовий аспект”. 2004. – Суми, 2004.
2. Гавриленко О.А. Стадії процесу в античних державах Північного Причорномор'я// Південноукраїнський часопис. – 2006. – № 1.
3. Гайдукевич В.Ф. Боспорське царство. - М.-Л., 1949.
4. Жебелев С.А. Северное Причерноморье. - М.-Л., 1954.
5. Заруба В.М. Державні утворення, суспільство і право стародавніх народів Північного Причорномор'я та Приазов'я. Лекція. – Дніпропетровськ: ЮА МВС, 2005.
6. Кадеєв В.І. Очерки истории экономики Херсонеса таврического в I – IV веках н.э. // Харьков. Харьковского ун- та , 1970.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ця лекція має таку мету:

- ✓ *навчальна*: ознайомитися з особливостями суспільного та державного ладу античних міст Північного Причорномор'я та Приазов'я;
- ✓ *практична*: здобути навички щодо аналізу історико-правових джерел античних міст Північного Причорномор'я та Приазов'я;
- ✓ *виховна*: формування переконання про необхідність розуміння реалізації принципів демократії у державно-правовому та суспільному житті на прикладі античних полісів.

ВСТУП

У даній лекції передбачається надати слухачам такий фактологічний матеріал, який допоможе їм визначити, наскільки повно втілювалися основні принципи демократії у державно-правовому житті Ольвії, Тіри, Херсонеса та інших державних об'єднань зазначеного регіону у період із VII ст. до н.е. до III ст.н.е. Наука теорії держави і права називає такі принципи демократії :

політична свобода, рівноправність громадян, виборність органів держави, поділ влад, реалізація прав більшості та гарантування прав меншості, плюралізм. Але у нашому випадку, пропонується зосередити увагу на трьох засадничих принципах: народовладдя, рівність громадян перед законом, плюралізм.

Дана лекція побудована за результатами досліджень к.і.н., доцента, професора ХНУВС Гавриленко Олександра Анатолійовича. Слід заважити, що науковці харківської школи, зокрема Страхов, автор підручника з ІДПЗК, Ручинська О.А. вивчали певні окремі аспекти історії держави і права античних міст Північного Причорномор'я, але саме Гавриленко О.А. системно й послідовно досліджує дану тему.

Методологічну базу складають: системний метод пізнання державно-правових явищ, що дозволив охарактеризувати особливості суспільного та державного ладу; логічні методи аналізу і синтезу – дозволили визначати поняття, встановлювати ознаки, виокремлювати етапи розвитку, робити висновки щодо трансформації історико-правових явищ, їх аналізу в контексті певної історичної доби; історико-правовий – дозволив визначити наскільки повно втілювалися основні принципи демократії у державно-правовому житті Ольвії, Тіри, Херсонеса та інших державних об'єднань зазначеного регіону;

1. Особливості суспільного ладу античних міст Північного Причорномор'я.

Ініціаторами античної колонізації регіону були греки з античних міст Малої Азії. Всього давні греки мали близько тридцяти торгових факторій і військових баз, розташованих уздовж північнокавказького узбережжя Чорного і Азовського морів. Вибір місць поселень і моделі пристрою колоній залежав від безлічі факторів, у тому числі від соціально-економічного розвитку Еллади, взаємини з тубільним населенням, рельєфу місцевості тощо.

У V ст. до н.е. міста - колонії об'єдналися в Боспорське царство, його столицею було місто Пантікапей. Процес утворення єдиної держави у загальних рисах нагадував давньогрецький *синойкізм* (об'єднання полісів в єдину державу). На Чорноморському узбережжі особливості синойкизма виявлялися в створенні *федеративного союзу-симмахии*, як об'єднання полісів.

Соціальна структура полісів, обумовлюється двома факторами: класичними рабовласницькими відносинами, успадкованими від метрополії, і місцевими суспільно - політичних реалій. Так в Боспорській царстві були сформовані стійкі суспільні групи.

Найбільш впливовою соціально - економічної і політичної групою була *аристократія*. Вона сформувалася переважно з грецької олігархії. Великі торговці мали своїх дилерів в метрополії і навіть впливали на її політику.

Однак етнічний склад панівного класу був неоднорідний. Іншим джерелом аристократії була *місцева знать*. Різні царьки з числа варварів пристосовувалися до розвиненої античної культурі, володіли рабами і землями і, таким чином, були складовою частиною панівної групи суспільства.

Боспорське цар Левкої (місцевого походження) був наділений титулом афінського громадянина. У римський період, на початку нашої ери вожді місцевих племен отримували римське громадянство.

Окрему групу суспільства становили *жерці* давньогрецьких і місцевих культів. Відомо, що в Боспорі були храмові області, особливо шанувався культ Афродіти. Жерці користувалися довічними привілеями.

Велике значення в суспільному житті еллінів мали *фіаси*. Фіаси були релігійними громадами громадян, але ці організації не обмежувалися тільки виконанням язичницького культу. Фіаси виконували функції фінансових, господарських, посередницьких, опікунських, виховних та освітніх установ. Фіаси дотримувалися суворої ієрархії. Нижчий склад становили "прийомні" члени, які з часом ставали рядовими общинниками. Виконавши покладені на них доручення, *фіасоти* обиралися на наступний, чиновницький рівень, так що досягти в цій організації вищого положення можна було тільки після 5 - річного перебування на попереднього ступеня. Кількість членів досягала 300 осіб.

З IV - III ст. до н.е. торгові факторії значно зростали. У цей час навколо поселень з'являється сільсько-господарська округа - *хора*.

В V ст. до н.е. магнати і місцеві аристократи визнали владу місцевої династії Спартокидов, що сприяло формуванню монархії і властивій їй соціальній структури: придворна аристократія, служилий стан і бюрократія. За службу в армії місцеві варвари отримували цивільні права, наділялися землею і інкорпоровалися в соціальну структуру держави. Військову повинність несли середні і дрібні землевласники - *повноправні громадяни* полісу.

Найбільшою соціальною групою в містах був *демос*, тобто все вільне населення, яке мало права громадян. Це були: середні і дрібні власники, купці, ремісники, землероби.

Населення античних полісів обкладалося податками, несло військову та інші повинності. Аристократи, службовці і демос становили *рабовласницький клас*. За службу в армії місцеві варвари (скіфи, меоти, сармати) отримували цивільні права, наділялися землею і інкорпоровалися в соціальну структуру держави.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Отже, у державах Північного Причорномор'я існувала достатньо складна та розгалужена суспільна система. Правовий статус категорій населення ґрунтувався на принципах, характерних для всього античного грецького світу, з урахуванням місцевих особливостей державно-правового розвитку. Зазначене свідчить, з урахуванням конкретно-історичних умов античної рабовласницької доби, про наявність інституту громадянства.

2. Особливості державного ладу античних міст Північного Причорномор'я.

У достатньо розвинених та сталих державах, розташованих в античну епоху на території півдня сучасної України - Ольвії, Херсонесі, Тірі, Боспорському царстві - функціонувала досить значна кількість виборних колегій - магістратур та окремих посадових осіб - магістратів, які зазвичай обиралися Народними зборами з числа повноправних громадян та виконували окремі функції державної влади та управління. В сучасній юридичній літературі під магістратурою (латиною - начальник, влада, управління) розуміється державна посада, сукупність вищих державних посад. До компетенції магістратів належали фінансові справи, робота судових установ, військові справи тощо.

В античну добу *магістратури мали низку притаманних їм особливостей*: насамперед, короткий термін служби та колегіальність більшості магістратур, що до певної міри гарантували недоторканість основ демократичного ладу. Однак, ця колегіальність зовсім не означала, що усі однорідні магістрати повинні були діяти спільно, як колегія. Вони були „не колегією, а колегами". Кожен магістрат діяв окремо і самостійно, кожному окремо належала уся повнота відповідної влади. Але поруч із ним така ж повнота влади належала іншому, який своєю волею міг паралізувати будь-яке розпорядження першого.

Однією з найважливіших серед магістратур була *колегія архонтів*. Наявність такої магістратури засвідчується, в більшості грецьких колоній античного часу, зокрема, й у сусідніх західнопричорноморських полісах. В державах, що розташовувалися на території сучасної України, чисельність колегії коливалася. У Тірі римського періоду, наприклад, вона складалася з трьох осіб та першого архонта, який очолював її; в Ольвії- з чотирьох архонтів та голови колегії.

Колегія архонтів керувала усіма іншими колегіями, могла скликати у разі необхідності Народні збори - вищий орган державної влади у полісах Північного Причорномор'я з демократичною формою правління. У перших сторіччях існування Херсонесу перший архонт іменувався басилевсом - „царем". Його посада мала сакральний характер. Від стародавньої високої посади царя збереглися почесні, але лише формальні релігійні функції. Пізніше цю посаду скасували. В римський період в Тірі усі прийняті закони та постанови скріплювалися печатками архонтів, а також особи, що внесла проект постанови до Народних зборів та членів особливої групи, яка в єдиному відомому, випадку нараховувала 15 чоловік. Деякі вчені припускали що членами цієї групи ставали колишні магістрати, які належали до вищого прошарку стану декуріонів та вносилися до особливого реєстру. Такі особи були булевтами (членами Ради) і мали авторитет, що залежав як від їхнього багатства, так і від заслуг перед римською адміністрацією. На думку дослідників, виділення в зазначений період такого прошарку та надання йому

фактичного контролю над органами міської влади було безсумнівним обмеженням демократії.

Архонти відомі й у боспорських містах. Однак, якщо в Ольвії, Херсонесі, Тірі посада архонта була тимчасовою, то в Боспорській державі вона набула характеру спадкової влади. Магістратура архонтів існувала й в окремих містах, які увійшли до складу Боспорського царства, але більшою або меншою мірою зберегли залишки полісної автономії.

У римський період документально зафіксовано посаду "*батька міста*" Вона виникає в цілій низці міст, що у перших століттях нашої ери знаходилися в залежності від Імперії, у тому числі в Херсонесі й Ольвії. Дослідники вважають її вищою почесною магістратурою. Особа, що посідала її, за дорученням і під контролем римської адміністрації здійснювала управління містом. "Батьками міста" водночас могло бути кілька осіб, які іноді паралельно виконували й функції інших магістратур. По мірі змін в адміністративному апараті Імперії посада „батька міста" поступово зникає. У Херсонесі вона збереглася найдовше - як мінімум, до X ст. „Батьки міста" вважалися муніципальними чиновниками, але реально були службовцями державної адміністрації. На жаль виявлені джерела поки не дають можливості простежити зміну з плином часу функцій, повноважень, принципів призначення чиновників, визначити, чи існували локальні особливості статусу „батьків міста".

У важкі для держави періоди громадяни деяких полісів Північного Причорномор'я обирали колегію *есимнетів*. (можна трактувати повне значення терміну як „блюститель права") Вона являла собою виборну колегію епонімних магістратів, наділених широкими законодавчими, виконавчими та судовими повноваженнями і формувалася із членів Ради. На думку Е.Д.Фролова, це була екстраординарна магістратура суддів-устроїтелів, соціальних посередників у критичні моменти смут. Існує й інша точка зору. В.І.Кадеєв вважає есимнетів колегією, яка викопувала обов'язки чергової частини складу Ради, подібно до пританів в Афінах В Херсонесі у низці випадків есимнети оформлювали норми звичаєвого права у вигляді законів, що затверджувалися Народними зборами та (або) Радою.

Неодноразово у херсонських написах згадуються *даміурги*. На посадовців цієї колегії, за припущенням фахівців-антикознавців, покладалися функції охорони державного ладу. Громадяни повинні були повідомляти їм будь-яку інформацію щодо змов проти демократичного устрою держави. Саме про такі випадки, очевидно; йдеться у широко відомій пам'ятці державного права початку III ст. до н.е. присязі херсонеситів. Як і в інших дорійських державах, херсонеські даміурги, очевидно, мали й інші важливі функції.

Питаннями оборони в античних державах Північного Причорномор'я опікувалася авторитетна *колегія стратегів* (цей орган дещо нагадує Комітет начальників штабів у Сполучених Штатах Америки). В Ольвії вона переобиралася щорічно і складалася з шести осіб на чолі з головою. Щоправда, загалом війська міст підпорядковувалися першому архонту. Стратеги

займалися питаннями комплектування та навчання війська та безпекою держави у виключних випадках могли командувати військовими підрозділами, що використовувалися для припинення масового безладдя.

Відома в містах-державах Північного Причорномор'я також магістратура *номофілаків*- виборних чиновників, обов'язки яких були різноманітні в різних державах грецького світу. Загалом ця магістратура характерна для аристократичних і олігархічних держав, де номофілаки мали право накладати покарання, призначати послів тощо. У містах-державах Північного Причорномор'я засновувалися колегії номофілаків з 5-7 чоловік. В період еллінізму в Херсонесі така колегія складалася з трьох осіб. Вони стежили за оформленням законів, поведінкою людей і посадових осіб і вимагали від них виконання законів. В елліністичну епоху номофілаки, принаймні в Херсонесі, також мали право вносити пропозиції на розгляд Ради та (або) Народних зборів (право законодавчої ініціативи). Пізніше, починаючи з часу правління римського імператора Августа, ці повноваження тут перейшли до проедрів.

Викликає цікавість магістратура *продиків* (заступник, захисник). Вперше вона з'являється в Херсонесі у перших сторіччях нашої ери. Можна визначити цих магістратів як „посадових осіб, що виконували судово-юридичні функції. Очевидно, продики надавали юридичні консультації, в деяких випадках могли представляти сторони у суді та, можливо, здійснювали нагляд за дотриманням законності в процесі. Окрім того, відомі випадки, коли продики разом з архонтами та номофілаками скріплювали своїми печатками декрети. На відміну від інших магістратур, посада *продика* була не колегіальною. Особа, яка обиралася на неї, виконувала свої функції протягом одного року.

Здійснені протягом останніх двох сторіч знахідки епіграфічних документів дозволяють впевнено констатувати наявність в античних державах Північного Причорномор'я магістратури *агораномів*, що здійснювали нагляд за впорядкованістю міського ринку та відали всіма справами, пов'язаними з організацією торгівлі. Вони також стягували з іноземців мито за право торгівлі на ринку, реєстрували приватні договори, призначали ціни на деякі товари, конфісковували та знищували зіпсовані товари, контролювали діяльність грошових мінял і домагалися дотримання законів, які регулювали грошовий обіг. Зазвичай від їхніх перевірок були вільні тільки торговці хлібом. В Херсонесі найбільш обтяжливий обов'язок агораномів був пов'язаний із вирішенням проблеми забезпечення міста зерном. Агораномі, ймовірно, як і в Афінах, мали право накладати легкі тілесні покарання (плітьми), якщо порушник порядку був раб, а вільнонароджених - штрафувати на значну суму. Кількість херсонеських *агораномів*, що одночасно виконували свої обов'язки, точно невідомо. Іноді обиралися лише два або три магістрати. Невідомий також термін повноважень місцевих агораномів. Можливо, як і в більшості інших грецьких полісів, як правило, вони обиралися на рік, але у перших сторіччях пової ери виконання ними обов'язків нерідко обмежувалося кількома місяцями. Втім, це не виключало існування агораномів, які, і призначалися довічно. Останнє особливо часто спостерігалось в і умовах олігархії, що була

властива і Херсонесу римського періоду. У перших сторіччях нової ери посада агоранома була надзвичайно обтяжливою і потребувала значних грошових витрат у якості літургії. Найчастіше херсонеські агораноми мали в своєму розпорядженні лише власні кошти або користувалися коштами зі спеціальних видаткових сум агораномії. Але цілком ймовірно, що вони ж і вносили їх туди. У IV ст., із зникненням інститутів античної полісної організації, права та обов'язки агораномів перейшли до рук інших державних чиновників.

Зважаючи на знахідку під час розкопок Ольвії у 1908 р. свинцевої гирі з написом „Агораном Агатокл, син Агатокла" вагою в 1 літру дослідники дійшли висновку, що тут, як і в багатьох інших містах еллінського світу, агораноми здійснювали нагляд за правильністю мір і ваги, що використовувалися у повсякденній торгівлі. Щоправда, такі функції були притаманні агораномам далеко не в усіх грецьких державах. Наприклад, в Афінах, де апарат полісного управління відзначався особливою розгалуженістю, поруч з агораномами існували ще й спеціальні магістрати - метрони, головним обов'язком яких було стежити, щоб торгівельні міри та гирі, відповідали затвердженим зразкам.

Астиноми являли собою магістратуру міських наглядачів, які опікувалися чистотою у місті, здійснювали нагляд за станом шляхів і громадських будівель. В ряді випадків вони також здійснювали контроль за якістю продукції, засвідчували точність мір ваги й об'єму. Їхні імена ставилися на монетах і ручках амфор. Крім того, ймовірно, вони мали й інші повноваження, аналогічні тим, що виконувалися цими магістратами в малоазійських полісах та античній Греції, зокрема, слідкували за громадським порядком та пристойністю на вулицях. Вони мали право здійснювати адміністративні арешти та іншим чином карати за проступки, що явно порушували правила моральності.

У ході археологічних розкопок ольвійської агори при розкритті гімнасію було знайдено плиту з рельєфом із зображенням трапези та написом-присвятою *колегії ситонів* межі III - II ст. до н.с.: Напис вперше свідчить про наявність в Ольвії наприкінці III - II ст. до н.е. *колегії ситонів*, до обов'язків якої належала закупівля хліба за державними цінами. Колегія ситонів обиралася у грецьких полісах лише у надзвичайних випадках, коли держава не могла забезпечити громадян потрібною кількістю хліба і ціни на зерно стрімко зростали.

Джерела засвідчують також наявність інших виборних посадових осіб, які виконували різноманітні функції. Наприклад, *колегія гімнасіархів* опікувалася вихованням хлопчиків та юнаків (схоже на попечительські ради при деяких сучасних приватних школах). Херсонеські екстраординарні магістрати - *симнамони* проголошували рішення Народних зборів та Ради про нагородження і здійснювали їх урочисто увінчували нагороджуваною золотим вінцем або піклувалися про постановку статуї та мали низку інших обов'язків. У Тірі подібні функції здійснювалися *агонофетами*, які, окрім того, опікувалися організацією та головували на спортивних змаганнях, а також здійснювали святкові жертвоприношення від імені держави.

З одного джерела, яке походить з Херсонесу відомо про наявність тут ще одного різновиду екстраординарних магістратів - *епіметів*. Можливо, вони здійснювали певні термінові заходи, виконували спеціальні доручення (наприклад, здійснювали нагляд за будівництвом оборонних стін, що споруджувалися при загрозі ворожого нападу) .

Особлива увага в античних державах приділялася фінансовим справам, у тому числі регулюванню грошового обігу. Саме тому важливу роль у житті суспільства відігравали фінансові магістрати. Наприклад, у Херсонесі така впливова посадова особа, як *діойкет* (державний скарбник), була вищим фінансовим магістратом, котрий контролював державні доходи й витрати .

Як правило, полісні магістратури обіймалися найбільшими землевласниками. Часто одні й ті ж самі особи багаторазово обиралися на різні посади. Так, із напису III ст. до н.с. ми дізнаємося, що якийсь Агасикл, син Ктесія, був і стратегом, і жерцем, і агораномом, і гімнасіархом, керував будівництвом оборонних стін і устроєм ринку, піклувався про гарнізон міста, а також здійснював розмежування виноградників.

Наявні деякі відомості й про магістратів, що були представниками державної адміністрації на місцях - в окремих адміністративно-територіальних одиницях античних держав. На жаль, ми не знаємо, як іменувалися в античних державах такі адміністративно-територіальні одиниці. З цього приводу вчені лише висловлюють припущення. Але те, що з розширенням території північнопричорноморських держав виник і такий поділ, є незаперечним.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Отже, у державах Північного Причорномор'я існувала достатньо складна та розгалужена система магістратів, наділених широкою розпорядчо-виконавчою та судовою владою. Джерела надають можливість достатньо впевнено визначити коло магістратів північно-причорноморських держав, з'ясувати межі їхніх повноважень та виявити зміни у компетенції магістратів на різних етапах розвитку держав. В подальшому традиції античної культури, зокрема й правової, не були знищені. На залишках старих держав завжди виникали нові, і життя в них починалося зовсім не з нуля. Зважаючи на наступність у праві України, маємо підстави з упевненістю говорити про те, що пізніші державно-правові інститути формувалися на підвалинах, які закладалися ще в античні часи.

3. Право у античних державах Північного Причорномор'я та Приазов'я

У давньогрецькій міфології, безперечно, розповсюдженій і в античних державах Північного Причорномор'я, відбилися й загальні уявлення про походження права. Так, Платон у своїй оповіді про Протагора згадує, що право, як убачалося давши грекам, було дароване людям Зевсом, який повелів Гермесові встановити від його імені закон: того, «хто не може бути причетним

сорому й правді, вбивати як язву суспільства» . Таким чином, людям було даровано почуття «*dike*» -права, справедливості - уособлення сили, що підтримує державний порядок, а також «*aidos*» - совісті - морально-регулюючої основи ставлення особи до суспільства. С.В. Волкова зауважує, що джерела У-ІУ ст. до н.е. дають можливість дійти висновку: поняття набагато глибше, аніж поняття «*jus*», «*justitia*», було пов'язане з уявленнями про державу. Вона звертає увагу й на те, що в давньогрецькій міфології «*dike*» не персоніфікується у вигляді богині, а застосовується як соціально-політичне поняття, як державно-правовий термін. Дещо пізніше, за уявленнями тогочасного . суспільства, виникає «*номос*» - писане законодавство полісів, як основна передумова існування держави (причому обов'язково з демократичною формою політичного режиму).

Суттєвим елементом полісної правосвідомості дослідники вважають ставлення до розмежування населення за походженням, майновим станом тощо. Статус повноправного громадянина полісу надавав багато істотних (політичних, правових, матеріальних . морально-релігійних тощо) пільг, вигідно вирізняв серед інших тим, хто на тих чи інших підставах проживав на території даної держави. Громадяни були формально рівноправними.

Громадяни мали низку прав, що вирізняли їх з-поміж інших, неповноправних груп населення. Серед найважливіших варто виокремити енктісіс - право набувати у власність землю та іншу нерухомість; ателію - звільнення від усіх прямих податків і мита (щоправда, це право з часом сходить нанівець); тімухіон - право обіймати громадські (державні) посади; епігамію - право брати шлюб із громадянкою (хоча відносно жінок це поняття було досить умовним). За визначні заслуги перед общиною громадянам також могла надаватися проедрія - право займати почесні місця в театрі, головувати в Народних зборах, а також промантіан - право першому запитувати оракула під час офіційних релігійних церемоній. За тогочасними уявленнями, на відміну від громадян, іноземці, які не мали ніяких обов'язків перед державою свого тимчасового перебування, не мали на її території й ніяких прав, які б гарантувалися державою. Навіть у разі завдання іноземцеві якоїсь шкоди він не мав права відстоювати свої права в судовому порядку.

Археологічні відомості, доведений ученими факт входження деяких північно-причорноморських полісів (Феодосії), до Афінівського морського союзу дозволяють припустити, що основні риси процесуального права Афін та багатьох держав Північного Причорномор'я були значною мірою тотожними, а пізніше - в елліністичний період,-, судочинство уніфікувалося в усьому грецькому світі.

Процес у справі, розгляд якої мав відбуватися в *дікастерії*, складався з декількох стадій:

Перша - порушення справи - відбувалася за письмовою скаргою до відповідного магістрату. Скарги могли подаватися не лише вільними, але й рабами. За донос, що підтвердився, раб одержував волю; співучасник такого злочину - звільнення від відповідальності; треті особи - грошову винагороду.

Друга стадія процесу-заклик до відповідача з'явитися у визначений день до магістрату, до компетенції якого належав розгляд справи. Цей заклик здійснювався на вулиці чи площі у присутності *клетерів* - понятих, які у випадку неприбуття відповідача до суду мали свідчити про те, що заклик було здійснено. У такому разі судочинство могло відбуватися й без присутності обвинуваченого (відповідача), звичайно не на його користь. Інколи до обвинуваченого застосовувався попередній арешт. При цьому в певних випадках його могли звільнити під грошову заставу, яка вносилася поручителями.

Третя стадія - попереднє слідство. На початку позивач оголошував своє бажання передати справу на розгляд до суду *діетета* або ж безпосередньо до суду *присяжних*. В останньому випадку обидві сторони мали підтвердити свої свідчення спеціальною присягою. Обидві сторони повинні були надати докази своєї правоти: закони, усілякі документи, показання свідків, свідчення лікарів, свідчення рабів, отримані під катуванням, клятви тощо. Клятви приносились як у кримінальних справах, так і у справах з майнових спорів. Кожен, хто приносив клятву, передбачав у ній те покарання, яке він понесе, якщо її порушить. Як повноцінні свідки могли виступати лише вільні особи: громадяни чи іноземці. Не могли свідчити жінки, неповнолітні (тобто ті, хто не досягли 18-річного віку) та близькі родичі сторін.

Свідчення, отримані від очевидців, давалися голові суду і за його наказом одразу ж занотовувалися. Іноді, за наявності поважних причин, свідчення могли надсилатися вже в записаному вигляді через довірених осіб. Їхня автентичність обов'язково підтверджувалася спеціальними свідками. Усі свідчення рабів неодмінно отримувалися через катування (биття бичами із щетини, заливання оцту в ніздрі, підвішування на мотузках тощо). Одна сторона мала право вимагати від іншої рабів на катування або пропонувати своїх. Відмова при цьому була невігідною, оскільки могла бути використана іншою стороною як доказ страху і невпевненості у правоті.

Після закінчення попереднього слідства всі документи, свідчення та інші докази складалися до окремих для кожної сторони мідних чи глиняних посудин - *ехін* - і одразу ж опечатувалися. Із цього моменту сторони вже не могли додавати докази і під час судового розгляду посилатися на документи, які не знаходилися в їхніх ехінах .

Четвертою стадією процесу було судочинство - безпосередня діяльність суду зі здійснення правосуддя. День засідання суду призначався після закінчення попереднього слідства та повідомлявся за кілька днів наперед. Засідання розпочиналося із принесення жертв та молитви. Викликалися сторони. Секретар зачитував скаргу позивача та виправдання відповідача, після чого сторони виголошували свої промови. Перше слово надавалося позивачеві. У випадку ,коли в одній справі виступало декілька позивачів, першим говорив найстарший з них. Відповідач же (або його захисник) повинен був висунути аргументи на свою користь, які заперечували б свідчення пошукувачів в єдиній промові. У більшості процесів для виголошення промов призначався певний

час, який контролювався за допомогою водяного годинника клепсидри, за якою наглядав спеціальний службовець. Обом сторонам надавалися однакові проміжки часу, але конкретна тривалість визначалася залежно від обсягу та важливості кожної окремої справи. На час читання законів, заслуховування свідчень, зачитування інших документів клепсидру зупиняли.

Незважаючи на те, що згідно із законом вимагалось, щоб кожний громадянин сам вів свою справу, на практиці обидві сторони часто запрошували захисників. Зазвичай, до цього вдавалися особи, нездатні відстояти свої права.

Обидві сторони у своїх промовах вдавалися до всіх можливих заходів, щоб схилити суддів на свій бік, часто при цьому не гребуючи ніякими можливостями для дискредитації супротивників.

Після виступів позивача та відповідача з дозволу суду допускалися "репліки" сторонніх осіб на підтримку однієї зі сторін. Такі промови називалися *девторологіями*.

Захисники, які таким чином залучалися до справи, називалися синегорами. Деякі вчені вважають, що, оскільки "промова їхня могла торкатися головної сутності справи, доводити фактичну правильність та юридичну обґрунтованість цілої претензії", то синегори за своєю роллю "найменше різняться від сучасних адвокатів". Окрім синегорії давньогрецький процес знає ще одну форму захисту - *параклетію*. Удавалися до неї в разі, коли власний захист сторони міг досягти головної мети - переконати суддів у своїй правоті. Вимагалось одне: роз'яснити якусь окрему обставину, підкріпити певну тезу у промові позивача або відповідача, розчулити дикастів картиною незаслужених злиднів, зобразити моральні якості або громадянську доблесть особи. Відмінність параклета від свідка полягала в тому, що він міг говорити лише про факти, які не увійшли до свідочьких показань. Найчастіше вони просто свідчили про "правдивість" і "чесність" позивача або відповідача, характеризували його з позитивного боку.

Після закінчення судового розгляду відбувалося таємне голосування суддів без попередньої наради їх шляхом закритої подачі голосів. Для виправдання підсудного судді кидали до спеціально призначеної для цього посудини цілі жетони для голосування - *псефи*, для засудження - просвердлені [9, 94]. (У більш ранній період кожен суддя, ймовірно, отримував по два псефи (цілому та з отвором) і мусив покласти, висловлюючи свою точку зору, один - до мідної, інший - до дерев'яної посудини). Після закінчення процедури голосування дикастів підраховувалася кількість цілих та просвердлених псефів у першій посудині та відповідно до результату оголошувався вирок. Камінці у другій посудині могли перераховуватися для контролю у разі виникнення сумнівів. При голосуванні у приватних справах, наприклад, справах про спадок, кількість посудин дорівнювала кількості претендентів на спадщину. Результат голосування оголошувався головою суду. При однаковій кількості голосів відповідач вважався виправданим. Такі випадки траплялися і при непарній кількості суддів, коли деякі з них, вважаючи справу непевною, утримувались

від голосування та клали обидва камінці до дерев'яної посудини. При розгляді державних справ позивач, якщо він не отримав навіть 1/5 частини від загальної кількості голосів, мусив сплатити значний штраф

Якщо ж розглядалася приватна справа, позивач у такому випадку сплачував грошову компенсацію на користь відповідача

Останньою, п'ятою стадією процесу було виконання вироку. Виконання судового рішення покладалося на магістратів. До нашого часу не збереглося пам'яток права держав Північного Причорномор'я, які б містили відповідні норми, але відомі джерела подібного змісту, що походять з інших грецьких полісів.

З джерел відомо про спеціальних чиновників, які виконували судові вироки в Афінах та інших містах. Тут неодноразово згадуються *практори* та *полети*, в Афінах - *ендеки*, які, окрім виконання призначених судом тілесних покарань та нагляду за місцями ув'язнення, мали й інші обов'язки. Смертні вироки виконувалися, ймовірно, служителями або катом, який проживав за межами міста. В окремих державах існували також особливі відомства, на кшталт архівів, до яких повинні були вноситися судові рішення (а також скарги), і де вони зберігалися протягом тривалого часу. Працівники цих установ іменувалися *мнемонами*, *ієромнемонами*, *епістатами* тощо ..

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Аналіз правосвідомості громадян античних держав Північного Причорномор'я, дійшов висновку, що їй були притаманні міфологічний і релігійний характер. Вона ґрунтувалася, передусім, на нормах звичаєвого права, а також на нормах, утілених у законах і постановах Народних зборів і Рад полісів. Є також достатні підстави вважати, що вже в античний період правосвідомість громадян Ольвії, Херсонеса та інших північно-понтійських держав досягла достатньо значного рівня розвитку й виконувала, принаймні частково, свої найважливіші функції: когнітивну, право-утворюючу та право-реалізуючу (право-регулюючу). Рівень правосвідомості в державах Північного Причорномор'я цілком відповідав рівневі розвитку цивілізації, якого сягнуло античне суспільство. Процес у північно-понтійських державах мав яскраво виражений змагальний характер, що свідчить, на нашу думку, про наявність ознак демократії у їх правовому житті. Процесуальне право в античних полісах досягло значного рівня розвитку, задовольняло тогочасні суспільні потреби і цілком відповідало ступеню розвитку державності.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Таким чином на підставі вищевикладеного можна зробити наступні висновки. У державах Північного Причорномор'я існувала достатньо складна та розгалужена система магістратів, наділених широкою розпорядчо-виконавчою та судовою владою. Їхній статус ґрунтувався на принципах, характерних для всього античного грецького світу, з урахуванням місцевих особливостей державно-правового розвитку. Зазначене свідчить про практичну реалізацію , з

урахуванням конкретно-історичних умов античної доби, принципу народовладдя.

Судовий процес у північно-понтійських державах мав яскраво виражений змагальний характер, що свідчить про наявність ознак демократії у їх правовому житті. Процесуальне право в античних полісах досягло значного рівня розвитку, задовольняло тогочасні суспільні потреби і цілком відповідало ступеню розвитку державності.

Правосвідомості громадян античних держав Північного Причорномор'я, були притаманні міфологічний і релігійний характер. Вона ґрунтувалася на нормах звичаєвого права, на нормах, утілених у законах і постановах Народних зборів і Рад полісів. Є також достатні підстави вважати, що вже в античний період правосвідомість громадян Ольвії, Херсонеса та інших північно-понтійських держав досягла достатньо значного рівня розвитку й виконувала, принаймні частково, свої найважливіші функції: когнітивну, право-утворюючу та право-реалізуючу (право-регулюючу). Рівень правосвідомості в державах Північного Причорномор'я цілком відповідав рівневі розвитку цивілізації, якого сягнуло античне суспільство.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Незважаючи на те, що під час лекції не були надані безпосередні відповіді на питання плану, хотілось би порекомендувати слухачам у процесі пошуку відповіді на питання наскільки повно втілювалися основні принципи демократії у державно-правовому житті Ольвії, Тіри, Херсонеса та інших державних об'єднань зазначеного регіону. В період античності, використовувати метод історизму. Це означає не тільки необхідність наголошення на трансформації історико-правових явищ, але й їх аналізу в контексті певної історичної доби. Тобто, не можна переносити із сучасності до тієї епохи існуючі вимоги щодо реалізації демократичних принципів організації державно-правового життя.

**ТЕМА 3. Держава та право України князівського періоду
(IX – XIV ст.)
(2 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЙ:

1. Суспільний лад періоду ранньофеодальної монархії.....	17
2. Особливості державного ладу ранньофеодальної монархії Русі....	19
3. Особливості державного механізму Галицько-Волинського князівства.....	22

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Балущок В.Г. Полюддя: прагматична дія і ритуал // Український історичний журнал. - 1994. - № 1.
2. Бережний С. Вбивство в кримінальному праві України за Руською Правдою і Литовським Статутом. // Вісник прокуратури. – 2007. - № 5.
3. Бочарников Д. М. Грушевський про історію створення та кримінальне право Руської Правди // Право України. – 1996. – №11.
4. Буркацький Л. Спадкування за княжої доби Київської Русі –України.// Юридичний вісник України.-2006.- №206.
5. Горський А.А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі // Український історичний журнал. - 1994. - № 1.
6. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том 2 (XI – XIII вік). – К.: Наукова думка, 1992.
8. Котляр М.Ф. Давньоруська держава кінця XI – XII ст. (Від усобиць до стабілізації) // Український історичний журнал. – 1997. – №2.
9. Кудін С. Поняття злочину в кримінальному праві Київської Русі // Право України. – 2000. – № 7. – С. 101.
10. Кудін С. Поняття кримінального штрафу за „Руською правдою” та Литовським статутом // Право України. – 2000. – № 11. – С. 141.
11. Ричка В. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі // Історія України. - № 44. – К., 1997. – С. 1-3.
12. Ричка В.М. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації // Історія України. - 2001. - № 8.
13. Рогожин А., Сташис В. Ярослав Мудрий - видатний державний діяч // Право України. - 1996. - № 4.
14. Смолій В.А., Гуржій О.І. Становлення української державності // Український історичний журнал. – 1990. – №10.
15. Толочко О.П. Про походження поземельної форми данини на Русі в IX – X ст. // Український історичний журнал. – К., 1986. -№ 8. – С. 104-109.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ця лекція має таку мету:

- ✓ *навчальна*: ознайомитися з особливостями суспільного та державного ладу Русі;
- ✓ *практична*: здобути навички щодо аналізу історико-правових джерел Русі, як ранньофеодальної держави;
- ✓ *виховна*: формування переконання про необхідність розуміння дискусійних питань з історії виникнення формування та розвитку держави і права князівського періоду Русі кінця VIII – початку XIY ст.

ВСТУП

У даній лекції передбачається надати слухачам такий фактологічний матеріал, який допоможе їм визначити, наскільки повно втілювалися питання суспільного, державного ладу та права Русі кінця VIII – початку XIY ст.

Методологічну базу складають: системний метод пізнання державно-правових явищ, що дозволив охарактеризувати особливості суспільного та державного ладу; логічні методи аналізу і синтезу – дозволили визначити поняття, встановлювати ознаки, виокремлювати етапи розвитку, робити висновки щодо трансформації історико-правових явищ, їх аналізу в контексті певної історичної доби; історико-правовий – дозволив визначити особливості втілювалися розвитку державно-правових інститутів Русі кінця VIII – початку XIY ст.

1. Суспільний лад періоду ранньофеодальної монархії

У Русі IX-XII ст. ще остаточно не сформувалися стани, як замкнені групи населення з притаманними тільки їм правами і обов'язками. Ї обумовлено специфікою ранньофеодального суспільства.

Найдавніший звід законів - «Руська Правда») дозволяє виявити відокремлення за майновою, функціональною або професійною ознакою основних верств населення.

Все населення Русі можна розділити на *вільне* і *залежне*; особливу категорію при цьому становили *ізгої*.

В межах вільного населення за своїм правовим і майновим станом виділяється панівна верхівка. В історичних джерелах виділяють впливову групу населення, епітетами: «Вятшіє», «найкращі», «найстаріші», , «передні».

Решта населення характеризується, як «молодші», «менші», «прості», «чорні» люди.

Вищу еліту суспільства становили князі, що вели своє походження від родоначальника - Рюрика. Привілейований статус людей Русі визначався їх близькістю до князя. Панівні стани формувались зі старої родоплемінної аристократії, положення якої в умовах державної централізації могло

зберегтися в разі входження в коло осіб, близьких до князя; з верхівки громади (розбагатілих общинників, виборних посадових осіб); а також з будь-якої категорії населення завдяки особистій протекції.

До панівного стану суспільства належали особи, які описуються в джерелах як: «*бояри*», «*огнищане*», «*княжі мужі*». Найдавніше східнослов'янське законодавство виділяло цих людей двома привілеями:

- їх життя захищалося штрафом (*вірой*) в 80 гривень, що вдвічі більше штрафу за вбивство простої вільної людини;

на них поширювався особливий порядок спадкування майна, який передбачав участь в успадкуванні осіб жіночої статі (наприклад: дочок при відсутності синів).

Терміни «*бояри*», «*огнищане*», «*княжі мужі*» означали практично одну категорію населення, чиє високе положення визначалося близькістю до князя. Бояри, як і княжі мужі, складали князівську дружину. Огнищанами в XI-XIII ст. називали великих землевласників, в господарстві яких застосовувалася праця рабів.

Панівна верства населення Давньої Русі - бояри - в XI ст. вже не поставляла однорідну масу. Згадуються бояри князя і бояри синів князя, бояри «великі» і бояри «менші». Термін «бояри» з часом переноситься і на не служилу знать, в той же час поняття «княж муж» поширювалося тільки на людей княжої службі.

Досить впливовим прошарком населення Давньої Русі були купці. *Гостями* на Русі називали торговців, які займаються міжнародною торгівлею, або ж іноземних та іногородніх купців. І в купецькому середовищі був поділ. «Вячшіє» або «найстаріші» купці відіграють помітну роль в суспільному житті: вони запрошуються князями на наради з огнищанами і дружинниками, беруть участь в дипломатичних місіях, сприяють військовим акціям.

Найбільш широкий прошарок населення Київської Русі становили вільні общинники - люди, чорні люди або *смерди*. Як зазначає Рибаків Б.: смерд був особисто вільний. Разом з сім'єю він вів своє господарство. Князь давав смерду землю за умови, що той буде працювати на нього. У разі смерті смерда, що не має синів, земля поверталася до князя. За своє право володіння самотійним господарством смерд сплачував князеві данину. За борги смерда загрожувало перетворення в феодално-залежного закупа. З розвитком феодалізму роль смердів у Київській Русі зменшувалася. Слід зазначити, що джерела дуже мало повідомляють відомостей про смердів. Це зумовило появу самих різних точок зору на дану категорію населення. Так, Юшков С. В. бачив у смердів особливий розряд закріпаченого сільського населення. Греков Б. Д. вважав, що були смерди залежні і смерди вільні. На думку Покровського С. А., «смерд» - простолудин, пересічний громадянин.

Цілком виразно смердами називалося виключно сільське населення. Міські чорні люди були дрібними торговцями або ремісниками. Чорні люди в містах могли складати свої громади - сотні на чолі з виборними сотниками. Положення ремісників було вище хліборобів, про що свідчать норми «Руської

Правди» - віра за вбивство ремісника становила 12 гривень, а за вбивство смерда - 5 гривень. Ремісники ділилися на князівських і земських. Вони селилися групами за подібністю професій. Так утворювалися цілі райони і вулиці міста, наприклад: Кожум'яки (Київ).

Абсолютно безправної категорією давньоруського населення були холопи (жінка-холопка - роба). Холопів характеризують не як суб'єкт, а як об'єкт права: по суті вони були майном, рабами і не мали правоздатністю. Але господар повинен був відповідати за дії свого раба перед третіми особами.

До числа холопів могли належати огнищане і тіуни, які займали досить високе становище в суспільстві.

Більш загальною назвою рабів Стародавньої Русі була *челядь*. Челяддю називали людей, які втратили особисту свободу.

Суспільний лад Київської Русі крім холопів і челяді знає інші категорії особисто залежних людей, залежність яких носила тимчасовий характер. Перш за все це *закупи*. Вони потрапили в залежність через позику «за купу», яку повинні були відпрацьовувати.

Близькими за формою залежності до закупам були *наймити* (наймалися для відпрацювання грошового боргу з відсотками), *рядовичі* (укладали ряд зі своїм господарем), *вдачі* (отримували позику хлібом).

Особливу категорію населення Київської Русі становили так звані *ізгої*. Це люди, які з тих чи інших причин втратили зв'язок зі своїм соціальним станом. У ізгоїв перетворювалися вийшли з общини смерди; викуплені з рабства холопи, купці, які розорилися. Законодавство охороняло ізгоя як вільну людину.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, строката структура суспільства з численними категоріями населення, наділеного різним правовим статусом, свідчить про незавершеність соціальних процесів. У соціально-економічному плані для Русі було характерно поєднання кількох укладів (патріархального, феодалного, рабовласницького), що й відбилося на суспільному ладі.

2. Особливості державного ладу ранньофеодальної монархії Русі

Держава Русь існувала в формі ранньофеодальної монархії. На вершині державної влади стояв *Великий князь*. До органів влади ставилися також рада *при князі, віче*.

У розумінні населення того часу правил весь рід князів, і кожен член цього роду мав право на владу. Ця єдність княжого роду сприяла ідеї єдності Русі. Держава не мала чітко визначеного порядку престолонаступництва. Спочатку Великий князь правив з допомогою синів, які повністю підкорялися йому. Після Ярослава встановлюється право всіх синів князя на спадкування, але протягом двох століть ведеться боротьба двох підходів до спадкоємства: по черговості всіх братів (від старшого до молодшого), а потім по черговості синів старшого брата або тільки по лінії старших синів.

Компетенція та влада князя були необмежені і залежали від його авторитету та реальної сили, на яку він спирався. Перш за все князь був воєначальником, йому належала ініціатива військових походів і їх організація. Князь очолював адміністрацію і суд. Він повинен був «володіти і судити». Він мав право приймати нові закони, змінювати старі. Так, Ярославичі вирішили відмінити кровну помсту, замінивши її штрафом. Князь збирав податки з населення, судові збори та кримінальні штрафи. Князь Київський мав вплив на церковні справи. Князі Ярослав і Ізяслав II наказували скликати собор єпископів і обирати митрополита.

Боярський рада, а спочатку - рада дружини князя, був невід'ємною частиною механізму влади. Радитися з дружиною, а пізніше - з боярами, було моральним обов'язком князя. У своєму «Повчанні ...» Мономах вказує на наради з боярами як на постійні, щоденні. Незважаючи на це, боярські ради не стали державним органом, з чітко визначеним складом, компетенцією, функціями.

Віче являло собою орган влади, який зберігся з часів родоплемінного ладу. З ростом влади князя віче втрачає своє значення і тільки тоді, коли влада київських князів занепадає, знову зростає. У Києві першу звітку про віче надає літопис 1024 року: переможець Ярослава, Мстислав, не зайняв київський престол, оскільки кияни в особі віче не захотіли цього. Віче мало право обирати князя чи відмовляти йому в князювання. Обраний населенням князь мусив укласти з віче договір - «ряд». Швидше за все, в цьому договорі вказувалися обов'язки князя перед населенням. Віче в Києві не прийняло такі форми, як в Новгороді чи Пскові. Воно не мало визначеної компетенції, порядку скликання. Іноді віче скликав князь, частіше воно збиралося без його волі. Неясно, як проходили вічові збори, хто на них головував. На віче голосів не підраховували, перемагала та ідея, яку підтримувала явна більшість. Участь у віче приймали глави сімей вільних людей. Отже, можна зробити висновок, що ні боярська рада, ні віче в Русі не знайшли парламентської форми і не перетворилися в постійні державні органи.

Чітко визначених органів управління в Київській Русі не було. Тривалий час існувала Десятинна система (тисяцькі, соцькі, десятники), яка збереглася від військової демократії і виконувала адміністративні, фінансові та інші функції. Згодом її витісняє палацово-вотчина система управління, тобто така система управління, при якій князівські слуги згодом перетворилися в державних посадових осіб, які здійснювали різні функції управління державою.

У XII столітті до найбільш важливим посадовим особам ставилися:

- *дворский*: відав усім княжим господарством;
- *воєвода*: командував військом князівства;
- *тіун конюший*: відав княжими стойлами;
- *стольник*: відав організацією за постачання до княжого двору продовольства.

Більш дрібними посадовими особами були тіуни і старости. Поділ князівств на адміністративні одиниці не було чітким. Управління в містах і волостях князі здійснювали через посадників і волостелей, які були представниками влади князя. З середини XII століття замість посадників була введена посада намісників. У підпорядкуванні у посадників і волостелей були посадові особи тіуни, митники (стягували торгову мито - «мити»), вірники (стягували виру - штраф за вбивство), данщіки (збирачі данини), пятенщіки (стягували мито за продаж коней - «пятно») і ін.

Посадові особи місцевої адміністрації не отримували платні від Великого князя, а утримувалися за рахунок поборів з населення. Така система отримала назву системи «кормлення».

Органом місцевого селянського самоврядування була вервь - сільська територіальна громада.

Влада князя та його адміністрації поширювалася на міста і населення земель, що не були власністю бояр. Боярські вотчини поступово набувають імунітету і звільняються від князівської юрисдикції. Населення цих вотчин стає повністю підвладним боярам-власникам.

Функціонування давньоруської держави ґрунтувалося на слов'янській традиції, тому багато її елементи збереглися і в системі управління Русі. На основі звичаєвого права, з внесенням поправок через зміну соціальних умов, був створений звід законів - "Руська Правда". Крім варязької дружини, велику роль у війнах київських князів відігравало традиційне народне ополчення, тисяцький військова організація, що ділила плем'я або місто на "призовні ділянки" різних розмірів, які постачали відповідно десятки, сотні і тисячі бійців. На чолі їх стояв тисяцький, що обирався міським вічем. Як пережитку в початковий період існування Русі зберігалися місцеві племінні князювання.

Племінні князі визнавали вищу владу київського князя, користувалися його військовою допомогою, збирали для нього данину. У місцевих князів зберігалося власне військо. Однак поряд з племінними традиціями і органами управління в Русі діяли також нові обличчя і установи. Місцеві князі поступово почали втрачати свою владу. У підлеглих містах київські князі саджали своїх намісників-посадників. Княжа дружина починала грати все більшу роль в житті країни. Дружинники складали оточення князів, нерідко жили з ними під одним дахом, їли з одного столу, поділяли всі їх турботи. Князь радився з дружинниками з питань війни і миру, організації походів, збору данини, суду, управління. Дружина ділилася на три розряди: старша дружина (багаті і впливові бояри, які мали свої землі, двори, хорони, челядь (рабів), своїх дружинників, молодша дружина (дитячі, отроки, що жили при дворі князя, у мирний час виступали в ролі дрібних управителів, слуг, а у воєнний - у ролі вояків, третю групу складали люди, які набираються з сільського і міського люду.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Функціонування давньоруської держави ґрунтувалося на слов'янській традиції, тому багато її елементи збереглися і в системі управління Русі. На основі звичаєвого права, з внесенням поправок через зміну соціальних умов, був створений звід законів - "Руська Правда". Крім варязької дружини, велику роль у війнах київських князів відіграло традиційне народне ополчення, тисяцький військова організація, що ділила плем'я або місто на "призовні ділянки" різних розмірів, які постачали відповідно десятки, сотні і тисячі бійців. На чолі їх стояв тисяцький, що обирався міським вічем. Як пережитку в початковий період існування Русі зберігалися місцеві племінні князювання.

Племінні князі визнавали вищу владу київського князя, користувалися його військовою допомогою, збирали для нього данину. У місцевих князів зберігалося власне військо. Однак поряд з племінними традиціями і органами управління в Русі діяли також нові обличчя і установи. Місцеві князі поступово почали втрачати свою владу. У підлеглих містах київські князі саджали своїх намісників-посадників. Княжа дружина починала грати все більшу роль в житті країни. Дружинники складали оточення князів, нерідко жили з ними під одним дахом, їли з одного столу, поділяли всі їх турботи. Князь радився з дружинниками з питань війни і миру, організації походів, збору данини, суду, управління. Дружина ділилася на три розряди: старша дружина (багаті і впливові бояри, які мали свої землі, двори, хорони, челядь (рабів), своїх дружинників, молодша дружина (дитячі, отроки, що жили при дворі князя, у мирний час виступали в ролі дрібних управителів, слуг, а у воєнний - у ролі вояків, третю групу складали люди, які набираються з сільського і міського люду.

3. Особливості державного механізму та правової системи Галицько-Волинського князівства.

В Галицько-Волинському князівстві, як в інших князівствах Русі періоду роздробленості, державна влада належала князю, який спирався на феодалну верхівку країни — великих землевласників — бояр та місцевий патриціат. Князь і боярсько-патриціанська верхівка були пов'язані спільними інтересами, скерованими проти експлуатованих груп — селян, дрібних бояр та незаможного населення міст; вони держали спільний фронт, придушуючи всякі виступи незадоволених мас. *Але, на відміну від інших князівств тут одночасно, між князем і боярством точилася постійна боротьба за владу.* Князь намагався зосередити всі державні функції та стати "самодержцем", бояри — обмежити владу князя і зробити його своїм знаряддям. Ця боротьба знаходила відбиток у деяких формах державного устрою.

Внаслідок близьких зв'язків з Польщею, Угорщиною та іншими країнами Центральної Європи в устрої Галицько-Волинського князівства з'явилися деякі елементи західного права, яких не зустрічаємо в інших князівствах Русі.

Загально прийнятим титулом галицько-волинських правителів був "князь". Це видно на прикладі вживання цього титулу літописами та з княжих документів. Деяким князям як виняток надано титул "великого князя". Так титулюються в Галицько-Волинському літописі Роман Мстиславич та його жінка "княгиня велика" Романова. Галицько-Волинський літопис у деяких випадках називає великим князем Данила, а один раз обох братів, Данила і Василька. Але місце "великого князя" надалі замінив *титул короля*. Цей титул прийшов на західноукраїнські землі із Західної Європи. "Королем Галичини" вперше назвав себе угорський король Бела III 1189р. Пізніше Андрій II, прийнявши протекторат над молодшими Романовичами, почав звати себе королем Галичини і Володимирії (з 1206 р.).

Титул "король" римські папи вживали інколи в листуванні з руськими князями. Так, Гонорій III 1227 р. запитував "всіх королів Русі", чи вони бажають з'єднатися з римською церквою; Григорій IX 1231 р. закликав "світлого короля Русі" приєднатися до католицької віри, Інокентій IV, починаючи з 1246 р., постійно титулує Данила і Василька "королями".

Після довгих переговорів з Римом Данило погодився 1253 р. прийняти "королівський сан". Із папських бул видно, що папа визнав за Данилом титул короля Русії. Титул короля добув значну популярність в оточенні князя, і сучасний Данилові літописець постійно і послідовно називає його королем.

В титулатурі останніх галицько-волинських князів XIV ст. привертають увагу деякі риси, що не зустрічалися раніше. Насамперед, князі називають себе володарями "Божою милістю" (Андрій і Лев Юрійовичі, Юрій II). Ця характерна формула була загально поширеною в Західній Європі і звідти її прийняли галицько-волинські князі. Цей титул підкреслював незалежність князівської влади, яка "спиралася на божеське походження". Друга особлива риса: поряд з назвами Галичини і Володимирії в титулі згадується Русь. Така титулатура виступає в різних видах. Андрій і Лев Юрійовичі 1316 р. називають себе "Божою милістю князі всієї землі Русі, Галичини і Володимирії"; Андрій Юрійович 1320 р. "Божою милістю Володимирський князь і володар землі Русі"; Юрій II 1325 р. "Божою милістю князь Русі". Назва королівства Русі для Галицько-Володимирського князівства була загально прийнята на заході Європи, і польський король Казимир, загарбавши пізніше галицько-волинські землі, прийняв їх як "королівство Русі".

Маємо певні відомості, в який спосіб новий князь приймав престол. Це відбувалося за деяким традиційним церемоніалом, найчастіше як акт "посадження" на престол, в чому брала участь боярська верхівка. Таким способом Данило одержав Галицьке князівство 1211 р.: "Тоді ж бояри володимирські і галицькі, — Вячеслав володимирський і Володислав галицький і всі бояри володимирські і галицькі воєводи угорські посадили князя Данила на столі його батька, великого князя Романа, в церкві святої Богородиці. Князь, який пройшов посадження, не повторював його, навіть коли на деякий час втрачав престол. Князі, які розпоряджалися більшою силою, обходилися без

"посадження" і безпосередньо займали престол. Таким самовільним рішенням прийняв владу в Галичині боярин Володислав 1213 р.

Князь був єдиним найвищим представником влади. Рідко, в період малолітності князя траплялися випадки регентства. Після смерті Романа Мстиславича, коли його сини Данило і Василько були малолітніми, князівством управляла вдова, княгиня Романова.

Траплялися також випадки спільного володіння двох князів. Данило протягом довгих років управляв волинськими землями спільно з Васильком. Пізніше співправителями були Андрій і Лев Юрійовичі, які у грамоті 1316 р. називають себе "Божою милістю князі всієї Русі, Галичини і Володимирії".

Галицько-волинські князі вживали деякі *ознаки князівської влади*: вінець (корона), герб, печатка, прапор та ін. Вони були відомі і в Київській Русі та в удільних князівствах, але в *Галицько-Волинському князівстві набули особливого розвитку під впливом зв'язків з західними державами.*

Якими ознаками влади користувалися галицькі і волинські князі в ранішому періоді, невідомо; наші відомості починаються з половини XIII ст.

Розповідаючи про коронацію Данила, літописець згадує, що папа прислав послів, "які принесли *вінець і скипетр, і коруну*, що називається королівський сан". Вінець — це королівська діадема або корона, скипетр — жезл, "коруна" — це так звана "держава", куля з хрестом зверху. Малопольська хроніка, описуючи події 1340 р., розповідає, що польський король Казимир вивіз із Львова скарбницю галицько-волинських князів, в якій було кілька золотих хрестів, "дві дорогоцінні діадеми, одна дуже цінна туніка та престол, прикрашений золотом і дорогим камінням".

Галицько-волинські князі мали свої родові знаки, герби — як і інші князі того періоду. Ті герби відтворювалися на князівських печатках, прапорах, будинках.

Літописець згадує, що недалеко від Холма побудовано кам'яний "стовп", "а на ньому вирізаний кам'яний орел, а висота каменя десять ліктів, з головами ж і з підніжками 12 ліктів". З цього опису виходить, що скульптура зображала *двоголового орла*. Неясно, чи це була тільки архітектурна прикраса стовпа, чи герб. Якщо це княжий герб, то він належить Данилу, який побудував цей "стовп" разом з іншими холмськими укріпленнями. Цікаво було б з'ясувати, як цей герб знайшовся в Галицько-Волинському князівстві. В тому часі двоголовий орел був гербом візантійських імператорів.

На зворотній стороні печатки Юрія I зображений вершник, який у правій руці тримає прапор, а на лівому рамені — щит. Напис латинською мовою: "Печатка пана Юрія, князя Володимирії" вказує, що це печатка Володимирського князівства. На щиті, який держить вершник на рамені, нарисований *лев, звернений вправо*. Зображення лева є також на печатці, прикріпленій до листа князів Андрія і Льва 1316 р. — *лев з хвостом, піднятим уверх, повернений вліво*. Походження цього герба не з'ясовано. Можливо, герб має зв'язок з іменем Льва Даниловича: Оскільки Володимирське князівство мало за герб вершника, слід припускати, що лев вважався гербом Галицького

князівства. Пізніше він набув ширшого значення, як герб Руського королівства, яке об'єднувало Галичину і Волинь. Лев, як герб, знаходиться на печатці Любарта, який вважається спадкоємцем Галицько-Волинського князівства. Зображення лева вміщено у гербі міста Львова, починаючи з XIV ст.

Літопис згадує прапори галицько-волинських князів та їх полків. На печатці Юрія I відтворений вершник зі списом у правій руці, а на кінці списа *прапор, розділений на три смуги*. Але немає звісток, якого кольору були прапори та які знаки на них зображено.

Князь об'єднував різні функції державної влади — законодавчу, виконавчу, судову. Та хоч князь вважався "самодержцем", тобто необмеженим володарем, насправді він залежав від соціальної верхівки, яка вважала себе представником всього населення країни. Князь повинен був допускати цю верхівку до участі в управлінні.

В Галицькому князівстві XII ст. зустрічаємо єдину згадку про стародавнє *віче*. 1146 р. військо Всеволода київського облягало Звенигород і спалило "острог" міста: "на другий день звенигородці створили віче, хочачи здатися", але княжий воєвода Іван Халдієвич репресіями придушив цей виступ. Як видно з ходу подій, це віче скликали самі жителі міста, без відома представника княжої влади — отже, це було народне зібрання, що в X—XI ст. висловлювало волю населення. В Галицько-Волинському літописі згадується ще віче близько 1232 р.: "Сам Данило скликав віче". Але з тексту літопису виходить, що це не було широке народне зібрання, а лише збори невеликої кількості війська, перед яким виступив князь, закликаючи воїнів до вірності.

Бояри Галицько-Волинського князівства мали значно більший вплив на державне життя, ніж у інших князівствах, що обумовлено їх економічною могутністю (активна участь у торгівлі між Сходом та Заходом, прибутки від видобування та продажу солі).

Більше значення мала боярська "дума". Рада, складена з бояр, існувала при князях з давніх часів і значення її зросло, особливо в період роздроблення. Князі були змушені зважати на великих бояр, що володіли більшістю земель і одночасно займали найважливіші місця в управлінні та в війську. Щоб провести будь-яку важливу справу, князь повинен був здобути згоду боярства. Прямих вказівок про існування боярської ради в Галицько-Волинському князівстві небагато.

При князях часто зустрічаємо коло близьких людей, з якими вони вирішували державні справи. Коли галицькі бояри виступали проти малолітніх Романовичів, княгиня Романова "зробила раду" з боярами Мирославом і Дядьком. Юрій Львович 1289 р. захопив Берестейщину "за порадою безумних своїх бояр молодих". Але це були тільки близькі радники князя, а не формально організована рада.

Боярська рада виступає як організований інститут тоді, коли існують напружені відносини між князем та боярством, що загострюються до боротьби між ними. Такий організований виступ бояр стався в Галичі 1173 р., коли "галичани", тобто боярська опозиція, розправилася з фавориткою

Ярослава Осмомисла, а його самого "водили до хреста", примусили присягнути, що буде чесно жити з жінкою — "і так уладилися". В такому моменті могла організуватися формально боярська рада.

Князі, які почували себе досить сильними, намагались обминати боярську раду. Отже, інститут боярської ради існував, але князь намагався применшити його вплив.

До найбільшої могутності галицьке боярство прийшло в період боротьби за Галицьке князівство у перші десятиріччя XIII ст. Бояри тоді добирали собі князів і намагались зробити їх залежними. В той час повинна була існувати особливо міцно організована боярська рада.

Коли ж Данило вже засів на Галицькому престолі, бояри намагались обмежити його владу: "Данила князем собі називали, а самі землю держали". Літописець лише раз згадує засідання боярської ради в Галичі 1230 р., в якій брали участь Данило і Василько ("вони сиділи в думі"), проте нічого не повідомляє, які питання на ній обговорювалися. Становище було напружене, бояри під проводом "невірних" Молибоговичів підготовляли заколот, хотіли підпалити будинок, де відбувалася рада, і убити князів. Але Василько, побачивши небезпеку, вхопився за меч, з ним дружинники, і змова була ліквідована.

Боярська рада як постійний орган виступає при галицько-волинських князях першої половини XIV ст. У княжих грамотах того часу згадуються бояри, як радники князя. До ради входили високі княжі сановники, як суддя княжого двору та воєводи, а також представники боярства, які не мали посад; був тут представник духовенства — галицький єпископ. В обох списках повторюються ті самі прізвища, це вказує, що склад ради був постійний.

Адміністративні посади найближчих співробітників князя були різного походження. Деякі з них виникли у ранніх часах як органи стародавнього самоврядування, інші були створені князями для виконання різних функцій управління.

Перше місце між княжими сановниками в XIII ст. зайняв *дворський або дворецький*. Цей чин був майже невідомий в інших князівствах. Він виник, правдоподібно, під впливом державного устрою сусідніх країн, а зокрема, Угорщини. В Галичині дворський згадується вперше 1238 р. при Ростиславі Михайловичу, який мав близькі зв'язки з Угорщиною. З 1242 р. дворські виступають постійно між боярами Данила

Літопис характеризує функції дворських лише з одного боку: їх участь у воєнних походах. Так, дворський Андрій виряджався на Перемишль проти бунтівного єпископа, брав участь у бою під Ярославом, у поході проти ятвягів та ін.; так само у боях зустрічаємо і інших дворських.

Але сама назва дворського вказує, що його основна діяльність зв'язувалася з княжим двором. Ці функції дворського пояснюють грамоти Юрія II, в яких виступає "суддя нашого двору", — 1334 р. Хотко, 1335 р. Васько Кудинович. Правдоподібно, суддя княжого двору — це урядник, ідентичний з дворським. Якщо цей здогад правильний, то дворський виконував судівництво

від імені князя. Можливо, що він мав ще інші обов'язки, зв'язані з управлінням княжого двора.

Один раз згадується в літопису *печатник*. Ця посада невідома в інших князівствах Русі, але поширена в Західній Європі. Як можна здогадуватися із назви, печатник зберігав княжу печатку і використовував її до княжих документів, так, як це робили західні канцлери. Збережені оригінальні грамоти Галицько-Волинських князів XIV ст., писані на пергаменті, а печатки при них привішені на жмутках тонких нитяних мотузків; печатки витиснені на воску двобічно. Печатник, очевидно, також складав текст грамот або керував його складанням. Грамоти писав окремий писар — писець. Печатник виконував також інші адміністративні функції.

У літописі не завжди вказано посади бояр, які виконували важливі доручення князя. З цього видно, що центральна адміністрація в Галицько-Волинському князівстві була досить диференційована, мала ряд спеціальних посад (дворський, печатник, писець та ін.). Але необхідно зауважити, що всі вони не завжди виконують обов'язки, зв'язані прямо з їх посадою, а князі доручають їм інші адміністративні доручення. Це дозволяє зробити висновок, що спеціалізація в управлінні не була ще послідовно проведена.

На які кошти утримувалося центральне управління, нам точно невідомо, але можна здогадуватися, що князь давав утримання двірським сановникам, наділяючи їх землями та іншими угіддями. Неповні відомості й про те, як була організована провінціальна адміністрація. Розподіл на князівства зберігся до кінця XIII ст. Пізніше зустрічаємо лише назви Галичини і Володимирії, як назви двох складових частин Галицько-Волинського князівства.

Територія князівств поділялася на менші округи, які звалися *волостями*. Назва волості в такому значенні з'являється у джерелах в середині XIV ст., раніше волость була однозначна з князівством. В XIV ст. волостями звалися і давні князівства та їх округи. Так були волості Галицька, Перемишльська, Тербовельська, Белзька, Ярославська, Сяноцька, Самбірська, Городоцька, Львівська, Жидачівська, Коломийська та ін.

Управителів волостей назначав князь, добираючи їх з визначних бояр. Управління волостю було тісно зв'язане з землеволодінням. Князь надав різні міста боярам для тимчасового прохарчування, але так само князі надавали боярам міста і райони у постійне управління. Так, один з наймогутніших бояр, Доброслав, держав управління частини Підкарпаття, і Данило давав йому доручення, кому має надавати волості і як використовувати "коломийську сіль", але *Доброслав не слухав наказів князя*.

Устрій міст в ранішому періоді був такий самий, як і в інших землях Русі, — з перевагою боярсько-патриціанської верхівки, з розподілом на сотні і вулиці, з вічем, на якому проявлялися прагнення рядових жителів. Літописи передають деякі риси у випадкових звістках з Галичини і Волині. Із грамоти Мстислава Даниловича 1289 р. виходить, що місто Берестя поділялося на сотні: жителі, мали платити данину "з усякого ста".

Надалі в деяких містах Галицько-Волинського князівства поширюється німецьке, магдебурзьке право і приймається новий міський устрій. 1324 р. лист міщанам Торуня пишуть "бурмистри і громада міста Володимира". З форми цього листа можна вважати певним, що Володимир був уже організований на німецькому праві, яке стало формою самоврядування міської верхівки. Але не цілком ясно, чи це була організація лише поселених у Володимирі німців, чи до складу громади входило все населення, всі "містичі": і місцеві жителі, і німці. Більше правдоподібно, що громада включала все населення. Місцеві жителі Володимира, "володимирські мужі", склали серед населення переважну більшість і важко припустити, щоб управління міста захопили самі німці.

Інший тип міської організації на німецькому праві являє м. Сянок. Юрій II грамотою 1334 р. дозволив створити тут вйтівство на магдебурзькому праві, назначив у ньому вйтомом Бартка із Сандомира і піддав його вйтівському судові всіх жителів "чи це буде німець, поляк, угорець, і русин". Вйтові передано у власність ринок міста, ратушу, всі крамниці і буди ремісників, лазню, кожен шостий лан землі, усі доходи із оброблених земель, сіножатей, пасовищ, лісів, ловищ та ін., право рибальства у р. Сяні з "язами", млин у с. Тереччі. Він мав одержувати кожен третій динарій із городів в місті. Отже, в місті вйтові належала значна влада. Нема ніякої згадки про представників міської громади, про міську раду. Жителі міста одержали звільнення від податків на 15 років, а після того мали платити щорічно по 16 грошів від лана землі та окремо від городів в місті.

У Львові також згадується вйт, який був призначений князем, отже, і тут існувала грамота на німецькому праві.

Судова влада була з'єднана з адміністративною. Судівництво в особливо важливих справах проводив сам князь. Зокрема, судові князя підлягали великі бояри. Роман Мстиславич засудив на вигнання, "загнав", бояр Кормильчичів "за їх невірність". Боярин Жирослав за свої інтриги був покараний вигнанням і конфіскацією земель. Мстислав Данилович покарав берестян за їх "коромолу", накладаючи на них окремі данини. Інколи князь доручав боярам і службовцям розслідувати вчинені злочини. Так, Данило вислав печатника Курила на слідство у справі зловживань бояр в Бакоті, а дворського Андрія послав у Перемишль покарати бунтівного єпископа. В XIV ст. дворський заступав князя у судівництві, як це видно із його титулу судді княжого двору. Нижче судівництво виконували тивуни. З 1255 р. є звітка, що жителі Возвгля "схопили тивуна і не дали йому тивунити".

Деякі дані про устрій княжого суду містять джерела пізнішого часу — XIV—XV ст. "Руська правда" застосовувалася у судівництві галицько-волинських земель. Окремий суд мали міста на магдебурзькому праві. До суду вйта не вільно втручатись нікому із княжих службовців та слуг. Церква користувалася своїм церковним правом і судом .

Основою княжих фінансів була феодальна експлуатація населення, яке платило данину натурою або грішми. Вище було згадано, що Данило роздав

міста боярам і воєводам — "і було у них багато харчів", очевидно, з данин, які надходили від жителів.

Непрямою податтю було *мито, яке сплачували купці*. Митниці були в Холмі, Городлі і Володимирі та в Крешові, Любачеві, Городку і Львові. Такі ж митні пункти існували, очевидно, і на інших торговельних шляхах. Митники, крім мита, вимагали для себе сукна або інших товарів. Угорський король Людовик у листі Дмитру Дядьку вимагав, щоб галицькі митники "на місцях ваших мит" не брали від угорських купців "надмірного мита, а таке, яке платять купці з Польщі та інших країн. Згадка про прибутки від "коломийської солі" може свідчити, що в Коломиї збирали оплату від вивозу солі, певно також подібні оплати стягалися і при інших солеварнях Підкарпаття.

На які потреби використовувалися фінансові засоби, джерела не дають точних даних. Знаємо лише, що доходи із "коломийської солі" мали йти "на роздавання оружникам", тобто на утримання важкоозброєних полків війська.

Виникає питання, якими *платіжними засобами* користувалося і населення країни, і княжа влада. Літописи свідчать про те, що в руках заможної верхівки зосередилися значні засоби *благородних металів*. Так, галицький боярин Судислав, потрапивши до угрів, "перемінився у золото, тобто дав багато золота і відкупився". Великими запасами золота і срібла володіли галицькі князі. Володимирко Володарович кілька разів відкуплювався сріблом і золотом від наступу своїх ворогів: Літописець оповідав про дорожочінності Володимира Васильковича ("золото і срібло, дороге каміння, золоті і срібні пояси його батька і власні, ...тарелі великі, срібні і кубки золоті та срібні, намиста великі золоті баби і матері своєї").

Але основою для торгових розрахунків служили *гроші*, такого самого вигляду, як і в інших землях Русі.

В першу чергу це були "*гривні кун*". Гривня кун — це одиниця грошової лічби. Крім того, гривнями називали, як і раніше, злитки срібла встановленої ваги і форми.

У грамотах Андрія Юрійовича згадані нові назви: *монети, гроші і денарії*. *І гріш, і денарій* — це частини монетної гривні; у XIV ст. рахували у гривні 48 грошей, або 240 денаріїв. Це була дрібна, розмінна монета; карбували її в Чехії, Угорщині, Польщі і інших країнах. Як видно із княжих грамот, вони були в обігу і в Галицько-Волинському князівстві. Можливо, що й галицько-волинські князі карбували свою монету на зразок західної, але до цього часу її не відкрито у монетних скарбах. Існування галицько-волинської монети очевидне з того, що польський король Казимир, зайнявши Галичину, випускав для неї окремі гроші з написом "монета володаря Русі Казимира".

Військо в Галицько-Волинському князівстві було організоване, як в інших землях Русі, але відзначалося *деякою місцевою специфікою*.

Основними формами військової організації були "вої" і "дружина". "*Вої*" — це загальне народне ополчення, яке князь використовував у воєнних діях в час особливої потреби. *Дружина* складалася з бояр. Як уже з'ясовано в іншому місці, князь надавав боярам землі, а за те вони мали обов'язок виконувати

військову службу, яка полягала переважно в участі у воєнних походах князя. Бояри брали участь у воєнних походах не лише особисто, а приводили і свої військові частини. "Великі" бояри держали інколи на утриманні цілі полки. Так, галицький боярин Володислав мав своє наймане військо. У дворі Судислава знайдено цілий арсенал зброї — списів і стріл, що служили на потреби його воїнів. Середні бояри, як видно із пізнішої традиції, були зобов'язані на заклик князя йти у похід з одним-двома воїнами — оружниками або стрільцями.

При такій організації військових сил князь був залежний від доброї волі бояр, які могли дати йому допомогу або її відмовити. Маючи своє власне військо, "великі" бояри неодноразово повставали проти князя. 1231 р. всі галицькі бояри покинули Данила так, що при ньому залишилося тільки 18 вірних "отроків".

Щоб позбутися залежності від бояр, князі намагалися організувати своє власне військо. Частково цю потребу забезпечували *іноземні наймані загони*. 1208 р. Роман Ігорович їздив в Угорщину і привіз з собою найманих угрів. Часто князі користувалися допомогою степових орд — переважно половців. Але іноземним загонам не завжди можна було довіряти, вони не раз руйнували землі князів, яким приходили на допомогу: так, 1236 р. половецькі союзники пограбували "всю Галицьку землю".

Щоб не бути залежними ні від іноземців, ні від бояр, князі почали *організовувати свої власні полки*. Етапів цієї організації ми точно не знаємо, але бачимо їх результат — створення сильних військ, підвладних лише князю. Ці зміни в організації сил провів в першу чергу Данило Романович. Ведучи довголітню боротьбу проти засилля галицьких бояр, а далі примушений захищати своє князівство від нападів ординців, Данило присвячував особливу увагу поліпшенню військової справи.

Військо Данила поділялося на важкоозброєних "оружників" та легкоозброєних "стрільців". Оружники, у кольчугах і шоломах, з списами, мечами і щитами входили у бій на конях. Перший удар виконували списами, коли ж списи ламалися, продовжували січу мечами.

Формування важкоозброєних і легкоозброєних військ існували на Русі ще з XI-XII ст. Але у *війську Галицько-Волинського князівства XIII ст. помітний прогрес і в озброєнні війська, і в його тактиці*. Зображення важкоозброєних воїнів, які бачимо на печатках XIV ст., показують значне удосконалення зброї: так, наприклад, шолом вершника менший, ніж у раніших часах, і краще забезпечує голову; щит також менший і легше ним воювати. З літопису знаємо, що були три роди списів: копія, сулиця і рогтиця. Легкоозброєні стрільці одержали також нову зброю — рожанці, якісь поліпшені луки.

Нове військо було княжим військом. У походах Данила 1240-х і дальших років немає згадок про боярські полки. Всім військом поряdkував сам князь. *Данило організував нове військо на основі народного ополчення — у склад його входили селяни і дрібні бояри*. Це було в згоді з соціальною політикою Данила. У боротьбі проти великих бояр він шукав союзників серед селян і дрібних бояр, експлуатованих боярською верхівкою, з них він організував свої полки. За

участь у війську воїни одержували платню грішми чи іншими засобами. Вже вище згадано, що прибутки із прикарпатських солеварень Данило і Василько призначали "на роздавання оружникам".

Одночасно з новою організацією збройних сил проходило також *поліпшення фортифікаційних споруд*. Гради, тобто замки, ранішого періоду склалися в основному з земляних валів, з якими були з'єднані дерев'яні городниці, ворота, зведені мости тощо. В літописі знаходимо згадку про могутні укріплення Володимира, яким дивувався угорський король Бела: "такого града не знайшов я і в німецьких країнах". Ординці, вважаючи такі укріплення небезпечними для себе, не лише спалили дерев'яні споруди Володимира, але й розкопали вали. Такі ж міцні укріплення були в Галичі і в інших містах. Існували спеціалісти високої кваліфікації, які "рубали гради", як згаданий у літописі Олекса, який побудував багато укріплень.

Галицько-Волинська держава заслуговує уваги дослідника як політичний організм з особливими, притаманними йому рисами. Вона стала на шлях політичної консолідації в час, коли продовжувалось роздрібнення Київської держави на малі відокремлені від себе князівства. У деяких землях, як, наприклад, в Київщині і Чернігівщині, розподіл дійшов до такого ступеню, що князівство, як цілість, перестало існувати і роздробилося на дрібні феодальні володіння. *В час, коли стихійний процес прямував до повного роздрібнення території колишньої Київської держави, треба вважати значним досягненням з'єднання Галицької і Волинської земель в одне князівство.*

Галицько-Волинська держава щасливо перейшла період поділів і зберегла територіальну єдність під сильною князівською владою. Це була заслуга Данила, який зумів подолати боярську олігархію, так що його наступники, маючи під своєю рукою усі сили країни, могли ставити собі ширші державні цілі. І хоч княжій династії Романовичів не вдалося створити такої бази під централізовану державу, як це зробили суздальські князі, то все ж *Галицько-Волинське князівство саме завдяки своїй єдності досягло значних успіхів в економіці, культурі і політиці.*

Територія Галицько-Волинського князівства була досить обширною для організації державного організму. Сприятливими рисами цієї території було те, що з півдня вона була забезпечена карпатським хребтом, а з інших сторін мала вільні простори, придатні для колонізації. Галицько-волинські князі намагалися поширити кордони свого князівства на північні литовські землі, на південний схід, у степові простори, і, врешті, в напрямі на Київ. *Хоч політичні досягнення були короткотривалі, все-таки заселена площа значно поширилась.*

Галицько-Волинське князівство досягло значного економічного розвитку, як про це свідчать вислови літописів з часів Юрія Львовича: "Тоді була у своїй пошані і значенні Волинська земля, відзначалася всяким багатством і славою". "За його правління Русь радувалася миром і славилася багатством". Велика кількість поселень свідчить про густе залюднення країни. Розвиток сільського господарства, солеваріння і ремесел забезпечував значну кількість продукції для експорту. Корисне положення на перехресті шляхів, які ішли з Києва на

захід та від Балтійського моря в напрямі Візантії, сприяло розвиткові широкої зовнішньої торгівлі.

Західні землі відзначалися особливим укладом соціально-політичних відносин. Далеко сильніше, ніж в інших землях, зросло тут велике землеволодіння і могутнє боярство намагалося обмежити владу князів. Данило провів успішну боротьбу з феодалною верхівкою, спираючись на дрібне боярство і міста, та досяг деякої рівноваги соціальних сил. Але суспільні суперечності не зникли, і в пізнішому часі боярство знову намагалося взяти владу у свої руки.

В період монголо-татарського поневолення Галицько-Волинське князівство було найчільніше організованим князівством у Східній Європі. Татари не змогли його настільки зруйнувати, так як зруйнували наддніпрянські князівства, і Волинь та Галичина стали захистом для населення, яке втікало з-під татарського ярма. Одночасно Галицько-Волинське князівство було "непереборним щитом", який захищав Польщу і інші західні країни від татарської агресії.

Та хоч Галицько-Волинське князівство здобуло знані економічні і політичні успіхи, воно несподівано прийшло до занепаду. Однією з основних причин кризи були не наладані відносини між князем та боярством — їх боротьба за владу. Юрій II намагався зробити себе незалежним від феодалної верхівки і попав у конфлікт з боярами, які його і позбулися. Бояри не зуміли організувати тривкого управління, і Галицько-Волинське князівство стало жертвою агресії з боку Польщі та закінчило своє самостійне існування.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Історичні досягнення цього періоду були такі глибокі, що їх традиції збереглися протягом багатьох сторіч. Польський король Казимир, займаючи Галичину, залишив за нею офіційну назву "Руського королівства", карбував для неї монету з левом, як історичним гербом. Пізніше було утворене Руське воєводство, в якому до перших десятиріч XV ст. було обов'язковим "руське право". Традиції давнього часу збереглися в архітектурі і малярстві, в літературі і мові, у літописах і історичних творах. Богдан Хмельницький, намічаючи західні кордони держави Запорізького війська, посилався на границі "давніх руських князівств".

Історія Галицько-Волинської держави — яскрава сторінка історичного минулого українського народу.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Таким чином, на підставі вищевикладеного можна дійти таких висновків.

На наш погляд, сучасна ідентифікація українських дослідників у питанні виникнення Русі тільки як антинорманістів, є дещо спрощеним вирішенням і, можливо, певною мірою політично обумовленим. Слід продовжити дослідження та дискусії у цьому напрямку. До речі, антинорманістську теорію

та Омеляна Грицака об'єднує те, що найважливішим чинником державотворчих процесів на українських землях визначається економічний.

Форма устрою держави не була усталеною. Найбільший вплив, як вважає більшість державознавців, на її становлення мали Володимир Великий та Ярослав Мудрий. Реформи першого зламали сепаратизм місцевої знаті та поклали край їх автономізації. А другий змінами до механізму наслідування «київського столу» сприяв децентралізації влади. Окрім цього відсутність правового оформлення таких відносин негативно вплинула на розвиток Русі, що в котрий раз доводить суспільну цінність права.

Галицько-Волинська держава заслуговує на увагу дослідників як політичний організм з особливими, притаманними йому рисами. Вона стала на шлях політичної консолідації в час, коли продовжувалось роздрібнення Київської держави на малі відокремлені від себе князівства. І хоч княжій династії Романовичів не вдалося створити такої бази під централізовану державу, як це зробили суздальські князі, то все ж Галицько-Волинське князівство саме завдяки своїй єдності досягло значних успіхів в економіці, культурі і політиці. Та хоч Галицько-Волинське князівство здобуло знані економічні і політичні успіхи, воно несподівано прийшло до занепаду. Однією з основних причин кризи були не наладнані відносини між князем та боярством — їх боротьба за владу. Однак історичні досягнення цього періоду були такі глибокі, що їх традиції збереглися протягом багатьох сторіч.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Особливу увагу при подальшому вивченні теми слід звернути на теорії зародження державності на Русі. Врахувати значення прийняття християнства на формування давньоруського образу єдиної держави.

ТЕМА 4. ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД (XIV – XVII ст.) (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Розвиток державних органів.....	35
2. Зміни в праві.....	38
3. Судова система.....	41

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бережний С. Вбивство в кримінальному праві України за Руською Правдою і Литовським Статутом. // Вісник прокуратури. – 2007. - № 5.

2. Бойко І. Правове регулювання діяльності вірменських цехових організацій на території Галичини і Поділля (XIV – XVII ст.) // Підприємництво, господарство і право – 2003 - №2.

3. Кудін С. Німецьке право в Україні в др. пол. XVI ст.// Закон і бізнес – 1999 - №25.

4. Кудін С. Покарання в Литовсько – Руській державі //Закон і бізнес – 1999 - №21.

5. Кудін С. Правопорушення в Литовсько-Руській державі // Закон і бізнес – 1999 - №19.

6. Кудін С. Правові відносини в Литовсько-Руській державі.// Закон і бізнес – 1999 - №18

7. Сердюк В. Найвищий судовий орган в українських землях за часів їх перебування у складі Литви, Польщі та Речі Посполитої (XIV — середина XVII ст.)// Право України. – 2006. - № 3.

8. Трифонов С. Правове регулювання спадкування в українських землях за Русько-Литовським правом : XIV – перша половина XVI ст. // Підприємництво, господарство, право. – 2005. - № 11.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ця лекція має таку мету:

- ✓ *навчальна*: ознайомитися з особливостями суспільного та державного ладу українських земель в означений період;
- ✓ *практична*: здобути навички щодо аналізу історико-правових джерел українських земель, у складі феодальних держав;
- ✓ *виховна*: формування переконання про необхідність розуміння що домінуючою тенденцією державно-правового життя на українських теренах протягом XIV – XVII століття були еволюційні зміни.

ВСТУП

У даній лекції передбачається надати слухачам такий фактологічний матеріал, який допоможе їм визначити особливості суспільного, державного ладу та права на українських теренах протягом XIV – XVII століття

Методологічну базу складають: системний метод пізнання державно-правових явищ, що дозволив охарактеризувати особливості суспільного та державного ладу; логічні методи аналізу і синтезу – дозволили визначати поняття, встановлювати ознаки, виокремлювати етапи розвитку, робити висновки щодо трансформації історико-правових явищ, їх аналізу в контексті певної історичної доби; історико-правовий – дозволив визначити особливості розвитку державно-правових інститутів Русі кінця УІІ – початку XIV ст.

1. Розвиток державних органів

За формою правління, литовсько-польська держава була станово-представницькою монархією на чолі з князем та королем, після персональної унії 1385 року в Крево остаточно закріпленою Люблінським актом 1569 року. Політичний режим її був авторитарний, а форма державного устрою – *федерація Польщі та Литви (або за визначенням українського правника Чубатого – держава держав)*.

Вищими органами влади та управління держави були: *великий князь (господар) литовський, з 1385 року він же одночасно і король польський*. Посідав він престол на змішаних підставах – короля і князя обирала шляхта та магнати із представника правлячої династії (сина чи брата попередника). У руках великого князя і короля концентрувалася вся законодавча, виконавча, судова, адміністративна та військова влада. Важливими державницькими функціями короля були зовнішні зносини, укладення миру та оголошення війни, роздача земель за службу державі.

Становище Великого князя зазнавало певних змін. Так, у XIV ст. його влада обмежувалась Віленським уділом, з яким була зв'язана влада над удільними князями. В останні роки XIV та до середини XV ст. вся влада зосередилась в руках Великого князя. Наприкінці XV ст. він поділяє владу із утвореною наприкінці XIV ст. пани-радою згідно привілеїв 1492, 1506 рр. . При цьому новий виконавчо-розпорядчий орган позбавив Великого князя права самостійно проводити міжнародну політику, видавати закони та призначати уряд. Після Люблінської унії 1569 р. вся влада зосереджується у загальношляхетському литовсько-польському «Соймі Вальному», що триває до занепаду Литовсько-Польської держави.

Механізм престолонаслідування теж зазнав змін. Спочатку спадкоємця призначав князь-батько, не обмежений правами старшинства і міг передати владу навіть й молодшому сину. З 1440 р. вперше обрано Великого князя проти волі батька – короля Казимира.

Другим чинником центральної влади були *Пани-Рада*. Спочатку в Радах брали участь Гедиміновичі, бояри, урядовці та міщани, але вирішальний голос мали тільки Гедиміновичі. Вітовт (з 1404 р.) надає право голосу служилим князям та магнатам, на яку він спирався. Але Рада не була державною установою, і Великий князь не був зобов'язаний прислухатися до її порад. Наприкінці XV ст. Пани-Рада вже поділяє з ним владу. 1492р. легалізовано її правове становище й унормовано склад Ради та її компетенцію. Тепер без Ради Великий князь не міг призначити послів у іноземні держави, вищих урядовців, приймати і скасовувати закони. Рада приймала активну участь у вирішенні найважливіших питань внутрішньої та зовнішньої політики. Кількісний склад постійно збільшувався і в XVI ст. досяг 80 урядовців. Вступ до Ради був відкритий лише для католиків, але були й винятки, наприклад князь Острозький та інші. Велике число членів робили Раду негнучкою, її тяжко було скликати й

тому Великий князь утворив так звану Тайну Раду із 8-10 осіб, серед яких були єпископи, воєводи, каштеляни, великокняжі урядовці.

Пани-Ради втрачають свій вплив після Люблінської унії, їх місце заступає *Вальний Сойм*, представницький шляхетський орган. Річ в тому, що князь ще з середини XV ст. починає за прикладом Польщі долучати до державних справ дрібну шляхту. Так, 1440 р. вперше разом із Пани-Радою загал шляхти бере участь в обранні Великого князя, що надалі стає традицією. Великий Вальний Сойм вперше зібрався у 1507р.в зв'язку з наміром Великого князя одержати кошти у панів та шляхти на війну з Московським князівством. Союми породили привілеї шляхти, що звільняли цей стан від сплати податків. *Згідно II Литовського Статуту (1566)* питання оголошення війни, встановлення податків, прийняття нових законів не можуть вирішуватися Великим князем із Пани-Радою келейно, а тільки на загальному соймі. *За Люблінською унією* сейму Речі Посполитої передавалася законодавча влада. Склад сейму був таким. Король, сенат (входили всі вищі посадовці держави, воєводи, каштеляни, католицькі єпископи; члени сенату не голосували, а по черзі оголошували свою думку, а потім король або канцлер формулювали на підставі почутого загальнудумку сенату, «конклюдію»), посольська ізба (170 послів від земської шляхти). Король у сеймі ставав частиною шляхетського представницького органу і під час його засідань був тільки головою сенату. Ще більшого державницького значення сейм набув після так званих «Артикулів» Генріха Валуа 1573 р. Королем Речі Посполитої було обрано цього французького принца. В обмін на це Річ Посполиту було проголошено дворянською республікою на чолі з королем, що обирався. Король визнавав «вільну елекцію», тобто вільні вибори глави держави, відмовлявся від принципу успадкування трону, зобов'язувався не вирішувати питань війни і миру без урахування думки сенату, не скликати посполитого рушення без погодження з сенатом, мати при собі постійну раду зі 16 сенаторів, кожні два роки скликати сейм. Король зобов'язувався зберігати територіальну цілісність держави. Якщо ж король порушуватиме права і привілеї шляхти, остання має право відмовитись від покори королю.

Механізм шляхетського представництва на Соймі було точно визначено 1564р. Шляхта обирала на повітових соймках (22) по два послы, яким давали письмову інструкцію. Таким чином союми набували парламентарного характеру, але репрезентована на них була лише шляхта.

Значне місце в структурі держави належало *удільним князям*. Нащадки українських князів, а пізніше Гедиміновичі з прийняттям привілею 1434 р. (за часів боротьби за владу Сигізмунда та Свидригайла) князі в своїх землях стають підданими Великого князя і втрачають свої державні права. Але навіть після цього вони продовжували відігравати вирішальну політичну роль на місцях. Складали ради при литовських намісниках, збиралися на місцеві союми для вирішення справ місцевого законодавства та судочинства. Тобто, як вважає А.Чайковський, українські князівства ставали складовою частиною європейського правового простору, в якому забезпечувались майнові та

особисті права станів (в першу чергу привілейованих), сформувались і діяли феодальні представницькі органи.

На протилежних засадах формувалася форма управління та устрою Московської держави. Централізація з придушенням будь-якої самобутності розвитку захоплених і приєднаних земель, усі стани, зокрема, аристократія вважалися «государевими холопами», необмежена деспотична влада монарха (підручник за ред. А.Чайковського, с.111).

Центральна адміністрація складалася із маршалка земського, який у відсутності Великого князя головував на зборах Панів-Ради. Маршалок двірський був його заступником. Канцлер відав державною канцелярією, а його заступником був підканцлер. Фінансами завідували земський підскарбій та двірський підскарбій. Командували військом – гетьман земський та гетьман двірський.

Територіальний поділ та місцева адміністрація українських земель у складі ВКП, Королівства Польського та Речі Посполитої не був сталим і за 300 років (з 1340 до 1648 р.) кілька разів змінювався. Тривалий час зберігалися старі адміноддиниці – князівства, уділи, волості та верви. Першою їх ліквідувала Польща в Галичині (1434 рік), а потім і Литва – 1471 року ліквідовано останнє Київське князівство, запроваджено воєводську систему, яка остаточно закріпилася Люблінською унією 1569 року. Саме після неї склалася наступна адмінструктура з відповідною місцевою адміністрацією. Держава поділялася на Велику Польщу та Малу Польщу (інкорпоровані короною українські землі).

Найбільшою адміноддиницею вважалося воєводство на чолі з воєводою, якого призначав князь (король). Йому належала військова, виконавча та судова влада у воєводстві, він очолював місцеву адміністрацію – уряд. Заступниками воєводи були каштеляни та старости. Усього на території України утворено в різні роки 8 воєводств – Руське (1434), Подільське (1434), Белзьке (1462), Київське (1471), Брацлавське (1566), Волинське (1566), Холмське (1635), Чернігівське (1635). Воєводства поділялися на різну кількість повітів на чолі з повітовим старостою, тому іноді вони і називалися староства, що жалувалося королем за службу. Руське воєводство поділялося не на повіти, а на землі. Центральний повіт воєводства очолював каштелян – комендант. Староста (каштелян) наділявся широкими адміністративними та судовими функціями. У повітовий уряд входили маршалок, стольник, хорунжий, канцеляристи, підсудки. Станово-представницькими органами у воєводстві та в повіті були місцеві шляхетські сеймики. Найнижчою ланкою поділу вважалася волость на чолі з волосним старостою та підпорядкованим йому писарем. У деяких місцях волость називалась округом (Чернігівщина), або підстароством (Правобережжя). Волость складалася з сільських общин – коп, на самоврядуванні у формі сходу, який обирав сільського старосту (у різних місцевостях – тивуна, старця, войта, солтиса). Копа складалася із села або кількох сіл, які об'єднувалися в дворища (10 хат) та дими (1 господарська родина).

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Міста поділялися на фортеці, очолювані каштелянами, приватновласницькі або державні, керовані міськими радами – ратушами, та вільні на самоврядуванні (магдебурзьке право), на чолі з магістратом. І ратуша, і магістрат склалися з двох палат. Виконавчої – ради та судової – лави. До ради входили райці (радники), яких очолював бурмістр, а лава складалася з 12 лавників (присяжних), яких очолював вїйт (суддя). До повноважень місцевої адміністрації входили господарські функції, самооборона, збір податків, здійснення суду першої інстанції.

2. Зміни в праві

Джерело права – це засіб існування і виразу норм права, воно є юридичною нормою, носієм правової норми, оболонкою буття норм права. Джерела права поділяються на нормативно-юридичні акти загального та партикулярного значення, правові звичаї, норми канонічного права, судові прецеденти та нормативний договір.

Для названого періоду слугували джерела права попередніх часів, а саме: а) правовий звичай та встановлене державою звичаєве право; б) “Руська правда” і норми канонічного права “Номоканону”, “Кормчої книги”. Пам’ятки права – XIV – XVI ст. можна розділити на міжнародні угоди, грамоти та привілеї князів і королів, земські устави й офіційні збірки норм права (кодекси). Слід звернути увагу на особливості законотворчої діяльності державних органів влади того часу : - чітка визначеність чинності законодавчих актів у просторі (привілеї містам, земські устави);- праву було властиво поняття чинності закону щодо окремих категорій осіб (Городельський привілей 1413, шляхетський привілей 1437р.).

Міжнародні і міждержавні угоди включають у себе: а) унійні акти між Литвою та Польщею (Кревська, Віленська, Городельська, Мельницька та Люблінська унії, які вводили нові норми державного та цивільного права; б) торговельні, господарські, політичні та військові угоди Польщі, ВКЛ та РП з Московією, Псковом, Новгородом, Пруським і Лівонським орденом хрестоносців, які містили норми міжнародного, конституційного, торгового, військового та окремі норми цивільного права.

Привілейні грамоти (дарчі грамоти, привілеї в стислому значенні слова, грамоти охоронного характеру)– видані князями і королями юридичні акти, які вводили щось нове у вигляді приватних законів для окремих юридичних та фізичних осіб, суспільних та етнічних груп. Це грамоти на права та привілеї шляхті, монастирям, іноземцям, містам на магдебурзьке право, а також охоронні грамоти окремим особам, селам, містам і землям. Найважливішим із привілеїв того часу вважають привілей 1437 р., який поширив права попередніх привілеїв на всю шляхту без обмежень, без урахування релігійної конфесії, звільнив маєтки від податків, заборонив селянам переходити з шляхетських маєтків і встановив домініальні суди над селянами.

Земські устави видавалися князями окремим землям і оберігали їх стародавні права і вольності в конституційному, цивільному та адміністративному праві. Відомі устави Волинській, Брацлавській, Луцькій та Львівській землям. На думку українського правознавця М.Чубатого, ці грамоти з'являлися тоді, коли відбувалися зміни, пов'язані із заміною удільних князів намісниками великого князя :щоб заспокоїти населення і видавалися дані грамоти-конституції.

Офіційні збірники норм права у хронологічній послідовності були такі:

1468 р. – “Судебник” Казимира IV Ягайловича складався з 28 статей (артикулів) і містив норми кримінального, трудового та процесуального права.

1529 р. – *Перший* Литовський статут (13 розділів, 264 статті).

1557 р. – “Устава на волоки” – норми земельного права та унормування селянських повинностей.

1566 р. – *Другий* Литовський статут (14 розділів, 357 артикулів).

1572 р. – “Артикули Генріха Валуа” – права і привілеї шляхти та обов'язки селян.

1588 р. – *Третій* Литовський статут (14 розділів, 488 артикулів). Як і попередні два Статути – кодифікований збірник різногалузевих норм права.

Окрім того, джерелом права слугували збірки норм магдебурзького права різних модифікацій; збірники актових матеріалів центральних і провінційних судів; архів великокняжої канцелярії, що зберігався у Вільні – Литовська метрика.

Мова джерел права переважно руська (церковнослов'янський варіант українсько-білоруського діалекту), а також латинська і польська.

Кодифікація норм права у ВКЛ розпочалася виданням 1468 року “Судебника” Казимира IV. Але він містив лише 28 артикулів і то головним чином кримінального права, а все зростаюча шляхта вимагала уніфікації правової системи у величезній державі. Великокнязівська канцелярія провела велику роботу щодо збирання напрацьованих судами та адміністрацією норм права на базі звичаєвого права Литви, України і Білорусі. Джерелами кодифікації послужили також “Руська правда”, магдебурзьке право, трансплантація норм римського пандектного права, рецепція німецького права, князівська законотворчість . Виготовлений проект зводу світського права затвердив вальний сейм 29 вересня 1529 року і його розповсюдили у рукописному вигляді. *Перший статут (Старий)* складався з 13 розділів, 264 артикулів (статей), називався “Права писані, дані панству Великому Князівству Литовському...”. Укладачі Першого Статуту уперше розмежували норми права за окремими галузями (норми земельного, спадкового, зобов'язального, шлюбно-родинного, лісового, мисливського, кримінального, процесуального та конституційного права) , розташували їх у визначеній системі. *Студентам рекомендовано самостійно визначити логіку розташування розділів Статуту (одне із питань семінарського заняття)* . В основу цієї кодифікації покладено принципи : дотримання суверенності держави ; єдності права; рівності перед

законом (хоча саме право визнавало неоднакову правоздатність для різних категорій людей); пріоритету писаних законів.

Протягом двадцяти років чинності Старого статуту відбулися суттєві зміни в суспільстві і державі і виникла потреба у новому кодексі. Серед змін найважливішими були такі, як зростання та зміцнення феодалної власності, посилення феодалного гніту селян та їхнє обезземелення, що відбувалося внаслідок створення фільварків. Старі норми права не відбивали реального економічного, політичного значення середньої шляхти і «нових» великих феодалів. У 1551 створено кодифікаційну комісію з 10 осіб, яка розробила і написала новий збірник під назвою “Статут ВКЛ 1566 года”. Його затвердив сейм 1564 року, але чинності кодекс набув лише через 2 роки. Окрім того не всі розділи дістали санкцію. Другий статут складався з 14 розділів і 367 артикулів і за рівнем кодифікаційної техніки перевершив попередній збірник. Він теж охоплював зазначені галузі та підгалузі права. Другий статут називають Волинським, бо саме тут він найбільш поширювався в рукописі. Українська дослідниця Н.Яковенко відзначила зрослий рівень кодифікаторської техніки у Другому Статуті.

У зв'язку з утворенням 1569 року єдиної держави Речі Посполитої, на Люблінському сеймі ухвалили продовжити кодифікацію. Головною причиною укладення Третього Статуту можна визначити необхідність узгодження литовського права з польським. Король створив комісію, провідну роль у якій уже на завершальній стадії відіграли канцлери та підканцлери великокняжої канцелярії – Лев Сапега, Остафій Волович та Микола Радзивілл. Третій Литовський статут затверджено королівським актом 28 січня 1588 року і тоді ж видруковано у Вільно в друкарні братів Мамоничів під назвою “Статут ВКЛ 1588 года”. Він містив 14 розділів та 488 артикулів і регулював державний і судовий устрій, цивільно-правові (6 розділів), кримінально-правові (4 розділи) й процесуально-правові відносини.

Якщо за критерій взяти *правове урегулювання соціальних відносин*, то Статути можна характеризувати так. У цілому ж *Старий* статут зрівняв шляхту в єдиний стан, але більше охороняє інтереси магнатів і забезпечує окремі права селян, *Волинський* – зменшує вплив магнатів, збільшує права дрібної шляхти і мінімалізує права селян, а *Новий* – встановлює привілейоване становище шляхти в державі, закріпачує селян. Н.Полонська-Василенко акцентувала увагу на *певному дуалізмі Статутів*. Тобто, з *одного боку* - вони включають норми, які закріплюють нерівність людей, привілеї шляхти, приниження людської гідності, *але з іншого* - й прогресивні на той час норми. Наприклад, принцип рівності перед законом, кримінальну відповідальність шляхтича за вбивство простої людини, було закріплено принцип віротерпимості, обмежувались джерела холопства, великий князь та державні органи зобов'язувались діяти відповідно до закону, піклуватися про інтереси держави і народу, нормами сімейного права визначено достойне місце жінки у подружньому житті (у шлюбі). Так, подружнє життя розумілось як рівноправний освячений стан «малжонства», що відбилося і на присязі, яку складали молоді під час вінчання. В тій присязі підкреслювалася

рівноправність обох і товариська пошана. Обов'язкове віно(було, як правило, удвоє більше ніж посаг і назавжди залишалось власністю жінки) робило жінку матеріально незалежною від чоловіка за його життя і забезпечувало на час вдовування. Жінки часто за життя чоловіків робили великі вклади на будівництво церков. Як рівноправна з чоловіком виступала жінка і в інших справах : ішла на чолі війська, чинила наїзди на сусідів, керувала матеріальними справами. Для всіх Статутів характерним є *високий рівень кодифікаційної техніки*, всі вони написані *староруською мовою*. Третій статут діяв на всіх українських землях у складі Речі Посполитої, його використовували в Гетьманщині, він став джерелом права і кодифікаційних процесів у Польщі, Литві, Росії, Білорусії та на Україні аж на початку XIX ст. В кінці XVI століття ним завершено кодифікаційні процеси у ВКЛ і проведено повну уніфікацію сепаратних систем права в цій державі.

Характеристика Магдебурзькому праву буде одним із питань семінарського заняття, тому у тексті лекції викладено лише найсуттєвіші загальні його риси. Магдебурзьким правом називають один із різновидів прав міських общин, які із Західної Європи поширювалися на українські землі починаючи з XIV століття. Називається воно так від імені міста Магдебург в Саксонії, яке у 1188 році дістало від власника – архієпископа Віхмана – право на самоврядування, котре 1294 року підтвердив саксонський курфюрст (князь) Альберт. 1339 року його одержав Санок, а 1356 року – Львів. До середини XVII ст. його мала більшість великих міст України. У них діяло не класичне магдебурзьке право, а пристосоване до місцевих умов. Тому його норми були перероблені і поєднували такі правові джерела: а) праці юристів М. Яскера, П. Щербича та Б.Гроїцького щодо пристосування саксонських правових норм до польських; б) українське звичаєве право; в) правові норми Литовських статутів.

Магдебурзьке право регулювало діяльність органів влади та управління міста, цехових корпорацій, норми цивільного і кримінального права, судоустрій та провадження справ у судах. Міщани, які жили на магдебурзькому праві, вважалися вільними, мали право власності в місті, платили податки в міську казну, виставляли ополчення. Місто могло мати власну казну, шинок, млин, лазню, проводити щотижневі торги та щосезонні ярмарки, кошти від яких ішли в міський бюджет.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Хоча українські міста використовували лише форму магдебурзького права, а не його змістовну сутність, воно відіграло прогресивну роль в розвитку правової системи в Україні й позитивно впливало на тодішнє суспільне та економічне життя.

3. Судова система

Судова система у складі ВКЛ пройшла *чотири етапи розвитку*. До 1385 року тут існували давні, княжі судові установи. Єдиною новелою став суд великого князя над удільними князями. Від Кревської унії запроваджуються

великокняжі центральні та місцеві суди і міське судочинство. Третім періодом можна вважати ліквідацію у 1566 році великим князем суду панів-ради і впровадження нової структури місцевих судів – земських, гродських та підкоморських. І четвертою фазою стала ліквідація після Люблінської унії 1569р. ВКЛ і підпорядкування українських судів польським королівським.

Отож бо, суди ВКЛ і РП можна розділити на три групи: *а) державні, б)станові та в) спеціальні.* Державні суди поділялися на центральні і провінційні (місцеві). *Центральні суди* включали: суд великого князя (господарський суд) – найвища судова та апеляційна інстанція на чолі з князем за участі найближчих достойників. За відсутності князя діяв суд панів-ради – 1-2 рази на рік з представників двірцевої аристократії. Як апеляційні інстанції, за дорученням князя неперіодично діяли суди – комісарський (межові спори розглядав спеціально призначений комісар), асесорський (3 – 5 асесорів розглядали складну цивільну справу), маршалківський суд (за відсутності князя маршалок, призначений суддею, розглядав різні справи на місці, в апеляційному порядку). Під час безкоролів'я діяли утворені урядом каптурові суди. *Місцеві, або провінційні,* суди очолювали відповідні адміністратори: намісники, воєводи та старости в землях, воєводствах, повітах і волостях. Вони були одноособові і розглядали позови всіх вільних та залежних від держави людей. За І Литовським статутом до них ввели по два шляхтичі, а воєводський суд та сеймові суди земель зробили судами вищої інстанції в провінціях.

У 1566 році замість них *запроваджено нову структуру місцевого судівництва.* Земські суди обиралися шляхтою, діяли в усіх повітах, складалися з судді, підсудка та писаря і розглядали цивільні позови шляхти та незначні кримінальні справи. *Гродські (замкові) суди* були одноособові – староста, намісник чи воєвода – і розглядали лише кримінальні справи. Їхній юрисдикції підлягали уся шляхта, міщани, селяни. Замковий суд також виконував функції нотаріуса. До гродських книг записували скарги на наїзд, розбій, «мирову», посаг, шлюб, тестамент, навіть акти державного характеру. Наприклад, протест православної частини Берестейського Собору на введення унії. *Підкоморські суди* діяли в кожному повіті, були одноособовими – судив призначений королем підкоморій з заступником коморником. Вони розглядали межові та земельні спори.

У 1569 році скасовано центральні суди ВКЛ, і *українські суди підпорядковували* Луцькому трибуналу, а після ліквідації і цієї інстанції – Люблінському трибуналу.

До станових судів належали: а) міські (або лавничі) суди вїта та 12 лавників; б) домініальні суди – суд пана над селянами; в) духовні (церковні) суди для духовенства і всіх християн щодо справ проти віри і церкви; г) громадські (або копні) суди для селян; д) козацькі суди, які з'явилися в кінці XVI ст. (1582 р.).

Третю групу складають *спеціальні та корпоративні суди:* а) окремих національних громад (євреїв, вірмен, греків); б) цехові суди міських ремісничих корпорацій; в) ярмаркові, митні суди.

Важливою ознакою правової системи литовсько-польської доби є виокремлення в самостійну галузь процесуального права – близько чверті статей усіх трьох Литовських статутів присвячені судовому процесу, який називався “поступок правний” і спирався на такі засади: а) легальності (законності), тобто лише судова розправа могла бути підставою для винесення будь-якого вироку; б) безпосередньої участі сторін; в) публічності – відкритим для всіх; г) усного “розсудка” – розгляду справи. Процес мав позовний звинувачувально-змагальний характер, лише в тяжких кримінальних справах застосовувалася “скрутинія” – близьке до інквізиційного розслідування з допитами на муках. Позивач означався як “істець”, “сторона поводова”, “сторона боляча”, а відповідач як “позваний”, “сторона отпорна”. Процесуальну здатність мали всі люди, окрім малолітніх та невільників. Сторони могли мати представництво на процесі, на будь-якій стадії слухання справу можна було припинити.

Розгляд справи проходить такі стадії.

7. Подача позову до суду (доносу, скарги) потерпілим чи його близькими родичами, яка записувалася в реєстрову книгу. На підставі чого видавався письмовий виклик до суду.

8. Дізнання та попереднє слідство вів возний, скрутатор, виж, або інстигатор, засобами “гоніння сліду”, “зводу”, трусів, опитування свідків, огляду місця злочину, трупу, оповіщення населення про факт (поволання), зняття побоїв. Забезпечував процедуру потерпілий.

9. Судова розправа (або розсудок, перевід) перебачала засаду диспозитивності – вину чи невинність потрібно було довести у змаганні сторін. Вона складалася з розпорядчого засідання, на якому судді вивчали справу і судного дня, заслуховували сторони і виносили вирок. Доказовими нормами визнавалися “доводи” (позивача) і “відводи” (відповідача); документи; зізнання (добровільні і на тортурах); речі; свідчення свідків; огляд місця злочину, побоїв; присяга або жеребкування. Обвинувачення підтримував інстигатор (слідчий), а захист вів прокуратор – шляхтич-землевласник, який знав право.

10. Вирок (декрет, вердикт) виносився в триденний термін більшістю голосів усно. Після чого його записували в актову книгу, а сторонам вручали “судові листи”. Вирок можна було оскаржити шляхом апеляції до суду вищої інстанції. У кримінальних справах виконання вироку називалося “екзекуцією”, яку здійснював кат. У цивільних – виконання покладалося на позивача, а при потребі на возного. Сторона, яка програла, сплачувала судові за розгляд справи мито.

Як зазначають дослідники, *особливістю судового процесу цієї доби* було те, що на всіх етапах його розвитку у ньому вагому роль завжди відіграло *українське звичаєве (або «копне») право*. Правові звичаї у судовому процесі, що зберігали своє значення й після появи Литовських Статутів, виявляли себе в наступному.

Потерпілий як за звичаєвим правом, так і за Статутом повинен був пройти через «поволання», інакше суд піддавав сумніву сам факт злочину. У

разі невдачі потерпілого під час опитування свідків, він вдавався до *«прослуху»*. Коли потерпілий натрапив на слід злочинця і знаходив крадене, відбувалося *«личкування»* або *«лицовання»*, тобто позначення краденого як *«лиця»*.

Потерпілий або його рідня мали право переслідувати і викривати злочинця перш за все по кримінальних справах. Тут ми стикаємось із давньоруськими *«зводом»* та *«гонінням по сліду»*. З метою виявлення злочинця звичайна копа могла збиратися три рази. Характерною рисою копного судочинства стало поєднання в одній особі судових та слідчих органів : *«гаряча копа»*, *«звичайна копа»* займалися слідством, а перша могла при виявленні злочинця на гарячому, судити його. В деяких актах копного суду шляхтич, боярин і простий селянин виступають як рівноправні суб'єкти процесуальних правовідносин.

Існував також звичай *«видачки»*, тобто закладу, що скріплював договір про явку в суд. Символом здійснення *«видачки»* було підкидання угору шапок. Наслідки були такими : сторона, що не з'явилася до суду в призначений термін, позбавлялась свого закладу на користь іншої сторони; якщо з'являлись обидві сторони, відбувався суд і сторона, що програвала процес, позбавлялась свого закладу на користь судової влади.

Серед доказів були : власне визнання, коли дане не під примусом, документальні свідчення (особливо з поширенням писаного права та шляхетських привілеїв, коли змінився сам характер судової процедури – перевага надавалася письмовій фіксації, а не усному свідченню), речові докази (найважливішими були передусім у кримінальних справах), свідки. Свідками могли бути лише християни з доброю репутацією. Одним із найважливіших доказів у процесі судочинства була *присяга*. Нерідко саме присяга вирішувала процес. На думку дослідників (П.Музиченко, Окс.Мироненко) сила присяги полягала головним чином в тому, що вона йшла з іменем Бога від совісті і була спрямована до совісті. Тому сторона, яка не була впевнена у своїй правоті, намагалася уникнути присягання сама і не допускати присяги супротивника. У процесу було також багато звичаїв, які використовувались як способи доказування. Зокрема, *«ставлення шапки»*. Ця процедура полягала у тому, що позивач, коли хотів зробити важливе посилення на своїх свідків, ставив перед суддею свою шапку. Звинувачений, якщо погоджувався вислухати і визнати їх свідчення, ставив й свою - *«шапку протиставити»*. Якщо одна із сторін відмовлялась від протиставлення шапки, це вважалося одним із головних доказів її вини, і вона програвала справу. *«Ставлення шапки»* символізувало заклад *«голови»*, тобто життя.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Судочинство на українських землях в основних рисах мало в чому відрізнялося від судочинства в Київську добу Русі. На всіх етапах розвитку судового процесу в Литовсько-руській державі значну роль відіграло українське звичаєве (копне) право. Правові звичаї у судовому процесі зберігали своє значення й після появи Литовських Статутів.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Таким чином, на підставі вищевикладеного можна зробити наступні висновки.

Система управління на українських землях, які входили до складу інших держав у період, що вивчається у рамках теми № 4. зазнавала певних змін. Так. у ХІУ ст. влада Великого князя обмежувалась Віленським уділом, з яким була зв'язана влада над удільними князями. В останні роки ХІУ та до середини ХУ ст.. вся влада зосередилась в руках Великого князя. Наприкінці ХУ ст. він поділяє владу із утвореною наприкінці ХІУ ст. пани-радою згідно привілеїв 1492, 1506 рр. При цьому новий виконавчо-розпорядчий орган позбавив Великого князя права самостійно проводити міжнародну політику, видавати закони та призначати уряд. Після Люблінської унії 1569 р. вся влада зосереджується у загально-шляхетському литовсько-польському «Соймі Вальному», що триває до занепаду Литовсько-Польської держави.

Для названого періоду слугували джерела права попередніх часів, а також нові, зокрема Перший (1529), Другий (1566), Третій (1588) Литовські Статути. Їх поява була обумовлена суспільно-економічними змінами, які потребували відповідного правового закріплення.

Судочинство на українських землях ВКЛ в основних рисах мало в чому відрізнялося від судочинства в Київській Русі. На всіх етапах розвитку судового процесу в Литовсько-руській державі значну роль відігравало українське звичаєве (копне) право. Правові звичаї у судовому процесі зберігали своє значення й після появи Литовських Статутів, після входження українських земель до складу Речі Посполитої.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Слід зазначити, що домінуючою тенденцією державно-правового життя на українських теренах протягом ХІУ – ХУІІ століття були еволюційні зміни. При подальшому вивченні теми необхідно звернутись до правових джерел, насамперед, Литовських Статутів.

ТЕМА 5. Держава і право України козацько-гетьманської доби (ХVІІ – ХVІІІ ст.)

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Переяславська угода.....47
2. Березневі статті 1654 року. Жалувана грамота Олексія Михайловича Війську Запорізькому на збереження його прав і вольностей....49

3. Андрусівська угода та розчленування Гетьманщини. «Глухівські» гетьманські статті.....	50
4. Конституція Пилипа Орлика 1710 р.: загальна характеристика і значення	53
5. Перша Малоросійська колегія її компетенція і значення.....	55

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: Кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996.
2. Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.). Навчальний посібник. – Харків: Прапор, 2002.
3. Козаченко А. Державне право України другої пол. XVIII ст. // Вісник Академії прав. наук України. – 2004. - № 4. – с. 47 – 53.
4. Мироненко О. Вітчизняний конституціоналізм від І. Мазепи до К. Розумовського (1687-1764) // Вісник Академії правових наук України – 2000 - №2.
5. Мироненко О.М. Конституції українських гетьманів XVII – XVIII ст. як об'єкти офіційного тлумачення, захисту і грубих порушень. // Вісник Конституційного Суду України – 1999 - №5.
6. Шишкін В. Конституція, яка випередила час. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/konstitucziya-yaqa-viperedila-chas.htm>
7. Яковлів А.І. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. // Антологія української юридичної думки. Том 2. Історія держави і права України: Руська правда // За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К., 2002.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ця лекція має таку мету:

- ✓ *навчальна*: ознайомитися зі змінами у державного ладі українських земель в означений період;
- ✓ *практична*: здобути навички щодо аналізу історико-правових джерел українських земель, у складі Руської держави;
- ✓ *виховна*: формування переконання про необхідність розуміння наслідків підписання низки угод в означений період.

ВСТУП

У даній лекції передбачається надати слухачам такий фактологічний матеріал, який допоможе їм визначити особливості державного ладу та правового статусу українських земель протягом XVII – початку XVIII ст.

Методологічну базу складають: системний метод пізнання державно-правових явищ, що дозволив охарактеризувати особливості правового статусу

українських земель після підписання низки угод; логічні методи аналізу і синтезу – дозволили визначати поняття, встановлювати ознаки, виокремлювати етапи розвитку, робити висновки щодо трансформації історико-правових явищ, їх аналізу в контексті певної історичної доби; історико-правовий – дозволив визначити особливості розвитку державно-правових інститутів українських земель у XVII – початку XVIII ст.

1. Переяславська угода

Передумова підписання: У першій половині XVII відбулось становлення нового суспільного стану козацтва, готового зі зброєю в руках відстоювати свої «права і вольності». У його середовищі зародилася ідея перетворення Війська Запорозького на територіально-політичний організм у складі Речі Посполитої. Загострювалися суперечності і в соціально-економічній сфері. Еліта Речі Посполитої відмовилася визнати «лицарські» права і привілеї козацтва, а з 1638 намагалася ліквідувати його як стан.

Події

- 8 (18) червня 1648 року — перший лист Хмельницького до московського царя Олексія Михайловича
- 8 (18) червня 1648 року — лист Хмельницького до московського Сіверського воєводи Леонтєєва. Згадки про прихильне ставлення козаків до царя.
- 11 (21) липня 1648 року — лист Хмельницького до московського путивльського воєводи Плещеева. Згадки про заохочення московського царя до боротьби за трон Речі Посполитої.
- кінець грудня 1648 року — від'їзд посольства Хмельницького до Москви.
- квітень 1649 року — зустріч в Чигирині Хмельницького із царським послом Григорієм Унковським. Гетьман наголошує на спорідненості України з Москвою і просить надати військову допомогу.
- травень 1649 року — від'їзд посольства Хмельницького до Москви. В акредитивній грамоті висловлено прохання про протекторат московського монарха^[6]: «...под милость и оборону свою возьми... всю Русь».
- Одночасно подібне посольство було вислано до трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці, з метою заохотити його до боротьби за трон Речі Посполитої.
- 6 серпня 1649 року — перемога козаків у Зборівській битві. Зраджений кримськими татарами Хмельницький винуватить Москву, яка не надала допомогу
- березень 1650 року — Хмельницький ігнорує накази короля Речі Посполитої про підготовку до спільного польсько-кримського походу проти Московії.

- літо-осінь 1650 року — пожвавлення османсько-українського діалогу про те, щоби передати під османський протекторат «...Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією Руссю аж по Віслу».

- 19 лютого 1651 року — Земський собор в Москві. московське духовенство визнало за можливе в разі невиконання стороною Речі Посполитої умов «вічного миру» дозволити Олексію Михайловичу прийняти в підданство Військо Запорозьке

- вересень 1651 року — в Чигирин прибув османський посол Осман-ага і повідомив про готовність Порти взяти під свій захист Україну. Хмельницький не поспішає, сподіваючись на відповідь Москви.

- березень 1652 року — посольство Хмельницького в Москві. Посол Іван Іскра запропонував негайно прийняти під царську опіку Військо Запорозьке. Царський уряд погодився взяти лише військо, без території, передбачаючи в подальшому надати йому землі в межиріччі Дону та Ведмедиці.

Восени 1653 р. Земський собор, який відбувався у Москві, прийняв рішення про включення України до складу Московії, а 23 жовтня (2 листопада) 1653 р. московський уряд оголосив війну Речі Посполитій.

Для ведення переговорного процесу між обома державами в Україну з Москви 9 (19) жовтня 1653 р. вирушило велике посольство на чолі з боярином В.Бутурліним.

Місцем проведення генеральної військової ради було обрано м. Переяслав, куди посольство прибуло 31 грудня 1653 р. (10 січня 1654 р.). Б.Хмельницький разом з генеральною старшиною прибув 6 (16) січня 1654 р.

У Переяславі відбулася 8 (18) січня 1654 р. старшинська рада, а згодом генеральна військова рада. У ній взяли участь представники козацтва Київського, Чернігівського та Брацлавського полків та жителі Переяслава. Не було представників від селян, міщан (крім Переяслава) та духовенства.

Під час публічної церемонії гетьман і козацька старшина присяглися на тім, «щоб бути їм із землею і городами під царською великою рукою невідступно».

Після оголошення царської грамоти гетьманом старшина та послі пішли до Успенського собору, де духовенство мало привести їх до присяги. Однак Б.Хмельницький зажадав, щоби послі першими принесли присягу від імені царя, що мало б забезпечити Україні збереження її прав, а також було б ствердженням союзу

В. Бутурлін відмовився присягати від імені царя, посилаючись на те, що цар не присягає своїм підданам. Ніякого письмового договору в Переяславі укладено не було.

Всього у день Переяславської Ради присягу склали 284 особи. Від імені царя гетьману було вручено грамоту та знаки гетьманської влади: військовий прапор (хоругвь), булаву та шапку.

Після від'їзду Бутурліна козацька старшина з гетьманом узялися за вироблення умов договору. Було вирішено віддати Україну під протекторат

Московської держави зі збереженням основних прав і вільностей Війська Запорозького; було написано проект договору у формі петиції до царя з 23 пунктів, якого привезли в Москву наприкінці березня 1654 р. переяславський полковник П. Тетеря і військовий суддя Самійло Зарудний.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Після Переяславської Ради представники московського посольства побували у 117 містах і містечках України для прийняття присяги від населення на вірність цареві.

Відмовились підтримати Переяславську угоду й присягати московському царю ряд представників козацької старшини, зокрема полковники Іван Богун, Осип Глух, Григорій Гуляницький, Іван Сірко, Петро Дорошенко, Михайло Ханенко, Брацлавський, Кропивнянський, Полтавський (царських представників там побили киями), Уманський козацькі полки, деякі міста, зокрема Чернігів, а також українське духовенство на чолі з митрополитом С.Косівим. Не присягала Запорізька Січ.

2. Березневі статті 1654 року. Жалувана грамота Олексія Михайловича Війську Запорізькому на збереження його прав і вольностей

Березневі статті 1654 року (інші назви — «Статті Богдана Хмельницького», «Березневі статті Богдана Хмельницького») — угода між московським урядом і українською козацькою старшиною, комплекс документів, які регламентували політичне, правове, фінансове і військове становище України після Переяславської ради.

За цими статтями Україна зберігала свої військово-адміністративні органи управління на чолі з виборним гетьманом. На

Гетьманщині без обмежень мало діяти місцеве право, обумовлювалося невтручання царських воєвод та інших урядовців у внутрішні справи України. Україна зберігала свої збройні сили — 60-тисячне козацьке військо. Гетьманський уряд мав право на ведення стосунків з іноземними державами з дозволу московського уряду і не мав права на зносини з Річчю Посполитою та Османською імперією.

Гетман обирався на козацькій раді пожиттєво, а царя лише повідомляли про результат виборів. Влада Гетьмана поширювалась на всю територію України. Всі податки і доходи збирались українськими фінансовими органами. Представники Москви лише мали приймати від них належну їй данину.

При виборах наступних гетьманів ухвалювалися договірні статті, в яких деякі пункти Березневих статей скорочувалися, додавалися нові статті.

Угода була розірвана 30 січня (9 лютого) 1667 року Московією, що підписала Андрусівське перемир'я з Річчю Посполитою.

Жалувана грамота Олексія Михайловича Війську Запорізькому на збереження його прав і вольностей (27 березня 1654) — офіційний документ,

виданий російським царем Олексієм Михайловичем як доповнення до договірних Березневих статей 1654 року з Б.Хмельницьким. Цар Олексій Михайлович:

- обіцяв Війську Запорізькому збереження прав і привілеїв, запроваджених польськими та литовськими князями;
- гарантував збереження військових судів без контролю над ними царських представників;
- підтвердив козацький реєстр 60 тис.;
- утвердив збереження звичаю обирання гетьмана за закріпленим звичаєм;
- обіцяв, що гетьманська резиденція і надалі повинна бути у Чигирині;
- звелів про іноземних послів із «підозрілими» намірами повідомляти царя;
- заборонив зовнішніх зносин з Туреччиною та Польщею.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Загалом Грамота Олексія Михайловича була другою частиною договору 1654 року з гетьманом Богданом Хмельницьким і Військом Запорізьким, що й складався з Березневих статей і грамоти. Фактично вона не обмежувала прав козацтва і козацької «держави», утвореної внаслідок Національно-Визвольної війни під проводом Хмельницького

Однак, сторони по-різному трактували даний договір. Для Росії це було приєднання «молодшого брата», для Хмельницького — військово-політичний союз з метою захисту від посягань поляків. Натомість, через кілька десятків років, починаючи з Переяславського договору Ю. Хмельницького 1659 року і до Глухівських статей гетьмана Д. Многогрішного, договір 1654 року призвів до обмеження, ліквідації самостійності, згодом обмеження автономії, та ліквідації автономії Гетьманщини.

3. Андрусівська угода та розчленування Гетьманщини. «Глухівські» гетьманські статті

Андрусівське сепаратне перемир'я 1667 р. (Андрусівський сепаратний договір, Андрусівський мир) — угода між Московським царством і Польщею за спиною України про припинення війни, підписана 30 січня 1667 року в селі Андрусово під Смоленськом терміном на 13,5 років. Угода стала завершенням російсько-польської війни 1654-1667 років. До миру з росіянами поляків змусив заколот Ю. Любомирського, що охопив значну територію Речі Посполитої. Андрусівський сепаратний договір визначив місце Московії, Польщі та України в системі міжнародні відносин 60-70-х рр. 18 ст.

За умовами сепаратного договору:

- припинялась польсько-московська війна 1654-1667 років;

- встановлювалося перемир'я на 13,5 років;
- під владою Московської держави залишалась Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом, а також Смоленськ;
- в складі Речі Посполитої залишалися Правобережна Україна (крім Києва) і Білорусь з Вітебськом, Полоцьком і Двінськом;
- Київ з околицями на два роки передавався Московії, проте в умові був ряд застережень, які давали можливість залишити Київ за Росією назавжди;
- Запорозька Січ мала перебувати під спільною владою обох держав;
- царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі як компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні 1 млн. польських злотих (близько 200 тисяч рублів);
- Річ Посполита і Московія зобов'язувались у випадку татарських набігів на Україну разом виступити проти кримського хана та Османської імперії, що викликало з її боку ворожу реакцію, підсилену підтримкою Франції, Англії, Голландії та Австрії.

Умови сепаратного перемир'я викликали велике незадоволення серед українського суспільства. Андрусівський сепаратний договір, порушивши умови Переяславської Ради (1654 р.) та інших договорів з гетьманами Б. Хмельницьким, Ю. Хмельницьким та І. Брюховецьким, закріпив насильницький поділ української етнічної території на дві частини — *Правобережну Україну* і *Лівобережну Україну*, остаточно затверджений так званим Вічним миром в 1686 році. Проти Андрусівського сепаратного миру рішуче виступали гетьманські уряди П. Дорошенка, І. Брюховецького, П. Суховієнка, а згодом і Д. Многогрішного та І. Самойловича, які протягом свого правління практично його не виконували. Порозуміння Росії й Польщі за рахунок поділу території козацької держави спричинило зростання політичного впливу в українському суспільстві козацької старшини, яка спиралася на підтримку Османської імперії та Кримського ханства. Після 1667 р. поглибився внутрішньополітичний розкол в Україні.

Внаслідок зайнятої гетьманськими урядами позиції більшість із статей Андрусівського сепаратного миру не було виконано, а російсько-польські переговори щодо сфер впливу на Українську козацьку державу відразу продовжилися укладанням додаткових до Андрусівського сепаратного договору постанов — так званих *Московських пунктів*.

Згідно з першими Московськими пунктами від 14 (04) грудня 1667 р., Росія надавала Речі Посполитій військову допомогу для боротьби з П. Дорошенком.

За другими Московськими пунктами від 9 квітня (30 березня) 1672 р. передбачалося, зокрема, відкладення спірного питання про передачу Києва Польщі до 1674 р.

Треті Московські пункти від 13 (03) серпня 1678 р. передбачали продовжити Андрусівський сепаратний мир ще на 13 років, починаючи з 1 червня 1680 р.

Статті Андрусівського сепаратного договору підтверджувалися і під час спеціальних зустрічей («з'їздів») російських і польських дипломатів у Андрусові 17(07) березня 1670 р., 10 січня 1675 р. (31 грудня 1674 р.).

У березні 1669 р. в м. Глухові були укладені *договірні умови* між царським урядом і новим гетьманом на Лівобережжі *Дем'яном Многогрішним* про політично-правове становище українських земель у складі Російської держави. Намагання царизму використати українського старшину на своєму боці під час загострення відносин Росії з Туреччиною і Кримським ханством дещо послабили централізаторську політику царизму в Україні і змусило піти на компроміс і часткове відновлення автономії, втраченої його попередником.

Глухівські статті, які склалися з 27 пунктів, починалися з того, що мали бути збережені "права й вольності", підтверджені за Б. Хмельницьким. Царські воєводи залишалися, крім Києва, ще в Чернігові, Ніжині, Переяславі й Острі, але вони не мали права втручатися у справи місцевого населення; суди над обвинуваченими росіянами мали відбуватися за участі українців. Заборонялися постої російського війська в козацьких дворах, дано амністію полоненим росіянами українцям, які зуміли втекти на рідну землю, та ін. Збір податків до царського скарбу здійснювала гетьманська адміністрація. З цих доходів утримувалася старшина та 30-тисячне реєстрове військо. Крім того, гетьманові надавалося право утримувати наймане військо (1000 чол.), т. зв. *компанійців*, для несення охоронної служби і приборкання розрухи. Одночасно було заборонено перехід селян у козаки.

Гетьманська резиденція встановлювалася у Батурині. Гетьман, як і раніше, не мав права безпосередніх дипломатичних зносин із іноземними державами, але йому надавалося право клопотатися перед царським урядом про надання українській козацькій старшині дворянських звань. Гетьману і старшині дозволялося нагороджувати підлеглих млинами і селами, видавати на це універсали: посилати козацьких послів на російські переговори з Польщею та Кримом, якщо там йшлося про Україну; карати винних. У статтях вказувалися пільги київським та ніжинським міщанам у торгівлі, але одночасно було заборонено українцям продавати в Росії горілку й тютюн.

Намагання Д. Многогрішного самовладне, без старшинської згоди вирішувати проблеми України викликало невдоволення козацької верхівки і бажання обмежити гетьманські прерогативи. Внутрішні суперечності між гетьманом і старшиною призвели до того, що в березні 1672 р. лівобережна старшина скинула з гетьманства Д. Многогрішного, звинувативши його в зраді і зносінах з П. Дорошенком.

При виборах нового гетьмана козацька старшина подбала про те, щоб у майбутньому забезпечити собі вплив на державні справи і не допустити до закріплення сильної гетьманської влади. В цих намаганнях вона отримала підтримку царського уряду. Тому, коли в червні 1672 р. гетьманом обрали Івана Самойловича, були прийняті нові статті з 10 пунктів, які дістали назву "*Конотопські*". Вони доповнювали Глухівські статті 1669 р. деякими додатками про обмеження гетьманської влади: гетьману поставили умови не судити й не

карати представників старшини, а також не вступати у зовнішні зносини, не проконсультувавшись із старшинською радою. Нового гетьмана примусили розпустити компанійські полки, які підкорялися безпосередньо йому і на які він міг розраховувати. Заборонялося не тільки вести зносини із іноземними монархами, а й листуватися і зноситися з гетьманом Правобережної України П. Дорошенком. Установлювався твердий кордон із Польщею, який козакам заборонялося порушувати; лівобережним козакам заборонялося допомагати П. Дорошенку. Нав'язуючи ці умови, старшина поширювала свій вплив за рахунок підризу влади гетьмана, а одночасно й української автономії.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Андрусівський сепаратний мир був спрямований також проти військової могутності Османської імперії, відображав вимушений компроміс сторін і засвідчував наявність геополітичної рівноваги у Східній Європі. Уряд Туреччини негативно відреагував на укладений договір і розпочав підготовку до боротьби з обома державами. Водночас Андрусівський сепаратний мир започаткував процес поступової втрати Українською козацькою державою статусу суб'єкта міжнародно-правових відносин. Проте договір 1667 р. не означав зникнення з карти Європи Української козацької держави, яка, незважаючи на існування двох політичних центрів (Правобережжя та Лівобережжя), продовжувала існувати як єдиний державний організм.

Гетьманські статті XVII-XVIII ст. — документи державно-правового характеру, котрі визначають суспільно-політичний устрій Української держави — Гетьманщини XVII-XVIII ст. та порядок її васальних взаємовідносин з Російською державою. Здебільшого вони уклалися з нагоди виборів кожного нового гетьмана як своєрідна угода між козацькою старшиною на чолі з гетьманом та представниками московського царя. Більшість з них посилалася на Березневі статті Б. Хмельницького 1654 р., хоча, як підкреслюють деякі історики, у підробленому вигляді.

4. Конституція Пилипа Орлика 1710 р.: загальна характеристика і значення

Конституція Пилипа Орлика — договір гетьмана Війська Запорозького Пилипа Орлика зі старшиною та козацтвом Війська (від усієї старшини та козацтва конституцію Орлика підписав кошовий отаман Кость Гордієнко), який визначав права і обов'язки усіх членів Війська. Укладений 1710 року. Затверджений шведським королем Карлом XII. Написаний латиною і староукраїнською. Складається зі вступної частини та 16 статей. За оцінкою істориків вона є однією з перших європейських конституцій нового часу.

Чинності не набула, оскільки була написана в умовах вигнання. Повна назва документа — *«Договір та Встановлення прав і вольностей Війська Запорозького та всього вільного народу Малоросійського між Ясновельможним гетьманом Пилипом Орликом та між Генеральною*

старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, що за давнім звичаєм і за військовими правилами схвалені обома сторонами вільним голосуванням і скріплені найяснішим гетьманом урочистою присягою». Сучасна поширена назва походить від скороченої латинської назви — *Pacta et Constitutiones legum libertatumque exercitus zaporoviensis* (Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького).

У тексті документа її автори називають Українську державу Україною, Малою Руссю, Військом Запорозьким.

Вступна частина викладала історію українського народу та Війська Запорозького:

- Україна втратила свою незалежність у боротьбі з Польщею;
- Б. Хмельницький відновив незалежність;
- Московське царство порушило взяті на себе зобов'язання щодо України, тому Військо Запорозьке змушене відстоювати права українців збройним шляхом;
- І. Мазепа був захисником інтересів України, Карл XII - "покровитель і протектор України".

Основний зміст Конституції:

- Військо Запорозьке - суверенна держава під протекторатом Швеції;
- державною релігією є православ'я;
- територія складається з Чернігівського, Київського та Брацлавського воєводств;
- влада поділяється на 3 гілки: законодавчу (Генеральна рада), виконавчу (гетьман і генеральна старшина) та судову (Генеральний суд);

Законодавча влада надається *Генеральній Раді*, що виконує роль парламенту, до якої входять генеральні старшини, цивільні полковники від міст, генеральні радники (делегати від полків з людей розважливих і заслужених), полкові старшини, сотники та представники від Запорозької Січі (стаття 6). Генеральній Раді належало працювати сесійно, тричі на рік — в січні (на Різдво Христове), квітні (на Великдень) і жовтні (на Покрову). На своїх зборах Генеральна Рада розглядає питання про безпеку держави, спільне благо, інші громадські справи, заслуховує звіти гетьмана, питання про недовіру йому, за поданням гетьмана обирає генеральну старшину.

Найвищу виконавчу владу мав *гетьман*, влада якого була довічною. У період між сесійними зборами Генеральної Ради виконував її повноваження. Можливості гетьмана і його владні повноваження було значно обмежені статтями 6, 7 і 8. Відповідно до цих положень гетьман не мав права розпоряджатися державним скарбом та землями, проводити власну кадрову політику, вести самостійну зовнішню політику. Йому також було заборонено створювати якусь власну адміністрацію, він не міг застосовувати покарання до винних. Для задоволення матеріальних потреб гетьманові виділялись певні рангові маєтності з чітко визначеними прибутками, проте лише на час його перебування на посаді.

- уряди полковників і сотників є виборними;

- передбачався соціальний захист козацьких удів та сиріт, які звільнялися від податків та повинностей.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Таким чином, «Конституція П. Орлика» визначає Військо Запорозьке, як суверенну державу під протекторатом Швеції. Державною релігією є православ'я. Територія держави складається з Чернігівського, Київського та Брацлавського воєводств. Найвищу виконавчу владу мав *гетьман*, влада якого була довічною. Законодавча влада надається Генеральній Раді. Уряди полковників і сотників є виборними. Передбачався соціальний захист козацьких удів та сиріт, які звільнялися від податків та повинностей.

5. Перша Малоросійська колегія її компетенція і значення

Перша Малоросійська колегія – державний орган для керування українськими землями, що входили в склад Російської імперії, який був заснований 16(27) травня 1722 року і проіснував до 1727 р. Вона була створена наказом Петра I з метою контролю за діяльністю українського гетьмана та генеральної старшини і підкорення їх загальноросійському управлінню. Малоросійська колегія створювалась як заміна Малоросійському приказу під час загальноімперської реформи органів управління. Територіально вона знаходилася у резиденції українських гетьманів, місті Глухові. У цивільних справах підкорялася Сенату, який мав право розширювати, за необхідності, її повноваження, а у військових - головнокомандуючому військами в Україні. Колегія була найвищою установою в Україні, вище гетьмана. Гетьман мав лише дорадчий голос. Всі питання державного життя Гетьманщини український уряд повинен був вирішувати за погодженням з колегією.

Повноваження Малоросійської колегії були викладені в «Інструкції президенту Малоросійської колегії бригадиру С.Вельямінову» від 16 травня 1722 року. До них належали:

1. Колегія розглядала скарги на генеральний суд та ратушні суди, військову Канцелярію, полкові та всі інші Канцелярії, була своєрідним апеляційним органом

2. Також вона мала спостерігати за своєчасним збором та спрямуванням в царську казну хлібних, грошових та інших зборів.

3. Із зібраних грошей колегія мала роздавати платню Гетьманській раді, Сердюкам і Компанійцям. Також одним із обов'язків колегії було вести прибуткові і видаткові книги, надсилати відомості про прибутки і витрати кожен третину року, а кожен рік надсилати прибуткові книги з Прокурором в Сенат.

5. Колегія мала спостерігати за розподілом військового постюю на так званих «вінтер-квартирах», а також, якщо виникнуть скарги на когось з цих військових, то в повноваженнях колегії було чинити суд .

6. Спостереження за діяльністю Генеральної військової канцелярії також входило в повноваження Малоросійської колегії, як і перевірка гетьманських універсалів та інших документів – щоб гетьманським іменем не підписувались писарі та інші.

Щодо всіх інших питань колегія мала звертатися за наказом до Сенату, якому вона підпорядковувалась.

Найважливіші зміни та дії, до яких прагла колегія були викладені в «Пунктах, поданих президентом Малоросійської колегії С.Вельяміновим цареві Петрові І» від 31 березня 1723 року. Більшість з них були затверджені царем і Сенатом і містяться в «Промеморії, надісланій з Малоросійської колегії до генеральної військової канцелярії» від 3 червня 1723 року (с.58-59).

ВИСНОВКИ З П'ЯТОГО ПИТАННЯ

«Конституція П. Орлика» визначає Військо Запорозьке, як суверенну державу під протекторатом Швеції. Державною релігією є православ'я. Територія держави складається з Чернігівського, Київського та Брацлавського воєводств. Найвищу виконавчу владу мав *гетьман*, влада якого була довічною. Законодавча влада надається Генеральній Раді. Уряди полковників і сотників є виборними. Передбачався соціальний захист козацьких удів та сиріт, які звільнялися від податків та повинностей.

Всі дії і зміни на території Малоросії, Перша Малоросійська колегія виправдовувала піклуванням про благо «малоросійського народу», козаків, яких нібито існуюча судова система кривдила, але де факто єдиним, про що піклувалась колегія було благо імперської влади. Отже, головною функцією Першої Малоросійської колегії був повний контроль над діями генеральної старшини і гетьмана та забезпечення найбільш корисного для царської влади упорядкування і використання малоросійських земель.

В 1727 у зв'язку з загостренням російсько-турецьких відносин царський уряд, намагаючись залучити на свою сторону козацьку старшину, ліквідував Малоросійську колегію (указ Петра II від 29.9.1727) і поновив гетьманство.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Після Переяславської Ради представники московського посольства побували у 117 містах і містечках України для прийняття присяги від населення на вірність цареві.

Відмовились підтримати Переяславську угоду й присягати московському царю ряд представників козацької старшини, зокрема полковники Іван Богун, Осип Глух, Григорій Гуляницький, Іван Сірко, Петро Дорошенко, Михайло Ханенко, Брацлавський, Кропивнянський, Полтавський (царських представників там побили киями), Уманський козацькі полки, деякі міста, зокрема Чернігів, а також українське духовенство на чолі з митрополитом С.Косівим. Не присягала Запорізька Січ.

Грамота Олексія Михайловича була другою частиною договору 1654 року з гетьманом Богданом Хмельницьким і Військом Запорізьким, що й складався з Березневих статей і грамоти. Фактично вона не обмежувала прав козацтва і козацької «держави», утвореної внаслідок Національно-Визвольної війни під проводом Хмельницького

Однак, сторони по-різному трактували даний договір. Для Росії це було приєднання «молодшого брата», для Хмельницького — військово-політичний союз з метою захисту від посягань поляків. Натомість, через кілька десятків років, починаючи з Переяславського договору Ю. Хмельницького 1659 року і до Глухівських статей гетьмана Д. Многогрішного, договір 1654 року призвів до обмеження, ліквідації самостійності, згодом обмеження автономії, та ліквідації автономії Гетьманщини.

Андрусівський сепаратний мир був спрямований також проти військової могутності Османської імперії, відображав вимушений компроміс сторін і засвідчував наявність геополітичної рівноваги у Східній Європі. Уряд Туреччини негативно відреагував на укладений договір і розпочав підготовку до боротьби з обома державами. Водночас Андрусівський сепаратний мир започаткував процес поступової втрати Українською козацькою державою статусу суб'єкта міжнародно-правових відносин. Проте договір 1667 р. не означав зникнення з карти Європи Української козацької держави, яка, незважаючи на існування двох політичних центрів (Правобережжя та Лівобережжя), продовжувала існувати як єдиний державний організм.

Гетьманські статті XVII-XVIII ст. — документи державно-правового характеру, котрі визначають суспільно-політичний устрій Української держави — Гетьманщини XVII-XVIII ст. та порядок її васальних взаємовідносин з Російською державою. Здебільшого вони уклалися з нагоди виборів кожного нового гетьмана як своєрідна угода між козацькою старшиною на чолі з гетьманом та представниками московського царя. Більшість з них посилялася на Березневі статті Б. Хмельницького 1654 р., хоча, як підкреслюють деякі історики, у підробленому вигляді.

Всі дії і зміни на території Малоросії Перша Малоросійська колегія виправдовувала піклуванням про благо «малоросійського народу», козаків, яких нібито існуюча судова система кривдила, але де факто єдиним, про що піклувалась колегія було благо імперської влади. Отже, головною функцією Першої Малоросійської колегії був повний контроль над діями генеральної старшини і гетьмана та забезпечення найбільш корисного для царської влади упорядкування і використання малоросійських земель.

В 1727 у зв'язку з загостренням російсько-турецьких відносин царський уряд, намагаючись залучити на свою сторону козацьку старшину, ліквідував Малоросійську колегію (указ Петра II від 29.9.1727) і поновив гетьманство.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Особливу увагу при подальшому вивченні теми слід звернути на поступову втрату суверенності українських земель. Врахувати значення

прийняття міжнародних угод на трансформацію правового статусу українських земель.

**ТЕМА 6. Держава і право українських земель у складі Російської та Австрійської імперій
(кінець XVIII – початок XX ст.)**

(4 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Ліквідація російським царизмом автономії Гетьманщини.....	60
2. Зміни у адміністративно-територіальному поділі українських земель	61
3. Деякі аспекти уніфікації органів влади й управління.....	62
4. Адміністративно-територіальний устрій західноукраїнських земель...	64
5. Державний лад західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської монархії.....	66

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білоконь М.В. Органи державного управління та місцевого самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. – Харків, 2003.
2. Білокінь О.І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906-1917 рр.): Автореф. канд. іст. наук. -Харків, 2001.
3. Грицак В.М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. – Харків, 2003.
4. Драгоманов М. П. Пропаший час: українці під Московським царством // Пам'ятки України. – 1990. – №4; 1991. – №4.
5. Казанцев Э.М. История царской прокуратуры. – С-Пб, 1993.
6. Москаль Г.Г. Інститут тимчасового генерал-губернатора в Україні у кінці XIX - на початку XX ст. Автореферат дис... к.ю.н. – Харків, 2002.
7. Поляков І.І. Організація та діяльність судових органів Таврійської губернії за Судовою реформою 1864 року (60-і – 90 – і роки XIX ст.) Автореферат дис... к.ю.н. – Харків, 2002.
8. Рапацька Л.П. Правове регулювання мовної політики в Україні наприкінці XVIII - на початку XXI ст. (на матеріалах Криму). Автореферат дис... к.ю.н. – К., 2005.
9. Россіхін В.В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX - на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній). Автореферат дис... к.ю.н. – Харків, 2005.
10. Саксонов В.Б. Фіскальна політика Російської імперії як фактор колонізації Південної України у середині XVIII століття // Вісник Університету внутрішніх справ. Вип. 14. – Харків. – 2001.
11. Самойленко Е.А. Киевская городская полиция в середине XIX – начале XX вв. – К., 2000.

12. Селіхов Д. Особливості правового статусу губерній Лівобережної України та його відображення в законодавчих актах другої половини XIX початку XX ст. // Вісник Академії правових наук. - 2001. - № 1.

13. Талдикін О.В. Адміністративно-поліцейський апарат царизму в Україні у ХУІІІ – першій половині XIX ст. Автореферат на здоб... к.ю.н. – Харків, 2000.

14. Ярмиш О.Н. Історичні віхи розвитку самоврядування в Північному Причорномор'ї // Вісник університету внутрішніх справ. - Харків. - 1999. - Вип.7.

15. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: Монографія. – Харків, 2001.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ця лекція має таку мету:

- ✓ *навчальна*: ознайомитися з особливостями суспільного та державного ладу українських земель в означений період;
- ✓ *практична*: здобути навички щодо аналізу історико-правових джерел українських земель, у складі імперій;
- ✓ *виховна*: формування переконання про необхідність розуміння тих факторів, що відіграли вирішальну ролі у розбудові сучасних національних держав.

ВСТУП

Слід зазначити, що історичний період, який вивчається в межах теми: кінець ХУІІІ – початок ХХ століття, є дуже важливим : саме в ці часи формувалися нації у сучасному розумінні даного терміну, саме у ХІХ столітті остаточно сформувався клас буржуазії (тобто, вагомої частини економічної еліти), який, на погляд багатьох фахівців ,відіграв вирішальну роль у розбудові деяких сучасних національних держав.

Методологічну базу складають: системний метод пізнання державно-правових явищ, що дозволив охарактеризувати особливості суспільного та державного ладу; логічні методи аналізу і синтезу – дозволили визначати поняття, встановлювати ознаки, виокремлювати етапи розвитку, робити висновки щодо трансформації історико-правових явищ, їх аналізу в контексті певної історичної доби; історико-правовий – дозволив визначити особливості розвитку державно-правових інститутів українських земель у складі імперій у кінці ХУІІІ – на початку ХХ століття.

1. Ліквідація російським царизмом автономії Гетьманщини

Ліквідація російським царизмом автономії Гетьманщини.

У другій половині ХУІІІ ст. Катерина ІІ продовжила справу Петра І: розбудову Російської імперії. І на цьому шляху не залишалось місця для автономії українських земель, що мали своєрідний адміністративно-територіальний поділ, не зовсім ще на той час втратили демократичні елементи механізму формування та функціонування органів влади.

10 листопада 1764 р. Катерина ІІ наказала гетьману Кирилі Розумовському, якого 1750 року з дозволу Єлизавети Петрівни було обрано на Лівобережжі „добровільно” піти у відставку. Однією із причин такого рішення імператриці було намагання останнього українського гетьмана перетворити гетьманство у родову спадщину..

Щоб не допустити смуту і заспокоїти жителів Гетьманщини, Катерина ІІ видала „Маніфест до малоросійського народу”, за яким для управління краєм утворювалася друга Малоросійська колегія (1764–1782 рр.), до якої входили чотири українці і чотири росіяни. Президента і прокурора колегії мали призначати лише з росіян. Повноваження першого президента покладались на генерал-губернатора Малоросії графа Петра Рум'янцева. Серед помітних справ колегії варто назвати „Генеральний опис Малоросії”, який здійснювався в 1765 – 1769 роках. Описували майно України під претекстом покращення становища народу, а насправді щоб посилити податкову політику, унормувати привілейований стан старшини, узаконити кріпосне гноблення селян. Загалом, ця колегія зробила багато чого для поступової та остаточної інкорпорації Гетьманщини до імперської російської системи.

Дуже важливим кроком на шляху ліквідації автономії українських земель була ліквідація Запорізької Січі, військового оплоту нації. Ще в середині ХУІІІ ст. царський уряд переходить до рішучих дій щодо обмеження тут самоврядування. Автономне існування запорізького козацтва в соціально-економічному (в період значного підвищення на світовому ринку попиту на зернові культури великі території плодючої землі на півдні належали Запорізькому війську!) та політичному (Січ з її демократичними традиціями не вписувалась у структуру самодержавної Росії) плані дедалі більше ставало явищем несумісним з російським абсолютизмом. Але боротьба Росії із Османською імперією за чорноморське узбережжя дещо подовжила термін співіснування Росії та Січі. І лише після завершення російсько-турецької війни 1769 – 1774 рр. Запоріжжя втратило своє значення як стратегічний форпост проти турецької та кримсько-татарської агресії. 1775 р. Запорізьку Січ було ліквідовано де – факто і де – юре. У травні її знищили російські війська, а в серпні Катерина ІІ підписала маніфест про її ліквідацію, заборонивши навіть саму назву «запорізький козак», а територія Січі була приєднана до Новоросійської губернії. .

У 1781 р. царським указом Гетьманщина як адміністративна одиниця імперії ліквідовувалася, а на її території утворювалися три намісництва – Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. В 1783 році указами імператриці закріпачувалися селяни Лівобережжя та Слобожанщини і ліквідовувався полковий та сотенний поділ намісництв. Старшинську владу замінили російською губернською і повітовою адміністрацією. Козацькі клейноди вивезли у Санкт-Петербург. У 1785 р. “Жалуваною грамотою” імператриці українська шляхта і козацька старшина зрівнялися в правах і привілеях з російським дворянством.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Таким чином, бачимо, що протягом другої половині ХУІІІ ст. російською владою було уніфіковано систему управління та адміністративно-територіального поділу Гетьманщини, ліквідовано національні збройні сили українців, «приручено» українську еліту, що і призвело в результаті до повної ліквідації автономії українських земель у складі Російської імперії.

2. Зміни у адміністративно-територіальному поділі українських земель

Після ліквідації у 1764 році Гетьманщини, царський уряд спрямував зусилля на повну інкорпорацію всіх земель України до складу Росії, на жорстку централізацію та уніфікацію її адміністративно-територіального устрою. У 1764 році створено Новоросійську губернію з Нової Сербії та Новослобідського козачого полку в складі Катеринославської та Єлисаветградської провінцій і Бахмутського повіту. Губернським містом став Кременчук. 1765 року скасовано полково-сотенний поділ Слобожанщини, а на його місці створено Слобідсько-Українську губернію з органами управління за російським зразком. У 1775 році на Лівобережжі і Слобожанщині організували чотири намісництва – Харківське, Чернігівське, Київське й Новгород-Сіверське на чолі з намісниками та правлінням (губернатор, віце-губернатор і два радники). Того ж року, після зруйнування Січі, Південну Україну розділили на Новоросійську й Азовську губернії. Правлінням намісництв та губерній належала вся виконавча, військова, судова, фінансова та адміністративна влада.

Треба звернути увагу на те, що зміни в адміністративному поділі у другій половині ХУІІІ – ХІХ ст. були обумовлені в першу чергу такими подіями, як : по-перше, приєднання Кримського ханства у 1783 р. - на його території створено Таврійську область з центром у Сімферополі, Азовську і Новоросійську губернії об'єднали в Катеринославське намісництво; по-друге, поділи Речі Посполитої - приєднання Правобережжя та Волині, у 1795 році створили спочатку Вознесенську губернію, яку за кілька місяців перетворили у Вознесенське намісництво.

Павло І, прийшовши до влади, скасував укази Катерини ІІ щодо адмінподілу і указом 1796 року “Про новий поділ держави на губернії” ліквідував намісництва: Харківське увійшло до Слобідсько-Української губернії (у 1835 р. її перейменовано в Харківську), Чернігівське з Новгород-

Сіверським та частиною Київського і Катеринославського до Малоросійської губернії, яку у 1802 році розділили на Чернігівську та Полтавську. Катеринославське і Вознесенське намісництва та Таврійську область об'єднали у створену вдруге Новоросійську губернію, яку в 1802 році розділили на три – Катеринославську, Миколаївську (з 1803 р. – Херсонська) і Таврійську.

Таким чином від 1803 року і до 1917 року в підросійській Україні існувало дев'ять губерній: на Лівобережжі – Полтавська, Харківська та Чернігівська; на Півдні – Катеринославська, Таврійська та Херсонська; на Правобережжі – Київська, Волинська та Подільська. Губернії поділялися на різну кількість повітів, а ті – на волості. У 1812 – 1826 рр. існувала ще й Бессарабська область, перетворена в губернію.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

З 1801 року в Україні запроваджено військово-адміністративні округи – генерал-губернаторства на чолі з генерал-губернаторами. Лівобережні губернії об'єднувалися у Малоросійське генерал-губернаторство, правобережні – в Київське, а південні – в Новоросійське. У першій половині ХІХ століття і ці адмінструктури зазнавали змін. На середину ХІХ ст. відбулася успішна інкорпорація українських земель до складу Російської імперії та масова русифікація населення. Внаслідок чого припинила своє існування намісницька влада (ліквідовано Малоросійське, Новоросійське генерал-губернаторства, залишилось тільки Київське генерал-губернаторство у складі Київської, Подільської та Волинської губерній).

3. Деякі аспекти уніфікації органів влади й управління

Повноваження генерал-губернатора закріплені Загальною інструкцією генерал-губернаторам Росії. Але київський генерал-губернатор, або «головний начальник Південно-Західного краю», мав значно ширші повноваження, про що свідчить хоча б такий факт. У 1888 р. його канцелярія підготувала довідку для МВС, в якій перелік «предметів відомства» генерал-губернатора понад визначених Загальною інструкцією складав 83 пункти. До обов'язків генерал-губернатора належали питання «загального добробуту» і «внутрішньої безпеки».

Генерал-губернатор виступав інструментом уніфікаторської (колоніальної) політики Російської імперії на українських землях. Задля доведення даної тези можна навести наступні дані :

- з 1888р. до його обов'язків додали необхідність «вживати заходів до заміщення посад у Південно-Західному краї особами російського походження»;
- до компетенції г – г входило й керівництво церковними справами, що мало політичний зміст. Так, тільки з його дозволу римо-католики могли засновувати нові костьоли, олтарі, каплиці. Без його дозволу не могли призначати ксьондзів на приходські посади. Г – г міг відлучати їх від посад,

переміщувати , накладати грошові стягнення «за невиконання вимог ... громадської влади»;

- відігравав важливу роль у забезпеченні домінуючих позицій російського дворянства. Так, він слідкували за виконанням законів від 10.06.1864 р. та 10.12.1865 р. про заборону придбання маєтку у 9 західних губерніях полякам та євреям;

- на Правобережній Україні займався реалізацією селянської реформи, відмінної у даному регіоні від загальноросійської;

- здійснював русифікаторську політику, що полягало у такому. За «конфіденційним » циркуляром міністра внутрішніх справ від 16.10.1881 р. лише з дозволу Г – Г могло влаштуватися «публичное исполнение разных сценических представлений, декламации и пения на малороссийском наречии и вообще не на русском языке».

Губернатор в цілому був ключовою фігурою у місцевому управлінні. Це доводить характеристика його функцій. Спочатку вони були обмежені буржуазно-демократичними реформами 60-70-х рр.. (відділення суду від адміністрації, створення земств та введення міського самоврядування), але внаслідок контр реформ 90-х рр. губернаторам були надані такі повноваження, яких вони не мали навіть у дореформений період. Нарощувались карально-поліцейські функції. Це полягало у наступному :

1. 1866 р. вони дістали право вимагати виконання своїх «законних вимог» від усіх службовців, незважаючи на службову підлеглість, старшинство за посадою, чин, а також – право ревізувати усі цивільні установи губерній, незалежно від відомства;

2. З 1876 р. губернатори видають «для правильного виконання узаконень про благочиння і безпеку» так звані «обов'язкові постанови» : про заборону зборів, закриття органів преси;

3. Згідно з Положення про заходи з охорони державного порядку і громадського спокою від 14.08.1881 р. у разі введення режиму посиленої охорони губернатор мав право закривати будь-які заклади, арештовувати до трьох місяців, штрафувати до 500 крб. винних у порушенні «обов'язкових постанов», висилати «підозрілих» осіб за межі губерній. За поданням губернатора Особлива нарада при МВС могла засудити до адмінзаслання до 5 років осіб, «шкідливих для державного та громадського спокою»;

4. під час судової контр реформи 1889 р. губернатор набув права впливати на суди. Зокрема, переглядав списки осіб, які висувалися на обрання їх мировими ссудями , списки присяжних засідателів. Також губернатор стає головою адміністративно-судової установи – губернського присутствія;

5. Земське положення 1890 р., Міське положення 1892р. поставили під жорсткий губернаторський контроль органи самоврядування.

В умовах широкої, часто недостатньо визначеної компетенції губернатора, слабого контролю за їхньою діяльністю, суб'єктивності призначення стан справ у губерніях багато в чому визначався особистісними, діловими якостями, рівнем загальної культури, політичними симпатіями

губернаторів. При цьому заради справедливості слід зазначити, що у другій половині XIX ст. зріс освітній ценз губернаторів : дві третини із них мали вищу освіту.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Український вчений Грицак В.М. (Губернатор в державному механізмі Російської імперії другої половини XIX ст.- Х., 2003, написана на матеріалах Харківської губернії) зазначає, що характерною особливістю губернаторського управління в др. част. XIX – поч. XX ст. було те, що вплив губернаторської влади на місцеві органи здійснювався не стільки шляхом прямого підпорядкування, як через головування губернатора та участі в роботі губернських присутствій, комітетів, комісій; через загальний нагляд за діяльністю місцевих органів різних відомств та органів місцевого самоврядування; через участь у підборі та розміщенні кадрів чиновників.

4. Адміністративно-територіальний устрій західноукраїнських земель

Наприкінці XVIII ст. розпочався новий період у житті західноукраїнських земель.

а ще у 1526 р. поширила свою владу на Угорське королівство, у складі якого перебувало Закарпаття

У 1526 р. війська Сулеймана Прекрасного вторглися в Угорщину. 29 серпня цвіт угорської кінноти був знищений на полі Мохача, а столиця Буда капітулювала. Молодий король Людовик II, що втік після розгрому біля Мохача, загинув. Після його смерті Чехія (з Моравією і Сілезією) і Західна Угорщина відійшли до Габсбургів.

Імперія Габсбургів включила до свого складу багато народів — угорців, словаків, чехів, сербів, німців, українців і румун.

Двір у Відні здійснив ряд заходів, щоб інтегрувати Чехію й Угорщину до родових володінь Габсбургів. Центральні урядові управління були реорганізовані таким чином, щоб відповідати потребам держави, яка розширилася. Провідну роль почали відігравати палацова канцелярія і таємна рада, які консультували імператора переважно з питань міжнародної політики і законодавства.

1772 р. – перший розподіл Польщі: приєднання Галичини, частина Волині, Поділля.

1774 р. – внаслідок поразки у війні Туреччина а за Кючук-Кайнарджійським мирним договором Росії з Туреччиною передає Австрії Буковину, яку включено як окремий округ до складу Галичини

1775р. під владою австрійського імператора опинилася вся Буковина (крім Кременецького повіту, який за другим поділом Польщі 1793 р. увійшов до складу Росії).

1795р. 3-й поділ Польщі: відійшла Галичина, а після укладення австро-турецької Константинопольської конвенції.

Східна Галичина та Північна Буковина входили до Королівства Галичини та Лодомерії», яке очолював австрійський ставленик. Королівство ділилося на намісництва.

З 1849 р. Буковина стала окремим округом у складі королівства. Закарпаття входило до складу Угорського королівства і ділилося на жупи.

За першим поділом Речі Посполитої 1772 р. Австрійська монархія приєднала до свого складу Галичину, а за Кючук-Кайнарджійським мирним договором Росії з Туреччиною 1774 р. захопила Буковину (крім Кременецького повіту, який за другим поділом Польщі 1793 р. увійшов до складу Росії), а ще у 1526 р. поширила свою владу на Угорське королівство, у складі якого перебувало Закарпаття; тож у другій половині 18 ст. усі західноукраїнські землі опинились під владою Австрійської монархії. У 1809-1815 рр. Тернопільський округ входив до складу Російської імперії, але за рішенням Віденського конгресу (1814-1815 рр.) був повернений Австрії. За Бухарестським мирним договором 1812 р. Хотинський повіт Тернопільщини увійшов до складу Росії. Та за договором Росії, Пруссії і Австрії 1815 р. територія Східної Галичини була остаточно закріплена за Австрією.

Ні Королівство Галичини та Лодомерії, ні Угорське королівство не були самостійними державами, а були адміністративно-територіальними одиницями Австрійської імперії.

Отже, імперія Габсбургів наприкінці XVIII ст. стала володаркою значної частини України — на зламі століть західноукраїнські землі займали територію 70 тис. км², де проживало 3,5 млн. осіб, з яких 2,4 млн. були українцями.

Аграрна реформа: часткове скасування кріпацтва: обмеження панщини до 30 днів на рік, звільнення селян від особистої залежності від пана; заборона тілесних покарань; складено «Інвентарі», до яких вносилися розміри повинностей та податків селян; з 1789 р. скасовано панщину, але після смерті Йосифа II відновлено.

У 1779 р. Марія-Тереза видала патент (імператорський наказ), у якому вимагала від поміщиків поводити себе з селянами «по-людськи». Її спадкоємець Йосиф II пішов ще далі: у 1782 р. його патентом було скасовано особисту залежність селян від дідичів та надано їм певні права обирати професію без згоди пана, одружуватися, переселятися, передавати майно в спадщину тощо; 1784 р. сільським громадам були надані права самоврядування; 1786 р. запроваджено триденну панщину. Ці реформаційні кроки, спрямовані на скасування кріпацтва, робилися саме тоді, коли в українських землях, підвладних Російській імперії, це кріпацтво було юридично оформлене.

Релігійна реформа: церква підпорядкована державі, римо-католицька та греко-католицька церкви визнавалися рівноправними; визнано рівноправ'я євреїв; православна церква не була визнана на рівні з іншими церквами.

Серйозні зрушення зумовили імперські реформи у сфері релігії: по-

перше, церква підпорядковувалася державі; по-друге, змінився статус священників — вони стали державними службовцями; по-третє, 1773 р. було ліквідовано орден єзуїтів, який до цього мав значний вплив на суспільне життя імперії; по-четверте, цісарським патентом 1781 р. покладено край дискримінації некатолицьких конфесій і зрівняно в правах католицьку, протестантську та греко-католицьку церкви.

Освітня реформа: у 1774 р. запроваджено обов'язкову початкову освіту рідною мовою навчання; у Відні створено генеральну греко-католицьку семінарію («Барбареум»); у 1784 р. засновано Львівський університет, при якому відкрито Руський інститут з українською мовою навчання, що діяв до 1809 р.

Адміністративна реформа: посилено централізацію управління, поширення загальноімперського законодавства в регіонах.

Реформи сприяли посиленню держави, проте контрреформістська політика наступних імператорів призвела до поновлення панщини і зростання селянських повинностей.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Ні Королівство Галичини та Лодомерії, ні Угорське королівство не були самостійними державами, а були адміністративно-територіальними одиницями Австрійської імперії.

Отже, імперія Габсбургів наприкінці XVIII ст. стала володаркою значної частини України — на зламі століть західноукраїнські землі займали територію 70 тис. км², де проживало 3,5 млн. осіб, з яких 2,4 млн. були українцями.

5. Державний лад західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської монархії

Австрійська абсолютна монархія була багатонаціональною державою, тож у 18 ст. у ній посилювався процес централізації державного управління. Прагматична санкція 1713 р. стала фактично першим нормативним актом щодо всіх австрійських земель, визначивши їх складовими і невід'ємними частинами Австрійської монархії. Однак, до середини 19 ст. у ній виділились 3 групи країв: німецькі – Австрія, Штирія, Крайна, Трієст та ін., слов'янські – Чехія, Моравія, Галичина з Буковиною, угорські – Угорщина, Закарпаття, Хорватія та інші. На чолі Австрійської імперії стояв спадковий монарх з династії *Габсбургів*, який зосереджував усю законодавчу, виконавчу і судову владу; він вважався єдиним джерелом права – видавав найвищі постанови, патенти, мандати, едикти, резолюції. Свої функції імператор виконував за допомогою особистої канцелярії; дорадчим органом при ньому була Придворна канцелярія, яка, кілька разів змінюючи назву, проіснувала до 1848 р.

Загарбавши Галичину, австрійський уряд штучно об'єднав українські і польські землі під офіційними назвами Східна і Західна Галичина в 1 адміністративний Коронний край з центром у Львові. У 1772 р. Східна

Галичина увійшла до складу “Королівства Галичини і Володимерії з великим князівством Краківським і князівствами Освенцімським і Заторським”. У 1774 р. для ведення галицьких справ у Відні було створено Галицьку надвірну канцелярію на чолі з канцлером, що був главою уряду, яка діяла до 1776 р., а потім була відновлена у 1797-1802 рр. Австрійський уряд скасував інститут польських шляхетських сеймиків і патентом 1775 р. створив *Галицький становий сейм* у Львові з дуже обмеженою компетенцією, який скликався за потреби. Його головним призначенням було подання прохань (постулатів) імператору, а у 1782 р. його фактично було реорганізовано у дорадчий орган при губернаторі. Сейм складався з представників 3 станів: 1. магнати - князі, графи і барони, та архієпископи і інфулати (мали звання єпископа, але не управляли єпархією); а також рицарство, тобто усі інші дворяни; 2. духовенство; 3. міські депутати – по 2 представники від найбільших міст (а фактично цим правом користувався лише Львів). Сейм обирав на 6 р. свій виконавчий орган - постійний Становий комітет з 7 членів – по 2 від магнатського, рицарського і духовного станів і 1 представник міського стану. Революція 1848 р. ліквідувала ці декоративні установи.

Фактичним керівником краю вважався *губернатор*, який призначався австрійським імператором і наділявся широкими повноваженнями. При губернаторові перебувало губернське правління, що складалось з департаментів, які відали окремими галузями управління. У 1772-1849 рр. у Галичині змінилось 14 губернаторів; усі вони були заможними і впливовими австрійськими німцями, крім останнього – польського магната В.Залеського, та після революції 1848 р. політика онімеччення змінилась полонізацією.

Територія Галицького коронного краю спершу була поділена на 6 циркулів у межах колишніх польських воєводств, які поділялись на 18 дистриктів, поділ на які у 1782 р. було ліквідовано, а натомість поділено територію на 18 циркулів–округів, а у 1786-1849 рр. до складу Галицького краю як 19-ий циркул входила Буковина. Територія Закарпаття перебувала у складі Угорщини і поділялась на комітати. Циркули очолювали окружні старости, до компетенції яких належали усі адміністративні і поліційні справи, нагляд за торгівлею, промисловістю, призов на військову службу тощо. Штат циркулу становили лише 10-12 осіб: староста, 3-4 комісари, секретар, 2 діловоди, 1-3 практикантів і 3 кур`єри; старостів і комісарів призначав імператор, а всіх решта – староста. Чиновницький апарат на місцях утворювали негаличани – так, наприкінці 18 ст. у Галичині налічувалось 3 тис. службовців, з яких лише 250 були місцевого походження; у 1783 р. з 18 окружних старост був лише 1 українець і 1 поляк, а решта за походженням були німцями, чехами і поляками.

Австрійський уряд не створив низової ланки державного апарату і передав політичну владу у домініях - *сільських місцевостях*, належачих феодалам (фільваркових територіях), - поміщикам, зміцнюючи цим феодальні порядки. З 3 кандидатів, обраних селом, поміщик призначав вїйта, компетенція якого була незначною. Якщо село мало не менше 30 дворів, вїйт раз на місяць звільнявся від панщини. Виконавчим органом поміщика були мандатори

(лат. *mandatum* – доручення), яких утримували поміщики, а на посаді затверджували окружні старости. Формально вони були державними чиновниками з повноваженнями, отриманими від окружної влади, а фактично – службовцями домінії, оскільки платню отримували від поміщика. Їхня влада мала універсальний характер – вони збирали податки, встановлювали різні повинності, доставляли рекрутів (у середині 18 ст. відбувся перехід до постійної армії), виконували поліцейні функції, здійснювали судочинство у першій інстанції, застосовували тілесні покарання, які офіційно були скасовані в Австрії у 1867 р. Посада мандаторів у Галичині була ліквідована лише у 1856 р. за умов переходу Австрії на шлях конституціоналізму, та попри те, державна влада збереглась за земельною аристократією.

Після 1772 р. австрійський уряд обмежив права багатьох *міст* Західної України, а більшість невеликих міст перевів у ранг сіл, а їх мешканців перетворив на кріпаків. У 1786 р. було ліквідоване магдебурзьке право у Львові. На території багатьох західноукраїнських міст створювались юридики – дільниці, виключені з підпорядкування міській владі і міському судочинству, а підпорядковані окремим відомствам.

Внаслідок військових і політичних подій австрійський уряд встановлював в окремих районах західноукраїнських земель тимчасове правління з надзвичайними повноваженнями. Так, територія Північної Буковини у 1774-1785 рр. управлялась військовою владою. Військовий стан вводився на окремих територіях і у першій третині 19 ст.

Основними адміністративно-територіальними одиницями *Закарпаття* були жупа і комітат (а територіально-економічними – *домінії*, які об'єднували землі міст і сіл, належачих феодалу, церкві чи державі, і до складу яких входила система “клічів”, що складались з кількох фільварків). Існувало 4 жупи: Бережанська, Мармарошська, Ужгородська і Ужанська, які очолювали жупани, призначені угорським королем з вищої аристократії. У 40-х рр. 19 ст. канцелярії, які здійснювали політичне управління, очолювали наджупани, а виконавчі функції перейшли до піджупанів, які підлягали наджупану і Міністерству внутрішніх справ. Жупи поділялись на комітати; до складу комітатського управління входило 30-40 чол. – окружні начальники, секретарі, касири, землеміри, збирачі податків та ін., і очолював його жупан комітату – журад. Найнижчою посадовою особою був староста села, який призначався феодалом, а після реформи 1764-1772 рр. обирався на 1 р. Місцевими органами самоврядування з дуже обмеженими повноваженнями були представництва, які наприкінці 18 ст. практично припинили існування, а натомість були створені комітатські збори як дорадчий орган при жупані, до якого входили переважно заможні верстви населення.

Органи поліції мали завданням охорону безпеки існуючого ладу і встановлених порядків. У 1785 р. у Львові і адміністративних центрах усіх інших коронних країв було створено дирекції поліції, а у циркулах організовано комісаріати поліції. У 1793 р. у Відні було засноване Міністерство поліції, якому підпорядковувались дирекції поліції і органи цензури. З 1852 р.

більшість справ про проступки було передано на розгляд органів поліції. Поліцією стало відати Міністерство внутрішніх справ. Діяли поліція безпеки, шляхова, пожежна, санітарна, торгівельна тощо; тобто вона контролювала усі сфери життя країни.

Спершу у Галицькому краї продовжували діяти колишні польські *суди*, які були ліквідовані у 1783 р. і з 1784 р. почав діяти шляхетський суд у Львові, а з 1787 р. – у Станіславові і Тарнуві (тепер – територія Польщі). Станові шляхетські суди були судами першої інстанції, спершу вони розглядали цивільні і кримінальні справи шляхти, та у 1787 р. після утворення окремих кримінальних судів для всіх станів (спершу в усіх 19 циркулах, а пізніше – у Віснічі, Жешуві, Львові, Самборі, Станіславові і Чернівцях) компетенцію шляхетських судів було обмежено розглядом лише цивільних справ шляхти, і вони проіснували у Галичині і Буковині до 1855 р. Другою інстанцією для шляхетських і кримінальних судів у Галицькому краї був Апеляційний суд у Львові. Вищою третьою інстанцією для судів усієї Австрії була Верховна палата юстиції у Відні, у складі якої діяли німецький, чеський і деякий час галицький, а з 1814 р. об'єднаний чесько-галицький сенати-департаменти. У містах правосуддя здійснювали магістрати, рішення і вироки яких можна було оскаржити до Львівського апеляційного суду; а також у містах діяли окремі спеціалізовані суди: єврейські (до 1785 р.), вірменські (до 1790 р.), гірничі, фінансові (при губернаторі), вексельні, військові. Селяни судились домініальними судами (а фактично мандаторами), яким патент 1772 р. заборонив виконувати винесені ними смертні вироки без згоди імператора; їх рішення у Закарпатті могли бути оскаржені у комітатському суді. Йосиф II встановив вимогу щодо поміщика скласти спеціальні іспити на право здійснення судочинства, а в разі їх нескладення мав на власні гроші утримувати суддю – юстиціарія чи мандатора.

У 1781 р. в західноукраїнських землях було утворено інститут адвокатури, для управління якою у Львові, Станіславові і Чернівцях були створені палати (колегії) адвокатів. Наприкінці 18 ст. сільські громади отримали право обирати своїх захисників на суді – плєнопотентів. Внаслідок австрійської революції у березні 1848 р. австрійський уряд 25 квітня видав першу Австрійську конституцію 1848 р., яка проголосила Австрію конституційною монархією і закріпила деякі демократичні права і свободи громадян; однак вже 16 травня вона припинила свою дію. Користуючись конституційними свободами, представники галицької інтелігенції і духовенства заснували 2 травня 1848 р. у Львові Головну руську раду на чолі з єпископом Г.Яхимовичем; її обмежену програму підтримали представники Закарпаття, які прагнули вийти зі складу Угорщини і об'єднатись з Галичиною у складі Австрійської монархії. Натомість, представники Буковини вимагали відокремити Буковину від Галичини і виділити її в окремий коронний край з власним сеймом – ця вимога була задоволена у 1849 р., що посилює роздроблення західноукраїнських земель.

Австрійський монарх Франц-Йосиф I дарував імперії 4 березня 1849 р. нову одкрийовану (накинута зверху – главою держави, а не представницьким органом), антидемократичну Конституцію, яка створювала централізовану владу, в якій уся влада зосереджувалась в імператора і його міністрів та урізувала права громадян і повноваження парламенту на користь уряду. За Березневою конституцією 1849 р. передбачалось отримання усіма 14 коронними краями власних крайових конституцій.

Галицькому краю і відокремленому Буковинському краю Крайові конституції були надані цісарськими патентами 29 вересня 1850 р. Крайова конституція *Галицького краю* поділила його на 3 округи: Краківський – суто польський, Львівський – змішаний польсько-український, і Станіславський – суто український; цей поділ був невдалою спробою згладити національні суперечності у краї. Начальником Галицької крайової адміністрації був намісник, якому підпорядковувались призначені Сеймовими куріями президенти округів. Крайове управління Буковини очолював крайовий президент. Для уведення у дію крайових конституцій для Галичини і Буковини за розпорядженням міністра внутрішніх справ Австрії 1850 р. 3 округи Галичини і територію Буковини було розділено на повіти, які у деяких місцевостях називались староствами: у Львівському окрузі – 19, Краківському – 26, Станіславському – 18, на Буковині – 6.

Галицький крайовий представницький орган складався з 3 Сеймових курій: Львівської (50 депутатів), Краківської (58 депутатів) і Станіславської (42 депутати); депутати обирались прямими виборами за майновим цензом. Компетенція курій зводилась, головню, до господарських питань, і їх рішення вимагали санкції імператора. Виконавчим органом усіх 3 курій був спільний Крайовий виділ (комітет) з 15 членів, обраних порівну куріями. Спільним законодавчим органом курій був Центральний виділ у складі 33 членів (15 членів Крайового комітету і по 6 депутатів від кожної курії), компетенція якого зводилась до розгляду спільних для усього краю питань. Намісник краю та президенти округів і призначені ними комісари контролювали діяльність Сеймових курій і Центрального виділу, беручи в обов'язковому порядку участь у їх засіданні.

Австрійська конституція 1849 р. і Крайові конституції Галичини і Буковини 1850 р. після придушення революційного руху не діяли, а цісарський патент 31 грудня 1851 р. формально скасував їх, і Австрія знову перетворилась на самодержавну монархію.

За Конституційною угодою 1867 р. була утворена *конституційна* дуалістична (лат. dualis – двоїста, двоєдина) Австро-Угорська держава: *Транслейтанія* – Угорське королівство з Трансільванією, Хорвато-Словенією і Закарпаттям, та *Ціслейтанія* – Австрія з Чехією, Моравією, Сілезією, Герцем, Істрією, Трієстом, Далмацією, Буковиною, Крайною і Галичиною (ці назви виникли, внаслідок розділення Австро-Угорщини на 2 частини рікою Лейтою). Щоправда, жодна з панівних націй не утворювали більшості: австрійські німці

в Австрії становили лише 36%, а угорці в Угорщині – 45% населення; з 50 млн. населення Австро-Угорщини слов'яни становили близько 30 млн.

Носієм вищої влади в Австро-Угорщині був австрійський імператор, який водночас вважався угорським королем, особа якого проголошувалась священною і недоторканою; він також видавав санкцію на прийнятий обома палатами австрійського парламенту закон. Увесь апарат управління в Австрії і Угорщині складався і діяв незалежно від органів управління іншої частини двоєдиної монархії, крім 3 спільних міністерств: військового, закордонних справ і фінансів. Кожна з двох держав, що увійшли до складу Австро-Угорщини, мала свій уряд і 2-палатний парламент: Австрія – Рейхсрат, що складався з верхньої палати панів і нижньої палати депутатів, Угорщина – Сейм, що складався з верхньої палати магнатів і нижньої палати депутатів. Водночас з Угодою 1867 р. Рейхсрат прийняв 21 грудня 1867 р. австрійську Конституцію, яка діяла в Австрії, у т.ч. у західноукраїнських землях, до розпаду Австро-Угорщини у жовтні 1918 р.; а в Угорщині була відновлена угорська Конституція 1848 р. Для обговорення загальнодержавних австро-угорських справ була створена окрема представницька установа – Делегації з 60 представників від австрійського і 60 – від угорського парламентів (по 20 від верхніх і по 40 від нижніх палат), притому окремі коронні краї мали визначену кількість представників у Делегаціях: Чехія – 10, Галичина – 7, Буковина – 1 тощо. Делегації засідали окремо і щорічно скликались імператором почергово у Відні і Будапешті; якщо Делегації не доходили згоди, кожна з них могла запропонувати скликати спільне засідання, на якому спірні питання вже не обговорювались, а відразу виносились на голосування і вирішувались більшістю голосів.

Попри формальну конституційність Австро-Угорської держави, не передбачалось загальне виборче право. Верхня палата панів Рейхсрату не обиралась, а призначалась імператором з найвідоміших дворян імперії і верхівки духовенства; кількість її членів становила 150-170 осіб, з яких українців було лише 4. Нижня палата депутатів Рейхсрату до 1873 р. обиралась не прямими виборами, а Крайовими сеймами, а уведена у 1873 р. куріальна система виборів обмежила коло виборців, притому українське населення, яке становило 13% населення Австрії, у 1879 р. послало до парламенту лише 3 депутатів з 353, а у 1897 р. – 11 з 425. У 1907 р. в Австрії було запроваджене загальне виборче право, яке, однак, не поширювалось на жінок, військовослужбовців і молодь, віком до 24 років.

Австрійський уряд як вищий орган державного управління утворювала Рада міністрів на чолі з прем'єр-міністром, якого призначав імператор. У період між сесіями парламенту Конституція надавала уряду право видавати закони. Міністри формально відповідали перед парламентом, а фактично лише перед імператором. Крім міністрів, які відали окремими галузями управління, були ще міністри “без портфеля”, які не керували жодною галуззю управління, а повинні були наглядати за інтересами певного краю, зокрема у 1871 р. було створене Міністерство для Галичини, до складу якого призначались лише

польські магнати Галицького краю, а у 1879 р. було створене Міністерство для Чехії.

Уряду підлягала крайова влада, а їй – місцеві органи державної адміністрації. На чолі коронного краю стояв крайовий начальник (у Галичині – намісник, у Буковині – крайовий президент), призначений імператором і підлеглий йому і уряду. Крайовим начальникам підпорядковувались поліція (зокрема, політична – управління жандармерії), крайові і повітові органи управління, управи міст. Вони наглядали за пресою, спілками, готували списки виборців, призначали більшість чиновників, боролись з усілякими небажаними для уряду проявами тощо.

Хоча австрійська Конституція 1867 р. офіційно проголосила національну рівноправність у школах, державних установах і судах, однак панівне становище поряд з австрійськими правлячими колами у Східній Галичині займали польські шляхтичі, у Північній Буковині – румунські бояри, у Закарпатті – угорські феодалі і капіталісти. Так, з 17 галицьких намісників 11 були польськими магнатами, серед яких особливим шовіністом був граф А.Потоцький, убитий у 1908 р. студентом Львівського університету Мирославом Січинським. Галицьке намісництво поділялось на департаменти, в яких служила майже виключно польська шляхта; а у 1869 р. польська мова була уведена як офіційна в управлінні і судах, і під впливом польської шляхти у школах було запроваджено навчання замість української польською мовою; відтак, за даними 1900 р., читати і писати українською мовою у Східній Галичині вміли лише 7% чоловіків і 4% жінок.

Наміснику Галичини і крайовому президенту Буковини підпорядковувались повітові старости, яких призначав міністр внутрішніх справ. Вони діяли одноособово і до їх відання належало адміністративне управління в економічній сфері, у галузі народної освіти, охорони здоров'я, поліції, а головним завданням їх було придушення щонайменшого невдоволення австрійським пануванням – у їх розпорядженні перебувала жандармерія, а за потреби вони могли використовувати і військові частини, розташовані на території повіту. У селах аналогічні функції виконували війти, а у містах – бургомістри, яких призначали повітові старости.

Закарпаття у складі Угорщини не було виділено в окремий коронний край. Уся територія Угорщини поділялась на 71 жупу (область) і комітати. На початку 20 ст. закарпатські землі складались з 4 жуп: Ужанської, Бережанської, Угочанської і Мармарошської. Влада у жупах належала наджупанам і піджупанам, які, спираючись на адміністративно-судовий апарат, здійснювали нагляд за населенням, збирали податки та інші платежі; іноді у жупах скликались магнатсько-шляхетські збори. У комітатах влада належала начальникам комітатських управлінь, підлеглим жупній адміністрації. Низову адміністративну одиницю становили села, які здійснювали самоврядування через сільські представництва, постійними виконавчими органами яких були сільські управління, очолювані старостами, що підпорядковувались безпосередньо начальникам комітатських управлінь.

У середині 19 ст. відбулось остаточне відокремлення суду від адміністрації, відміна станового суду, проголошення усіх суддів незалежними; вже у 1849 р. вийшов закон про перебудову судової системи. Верховна судова влада, тобто право помилування, пом'якшення покарання і звільнення від судового переслідування, належала імператору, причому усі судді призначались ним довічно і усі суди діяли від його імені, що зумовлювалось прагненням скасувати домініальний суд, який діяв від імені окремих феодалів, ліквідувати самоврядні міські суди і перетворити усі суди на державні. У Галичині було створено 218 судових повітів (на початку 20 ст. їх було скорочено до 190) і організовано повітові одноособові і колегіальні у складі 3 суддів (невдовзі ліквідовані) суди, крайові (згодом перейменовані на окружні) суди і Вищий крайовий суд у Львові, який поширював свою юрисдикцію і на Буковину, а найвищою інстанцією для всієї держави став Верховний судовий і касаційний трибунал у Відні. При окружних судах для розгляду деяких кримінальних справ про злочини, за які передбачалось покарання у розмірі не менше 5 р. тюремного ув'язнення, створювались суди присяжних, а для вирішення дрібних цивільних справ – мирові суди. Присяжні засідателі і мирові судді призначались за віковим, майновим і освітнім цензом. Для військовослужбовців існували окремі військові суди 3-х інстанцій – військовий суд, Вищий військовий суд і Верховний військовий трибунал. Спори між підприємцями і робітниками та самими робітниками розглядав створений у 1896 р. у Львові промисловий суд. У Дрогобичі діяв третейський суд кас взаємодопомоги гірничих товариств.

При проведенні судових реформ було засновано державну прокуратуру для здійснення нагляду за законністю діяльності державних установ і фізичних осіб, участі у розгляді судових справ, нагляду за судами, слідством і місцями ув'язнення. Очолював прокуратуру генеральний прокурор, що перебував при Верховному судовому і касаційному трибуналі у Відні, і підпорядковувався безпосередньо міністру юстиції. При Вищих крайових судах передбачалось заснувати посади старшого прокурора, а при окружних судах – державного прокурора.

ВИСНОВКИ З П'ЯТОГО ПИТАННЯ

Хоча австрійська Конституція 1867 р. офіційно проголосила національну рівноправність у школах, державних установах і судах, однак панівне становище поряд з австрійськими правлячими колами у Східній Галичині займали польські шляхтичі, у Північній Буковині – румунські бояри, у Закарпатті – угорські феодалі і капіталісти.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Таким чином, на підставі вищезазначеного можна дійти наступних висновків.

Протягом кінця ХУІІІ – ХІХ ст. Російська імперія стосовно українських земель, які входили до її складу, проводила політику уніфікації, ефективність якої слід визнати високою. Це призвело до того, що поступово відбулася русифікація українського населення, в першу чергу економічної, політичної еліти, що в свою чергу призвело до значного послаблення української національної політичної еліти. Про це свідчить доволі невиразна і занадто обережна у національному питанні позиція депутатів від українських міст у І – ІV Думах. Слід звернути увагу на те, що уніфікація проводилась по всіх напрямках : адміністративно-територіальний поділ, економічний, культурний розвиток тощо. Повна уніфікація правового життя відбулася у 40-х роках ХІХ ст.. Але були і незначні винятки : так, на території Полтавської, Чернігівської губерній регулювання цивільно-правових відносин мало пені особливості, що свідчить про сталість окремих норм українського звичаєвого права. При цьому існуючі особливості в цілому не послабили процес правової уніфікації на територіях українських адміністративних одиниць.

Усі вищезазначені процеси призвели до того, що українці, і в першу чергу еліта, не виробляли, а запозичували ті чи інші традиції російської державно-правової культури, що вкрай негативно позначилось на подальших спробах відродження української державності (неспроможність еліти у 1917 р. зайняти тверду «самостійницьку» державну позицію).

Ні Королівство Галичини та Лодомерії, ні Угорське королівство не були самостійними державами, а були адміністративно-територіальними одиницями Австрійської імперії.

Отже, імперія Габсбургів наприкінці ХVІІІ ст. стала володаркою значної частини України — на зламі століть західноукраїнські землі займали територію 70 тис. км², де проживало 3,5 млн. осіб, з яких 2,4 млн. були українцями.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

Слід зазначити, що історичний період, який вивчається в межах теми: кінець ХУІІІ – початок ХХ століття, є дуже важливим: саме в ці часи формувалися нації у сучасному розумінні даного терміну, саме у ХІХ столітті остаточно сформувався клас буржуазії (тобто, вагомої частини економічної еліти), який, на погляд багатьох фахівців, відіграв вирішальну роль у розбудові деяких сучасних національних держав.

ТЕМА 7. Революція та спроби відновлення української державності (1917-1920 рр.)

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Центральна Рада. "Перша" Українська Народна Республіка.....78
2. Українська Держава гетьмана П.Скоропадського.....82
3. Директорія. "Друга" Українська Народна Республіка.....85
4. Західно-Українська Народна Республіка.....86

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ачканазі Б.О. Правознавець діаспори Олександр Юрченко та його концепція українсько-російських стосунків 1917 – 1922 років. // Держава і право. Зб. наук. праць. – К., 2007.
2. Благовісний С.Г. Організаційно-правові засади діяльності урядів "першої" та "другої" УНР. Автореферат дис... к.ю.н. – Харків, 2005.
3. Васковський Р.Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 р. – квітень 1919 р.). Автореферат. на здоб... к.і.н. - Дніпропетровськ, 1999.
4. Грамота до всього українського народу. 29 квітня 1918 р. // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2т. / За ред..В.Г. Гончаренко.- К.,1997.-Т.2.
5. Декларація Української Директорії. 26 грудня 1918 р. // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2т. / За ред..В.Г. Гончаренко.- К.,1997.-Т.2.
6. Довбня В. Українська Центральна Рада: помилки, що призвели до трагічної розв'язки //Юридична Україна.-2003.-№4.
7. Єрмолаєв В.М. Про законодавчу діяльність Української Центральної Ради // Вісник Одеського ін-ту ВС. – 2004. - №1.
8. Єрмолаєв В.М. Українська Центральна Рада: організація і порядок роботи // Вісник НУВС. – 2006. - №32.
9. Єфремова Н.В. Відродження козацтва в Україні у 1917-1918 рр. // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ №1.- 2000.
10. Закони про тимчасовий державний устрій України. 29 квітня 1918 р. // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2т. / За ред..В.Г. Гончаренко.- К.,1997.-Т.2.
11. Землянська В.В. Кримінально-процесуальне законодавство Центральної Ради, гетьманату Скоропадського та Директорії. Автореферат дис... к.ю.н. – Харків, 2002.
12. Землянська В. Судове законодавство Директорії //Право України. – 2000. - № 1.

13. Конституція Української Народної Республіки. 29квітня 1918 р.// Хрестоматія з історії держави і права України: У 2т. / За ред..В.Г. Гончаренко.- К.,1997.-Т.2.
14. Кравчук К. З досвіду державотворення України періоду Директорії// Право України. – 2005. - №2.
15. Крейберт Р.В. Політико-правова думка уряду П. Скоропадського щодо майбутньої форми державного устрою України. // Історико-правові проблеми автономізму та федералізму. Матеріали X-ї Міжнародної історично-правової конференції 22-24 вересня 2003 року м. Севастополь.-Сімферополь: Всеукраїнський інформаційно-культурний центр.-2004.
16. Мироненко О.М. Світоч української державності / Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995.
17. Панібудьласка В.Ф., Семко В.Л. Акт злуки УНР і ЗУНР // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. - №1.
18. Пиріг Р. Земельна реформа Павла Скоропадського : спроби проведення та причини невдачі. // Український історичний журнал. - 2006.- № 3.
19. Присяжнюк А.Й. Конституційне будівництво в Українській Народній Республіці доби Директорії (листопад 1918 - початок 1921 рр.) . Автореферат дис... к.ю.н. – Харків, 2002.
20. Статут Генерального Секретаріату. 29 липня 1917 р. // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2т. / За ред..В.Г. Гончаренко.- К.,1997.-Т.2.
21. Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні 4 серпня 1917р. // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2т. / За ред..В.Г. Гончаренко.- К.,1997.-Т.2.
22. Тимошук О.В. Державна варта Української держави(історико-юридичний аналіз). – К., 1998.
23. Тимошук О.В. Нормативна регламентація діяльності української державної варти за гетьманату П.Скоропадського (квітень-грудень 1918р.) //Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України №1.-2000.
24. Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – Харків, 2000.
25. Тищик Б.А. Державний устрій та законодавча діяльність ЗУНР // Революції в Україні у XX-XXI ст.: співзвуччя епох (18-19 листопада 2005 р.): Матеріали I Міжнародної наукової конференції. – Одеса, 2005.
26. Тищик Б.Й. Західно - Українська Народна Республіка (1918-1923). Історія держави і права. – Львів, 2004.
27. Ткаченко А. Формування фінансово-кредитної системи як фактор державотворення (на прикладі УЦР)//Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XII регіональної науково-практичної конференції (9-10 лютого 2006).- Львів,2006.
28. Універсал Трудового конгресу України. 28 січня 1919 р. // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2т. / За ред..В.Г. Гончаренко.- К.,1997.-Т.2.

29. Універсал Директорії Української Народної Республіки. 22 січня 1919 р. // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2т. / За ред. В.Г. Гончаренко. - К.,1997.-Т.2.

30. I Універсал Центральної Ради.10 червня 1917р. // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2т. / За ред..В.Г. Гончаренко.- К.,1997.-Т.2.

31. II Універсал Центральної Ради.3 липня 1917р. // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2т. / За ред..В.Г. Гончаренко.- К.,1997.-Т.2.

32. III Універсал Центральної Ради.7 листопада 1917р. // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2т. / За ред..В.Г. Гончаренко.- К.,1997.-Т.2.

33. IV Універсал Центральної Ради.9 січня 1918р. // Хрестоматія з історії держави і права України: У 2т. / За ред..В.Г. Гончаренко.- К.,1997.-Т.2.

34. Усенко І.Б. Мовно-термінологічні проблеми в нормотворчій діяльності Української Держави (Гетьманату П.П.Скоропадського) // Часопис Київського університету права. – 2005. - № 1.

35. Хитра А.Я. Державно-правові погляди П.Скоропадського. Автореферат дис... к.ю.н. – Львів, 2003.

36. Хитра А.Я. Погляди П. Скоропадського на соціальну функцію держави. // Науковий вісник Львівського юридичного інституту. №2. Серія юридична.- Львів: Львівський юридичний інститут МВС України.-2005.

37. Хитра Андрій. Павло Скоропадський у контексті українського монархічного консерватизму. //Підприємництво, господарство і право. Науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2003. -№2.

38. Ярош Д. Конституція УНР 1918р. про права і свободи людини : історичний досвід і сучасність // Університетські наукові записки. – 2006. - №1.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ця лекція має таку мету:

- ✓ *навчальна*: ознайомитися з особливостями суспільного та державного ладу українських земель в означений період;
- ✓ *практична*: здобути навички щодо аналізу історико-правових джерел українських земель, у складі феодальних держав;
- ✓ *виховна*: формування переконання про необхідність розуміння Аналіз державотворчих процесів в Україні слід здійснювати із урахуванням загальносвітових тенденцій першої половини ХХ ст.

ВСТУП

У даній лекції передбачається надати слухачам такий фактологічний матеріал, який допоможе їм здійснити аналіз державотворчих процесів в Україні слід здійснювати із урахуванням загальносвітових тенденцій першої половини ХХ ст.

Методологічну базу складають: системний метод пізнання державно-правових явищ, що дозволив охарактеризувати особливості суспільного та

державного ладу; логічні методи аналізу і синтезу – дозволили визначати поняття, встановлювати ознаки, виокремлювати етапи розвитку, робити висновки щодо трансформації історико-правових явищ, їх аналізу в контексті певної історичної доби; порівняльний метод – дозволив визначити порівняльну характеристику тих форм української державності, що існували протягом: 1917 – 1920 рр.

1. Центральна Рада. “Перша” Українська Народна Республіка

Територія та термін існування: УНР часів ЦР - 7 листопада 1917р. – 29 квітня 1918р. Згідно II Універсалу під юрисдикцією ЦР перебували Київщина, Полтавщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Катеринославщина, Донеччина, Харківщина та Херсонщина, тобто 9 губерній. А Тимчасовою інструкцією російського Тимчасового уряду ця територія обмежувалась 5 губерніями.

Державний механізм: Утворення, склад і організація роботи Центральної Ради. Як тільки в Києві стало відомо, що 2 березня 1917 р. цар Микола II зрікся влади, національні сили різного напрямку (самостійники, автономісти, федералісти) розпочали діяльність зі створення єдиного координаційного центру. У ніч з 3 на 4 березня такий центр було утворено і названо Українською Центральною Радою, або просто ЦР. Вона мала об'єднати всі українські партії в боротьбі за відродження власної держави, згодом провести вибори і скликати український парламент, який створить уряд. Отже, 4 березня 1917 р. ЦР офіційно заявила про своє утворення. Головою ЦР обрала М. Грушевського, його заступниками стали В. Винниченко та С. Єфремов.

У своїй діяльності від виникнення (4 березня 1917 р.) до ліквідації (29 квітня 1918 р.) ЦР пройшла такі етапи розвитку: 1) 4 березня – 10 червня 1917 р. – національно-політичний блок партій і організацій; 2) 19 червня – 7 листопада 1917 р. – формування на базі ЦР представницького, національного органу влади в Україні; 3) 7 листопада 1917 – 29 квітня 1918 р. – перетворення ЦР у вищий державний законодавчий орган влади парламентського типу (передпарламент). Від Першого універсалу в актах ЦР даються такі правові визначення, як: “законодавчий орган”, “представницький орган”, “революційний, демократичний парламент”. Вона проголошувалася тимчасовим органом, який мав передати владу Установчим зборам. ЦР формувалася не шляхом загальних виборів, а на підставі делегування до її складу представників політичних партій та демократичних громадських організацій. Склад її коливався від 640 до 840 осіб. Структурно ЦР поділялася на Загальні збори, президію Ради (голова та два його заступники), комітет Ради (Малу Раду), комісії Ради. Працювала вона посесійно (звичайні і позачергові) та пленумами. Комітет складався з 33 осіб, які обирали голову, секретарів, скарбника і голів комісій. Провідними рисами діяльності Ради можна вважати парламентаризм, рівноправність, демократизм, прагнення поєднати вирішення соціальних проблем з національними. ЦР видавала нормативно-правові акти у формі законів, універсалів, постанов, ухвал, рішень.

Владні установи УНР в центрі та на місцях. Формування вищих та місцевих органів влади Української Народної Республіки (7 листопада 1917 р. – 29 квітня 1918 р.) пройшло певну еволюцію. Третій універсал вищим законодавчим органом влади до скликання Установчих зборів проголошував Центральну Раду, яка формувалася шляхом делегування до її складу представників політичних партій та громадських організацій. Робочим, постійнодіючим і виконавчим органом між пленумами ЦР була Мала Рада, або Комітет, також президія Ради (голова і два його заступники). ЦР видавала закони, ухвали, універсали, рішення. Виконавчу владу очолював Генеральний секретаріат, а з 9 січня 1918 р. – Рада народних міністрів, які склалися з галузевих відомств – секретарств (міністерств) – освіти, фінансів, внутрішніх справ тощо на чолі з генеральним секретарем (народним міністром). Розпорядження та інструкції виконавчої влади були обов'язковими до виконання на місцях.

Адміністративно-територіальний устрій українських земель у 1917–1918 рр. зберігався старий – губернський. Губернії поділялися на повіти, волості, сільські громади та міста. УНР складалася з 5 губерній (за Третім універсалом), а за Четвертим універсалом – з 9 губерній (без Криму). В адмінодініцях адміністрації очолили губернські, повітові та волосні комісари ЦР. 6 березня 1918 р. вийшов закон ЦР “Про розподіл України на землі”, який передбачав адмінреформу. УНР мала складатися з 32 земель, утворених за історико-етнографічною ознакою (Волинь, Холмщина, Слобожанщина, Запорожжя тощо). Землі передбачалося поділити на волості, а ті – на громади. У кожній адмінодініці виборні збори обирали земських, волосних та громадських начальників. Проте втілити в життя реформу ЦР не вдалося. Тому до кінця квітня 1918 р. в УНР як державна адміністрація діяли комісари, що стояли на чолі управ, та ради депутатів різних рівнів і земельні комітети, як органи місцевого самоврядування. Прийнята, але не впроваджена в дію Конституція УНР 1918 р. теж передбачала паралельне існування управ (державних адміністрацій) та рад (органів самоврядування). У цілому ж, як центральні, так і місцеві органи влади періоду УНР перебували лише в стадії зародження та становлення, і їхньому розвитку завадили зовнішні (більшовики, німці) та внутрішні (гетьманський переворот) чинники.

Політичне вирішення проблеми захисту суверенітету УНР. Не досягнувши військового вирішення питання щодо забезпечення територіальної недоторканності та суверенітету України, Центральна Рада вдалася до політичних кроків у цьому напрямі, одним з яких стала участь делегації УНР у мирних переговорах з Центральними державами у Бресті, Генеральний секретаріат України ще 11 грудня 1917 р. прийняв рішення про те, що у цих переговорах братиме участь „незалежно від делегації Совета народних комісарів” „самостійна делегація правительства Української Народної Республіки”.

Зрештою 27 січня 1918 р. у Бресті було підписано мирний договір між Українською Народною Республікою, з одного боку, та Німеччиною,

Туреччиною, Австро-Угорщиною і Болгарією - з іншого. Згідно з цим документом, зважаючи на те, що „український народ у протязу сучасної світової війни проголосив себе незалежним”, „сторони, заключаючи договір, рішилися надалі жити взаємно в мирі і дружбі”. Отже, визнавався суверенітет України, який держави мали допомогти забезпечити „опорожнювання (звільнення. .) зайнятої (більшовицькими військами) області ... негайно по ратифікації нинішнього мирового договору”. У той же час „сторони, які заключають договір, зобов’язуються взаємно зав’язати негайно господарські зносини і устроїти обмін товарів...”, а їх кількість та рід витворів ... означить обостороння згода комісії, яка ... збереться негайно після підпису мирного договору”. Конкретно цей „обмін товарів” вилився у те, що Україна мала до 1 липня 1918 р. постачати Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн пудів хліба, 400 млн шт. яєць, 3 млн пудів цукру і навіть солону. Натомість, з метою „опорожнювання зайнятої області”, німецькі та австро-угорські війська 8 лютого 1918 р. почали просування у глиб України і вже 1 березня підійшли до Києва. 2 березня віддані Центральній Раді військові формування, серед яких був і 1-й курінь Січових Стрільців, урочисто вступили до Києва. Цього ж дня надвечір до міста увійшли й німецькі підрозділи.

Судова та правоохоронна система УНР. До проголошення Третього універсалу в Україні зберігалася судова система, яка усталилася в Російській імперії після реформи 1864 року, тобто окружна юстиція: окружні суди (один на кілька повітів) як суди першої інстанції та судові палати як апеляційна інстанція, підпорядковані Сенату. Паралельно діяли відновлені на початку століття дільничні мирові суди (I інстанція) та з’їзди мирових суддів (апеляційна інстанція). У листопаді 1917 року Генеральне секретарство судових справ, очолюване М. Ткаченком, розпочало реформу судової системи. 16 грудня 1917 р. ЦР затвердила законопроект про утворення Генерального суду в складі 3-х департаментів: карного, адміністративного та цивільного. Генеральних суддів було 15 осіб – по 5 в кожному департаменті. ГС мав бути вищою судовою, наглядовою та касаційною інстанцією, не залежною від виконавчої та законодавчої влади. Тим же законопроектом створювалися замість судових палат три апеляційні суди в Києві, Одесі та Харкові. Апеляційний суд комплектувався головою, заступником та 3 – 5 суддями. При них створювалися посади старших прокурорів та прокурорів, яких призначав Генеральний секретар судових справ. Він же призначав й Старшого прокурора, який водночас підпорядковувався і Генеральному суду. Окрім того, в умовах революції діяло так зване “надзвичайне правосуддя”: революційні військові суди, які створювали у разі потреби головні губерньські військові коменданти та військові суди (штабні, військові та вищі).

Для боротьби зі злочинністю і для охорони громадського порядку в умовах соціальних рухів ЦР створила Комітет охорони революції при Генеральному секретаріаті та Генеральне секретарство внутрішніх справ. Поліцію реорганізовано в сільську та міську міліцію. Окремо формувалися підрозділи самооборони та самозахисту – “вільне козацтво”, яке мало

підрозділи: курінь (волость), полк (повіт) та кіш (губернія) на чолі з отаманами та старшиною.

Проте внутрішні та зовнішні перешкоди завадили ЦР впровадити вповні в життя означені судові та правоохоронні структури.

Згубні наслідки відмови від розбудови національної регулярної армії. Протистояти воєнному тиску з боку більшовицьких військ українській владі було складно, і перш за все тому, що Українська Центральна Рада, соціалістична за представництвом у ній українських партій та за своєю орієнтацією, з самого початку стоячи на платформі національно-територіальної автономії України у складі майбутньої Російської федеративної держави, не вважала за доцільне розбудовувати національні Збройні Сили, відносячи питання військового будівництва до компетенції федерації. У той же час у російських військах, розташованих як в Україні, так і за її межами, ще з весни 1917 року розпочався рух за українізацію армії, за формування українських військових частин. Національно свідомі сили в армії та в українському суспільстві ставили питання про розбудову армії на національно-територіальних засадах. Під тиском національного військового руху Центральна Рада протягом 1917 року вжила організаційно правових заходів до створення вищих військових структур майбутньої української армії — Українського генерального військового комітету, Всеукраїнської Ради військових депутатів, Українського Генерального штабу.

Проте не можна не зазначити, що через федералістсько-автономічну позицію керівництва та більшості складу Центральної Ради, а також Генерального секретаріату як вищих органів влади і управління України політика держави у військовій галузі йшла хибним шляхом: спочатку, до проголошення незалежності України, — в напрямі цілковитої відмови мати національну армію, покладаючи справу захисту своєї території від зовнішніх посягань на Збройні Сили майбутньої федерації, а з поширенням військового руху за українізацію війська, і особливо після проголошення Української Народної Республіки — у напрямі побудови Армії УНР на міліційних засадах (Закон про створення народного війська від 3 січня 1918 р., Статут Осібної Армії УНР, введений в дію наказом Міністерства військових справ від 28 січня 1918 р.), відкидаючи пропозиції тик політичних і військових діячів, які стояли на позиції розбудови регулярної національної армії. Так, на противагу прихильникам міліційної армії група військових фахівців з Генерального секретарства військових справ за ініціативою С. Петлюри взяли в листопаді 1917 року за розробку статуту української армії — найбільш значущого для національного військового будівництва нормативно-правового акта, який передбачав загальну військову повинність громадян УНР, чим підтверджувалась зорієнтованість розробників цього документа на створення регулярної армії.

Проте а силу політичних позицій і протиборств цей документ, що мав назву „Статут Української Народної Армії”, на розгляд Центральної Ради не потрапив, і С. Петлюра затвердив його одноосібно.

Оскільки гору взяли сили, які стояли на позиції створення армії на міліційних засадах, цей статут на засіданні Малої Ради 19 грудня 1917 р., вже після відставки С. Петлюри з поста Генерального секретаря військових справ, було оголошено як одноосібний проект Петлюри, за який Генеральний Секретаріат відповідальності не несе.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Відмова від будівництва регулярної армії була трагічною помилкою українського політичного керівництва. Доводиться констатувати, що за такої політики у військовому питанні розробка і прийняття ґрунтовних нормативно-правових актів, які б послужили закладенню основ регулярної армії України, здатної надійно захистити національні інтереси, як і практична організація оборони України, були неможливі. На захист Української Народної Республіки стали тільки окремі, віддані Центральній Раді військові частини, серед яких був і створений у листопаді—грудні 1917 року з числа військовополонених галицьких і буковинських українців — колишніх вояків айстро-угорської армії — 1-й курінь Січових Стрільців.

Під тиском більшовицьких військ Центральна Рада та інші державні установи УНР під прикриттям прихильних армійських формувань, і зокрема військового формування Січових Стрільців, якому було довірено завдання охорони державних інституцій УНР, 25 січня вимушені були виїхати до Житомира, потім до Сарн та Маневичів.

2. Українська Держава гетьмана П.Скоропадського

Територія та термін існування : Українська держава – 29 квітня – 14 грудня 1918 року *Державний механізм: Думка про федеративні відносини України і Росії з'являється протягом всього змісту спогадів, наприклад: «Россия может возродиться только на федеративных началах, а Украина, может существовать только будучи равноправным членом федеративного государства» [3. с. 307].*

Вже 23 травня відбулось офіційне відкриття українсько-російських переговорів, які тривали протягом майже всього існування гетьманського уряду: з травня по жовтень 1918 р. У центрі уваги учасників переговорів стояли питання: 1) кордонів; 2) відшкодування збитків, заподіяних Україні більшовиками у грудні 1917 - лютому 1918 рр.; 3) поділу майна, активу і боргів; 4) розвитку торгівлі і комунікацій. Українська держава наполягала розмежуватися з Росією за національним принципом, тобто включити до свого складу всі історичні території, де переважало українське населення» .

Але в питаннях про переговори урядів української держави і Росії не було питання про федералізацію стосунків, тому що час вимагав інших стосунків з геополітичним сусідом - Росією, пов'язаних з вирішенням проблем між суб'єктами міжнародних відносин. Ось чому 12 червня уповноважені представники української держави та керівники делегації РРФСР Х. Раковський і Д.

Мануїльський підписали договір, за яким Москва вже де-юре визнавала суверенітет і незалежність Української держави. Чим і було остаточно визначено напрямок взаємовідносин між українською державою і більшовицькою Росією.

29 квітня 1918 року в Києві, на хліборобському з'їзді, який скликав Союз земельних власників, гетьманом України обрали генерала Павла Скоропадського. А в ніч на 30 квітня його прихильники, за підтримки окупаційної німецької влади, захопивши всі державні установи в Києві, здійснили державний переворот. Центральна Рада і “перша” УНР припинили існування. У країні проголосили Українську Державу з гетьманом на чолі (гетьманат). За формою правління це мала бути не монархія, а класична президентська республіка, з твердою, майже диктаторською владою гетьмана на початку її існування, перехідний період для наведення в державі порядку.

Конституційними актами гетьмана П. Скоропадського від 29 квітня 1918 р. – “Грамотою до всього українського народу” та “Законами про тимчасовий державний устрій України” визначено державний лад та форми організації механізму влади, який поділявся на центральні та місцеві установи, на законодавчу, виконавчу та судову гілки.

Гетьман оголошувався найвищим носієм влади, якому належали законодавчі, виконавчі, військові, судові та адміністративні повноваження, всі внутрішні та зовнішні справи, головне командування армією і флотом, призначення голови та складу Ради Міністрів, Сенату, місцевого керівництва, затвердження всіх законів у державі. У майбутньому передбачалося скликання парламенту – Сейму. На випадок смерті, тяжкої недуги чи тривалої відсутності гетьмана країною мала правити колегія з 3-х чоловік, яких призначали по одному гетьман (заздалегідь), Рада Міністрів та Сенат.

Рада Міністрів виконувала функції уряду на чолі з отаман-міністром, згодом – головою. Вона складалася з галузевих міністрів та Генеральної канцелярії, яку очолював генеральний (згодом державний) секретар. Організаційні питання вирішувала Мала Рада Міністрів, котра складалася з товаришів (заступників) міністрів.

Сенат мав функції вищої державної інституції в судових та адміністративних справах. Очолював його президент, склад (сенатори) комплектувалися з досвідчених юристів, яких затверджував гетьман. Сенат поділявся на три генеральних суди – цивільний, карний та адміністративний.

Місьцеве управління відповідало старому адмінподілу на губернії, повіти, волості, села та міста, куди призначалися гетьманом відповідні старости, яким належала вся повнота влади. За правовим статусом вони наближалися до становища губернаторів, справників та земських начальників царського режиму. У вересні 1918 р. відновилася діяльність земств. Місцева адміністрація та самоуправління перебували під контролем Міністерства внутрішніх справ і поліції – державної варти. Гетьманський режим протримався в Україні до 14 грудня 1918 р. коли П. Скоропадський зрікся влади і виїхав до Берліна.

Судова та правоохоронна система Української Держави. За короткий

час гетьманату судова система Української Держави пройшла певну еволюцію. На початковому етапі її існування продовжували діяти суди, створені Центральною Радою. Найвищою інстанцією залишався Генеральний суд, який 2 червня 1918 р. розділено на три департаменти – цивільний, адміністративний та карний, з наданням йому ж функцій касаційної інстанції Головного військового суду. 8 липня 1918 р. законом гетьмана створено Державний Сенат – як вищу судову, касаційну та наглядову інстанцію в державі – на чолі з Президентом. Структурно Сенат складався з 3-х Генеральних судів – цивільного, карного та адміністративного, сенатори призначалися гетьманом з осіб, які мали вищу юридичну освіту, 15 років стажу роботи в судових відомствах (слідчим, прокурором, суддею, адвокатом) або працювали на юридичних факультетах і мали науковий ступінь чи вчене звання. У Сенаті і в кожному Генеральному суді запроваджувалися посади прокурорів і товаришів прокурора. Прокуратура підпорядковувалася міністру юстиції, який одночасно займав посаду Генерального прокурора.

Той же закон 8 липня відновив діяльність судових палат, мирових та апеляційних судів. Законом “Про організацію військово-судових установ та їх компетенцію” створювалися вищі військові суди (київський та катеринославський), штабні суди (дивізій, корпусів, генштабу), у складі голови, обраних суддів, за участі слідчих, прокурора та захисника.

В Українській Державі створювався і нотаріат. Головні нотаріуси діяли при судових палатах у Києві, Харкові та Одесі. Їх призначав міністр юстиції за поданням окружних судів через голів палат. Головним нотаріусам підпорядковувалася мережа нотаріальних контор у губернських та повітових центрах.

У травні 1918 р. гетьман П. Скоропадський реформував створену Центральною Радою міліцію в державну варту (поліцію). Підрозділи державної варти в адміністративних одиницях (губерніях і повітах) підпорядковувалися старостам. Губернську варту очолював помічник-інспектор варти, а повітову – начальник варти. За законом на 400 осіб населення мав припадати один вартовий (поліцейський). Державна варта вела охорону громадського порядку, дізнання, слідство, оперативну роботу.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

П. Скоропадський хотів в думках створити модель майбутніх федеративних стосунків на новому рівні міждержавних відносин України і Росії, але основним тягарем виконання задумів були більшовики в РРФСР котрі аж ніяк не підпадали під державно-правові плани Гетьмана. Однак еволюція історичного розвитку державності в Україні в період революційних змагань 1917-1921 рр. диктувала свої умови, яких треба дотримуватися і виконувати. Ось чому, незважаючи на те, що українська держава трималася на багнетах Німеччини і Австро-Угорщини, найважливіше значення мали відносини гетьманського режиму з РРФСР.

3. Директорія. “Друга” Українська Народна Республіка

Територія та термін існування :

УНР часів Директорії - 14 грудня 1918 року – 18 березня 1921 року. Територія, що підлягала юрисдикції Директорії була настільки швидко змінювалась, що можна пригадати її іронічну характеристику «У вагоні – Директорія, під вагоном - територія».

Державний механізм :

Після зречення гетьманом П. Скоропадським 14 грудня 1918 р. влади війська утвореної напередодні Директорії 18 грудня вступили в Київ і в Україні відновилася УНР. Але “першу” УНР “друга” нагадувала лише назвою та деякими напрямками національної політики. У цілому ж це була нова форма української державності новітнього часу. Творилася вона у вкрай несприятливих умовах боротьби більшовиків, білогвардійців та польських шовіністів за територію України. Проте, незважаючи на перешкоди, діячам “другої” УНР удалося створити власну, оригінальну державно-правову систему. Нормативними актами того періоду були декларації, розпорядження, інструкції, універсали, закони.

Центральну державну владу (законодавчу, виконавчу, судову та військову) зосереджувала у своїх руках Директорія УНР у складі 5 директорів (С. Петлюра, В. Винниченко, П. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець). Щоправда, жодного документа, який би визначав її правовий статус, так і не прийнято. За сучасними критеріями Директорію можна назвати колегіальною хунтою наділеною диктаторськими повноваженнями. Директорія призначала виконавчо-розпорядчу владу – Раду Народних Міністрів у складі 18 міністрів. Чіткого розмежування повноважень Ради з Директорією теж не було. Усвідомлюючи і декларуючи тимчасовий характер діяльності, Директорія намагалася створити постійно діючий парламент. Першою спробою став Конгрес трудового народу, обраний за принципом територіального представництва і скликаний 22 – 28 січня 1919 р. у Києві, який ухвалив “Акт злуки” з ЗУНР та прийняв “Закон про форму влади на Україні”. За ним, створювалася Президія Конгресу та комісії в складі Директорії. Проте більше скликати сесію Конгресу не вдалося. Законами 1920 року передбачалося створення президентсько-парламентської республіки з Головою Держави (президентом) та Державною Народною Радою чи Сеймом (парламентом). Але вони залишилися нездійсненими.

Місьцеве управління відповідало адміністративно-територіальному поділу держави на губернії, повіти, волості, міста та села. В режимі державного керівництва діяли комісари (губернські, повітові та волосні) і отамани (сільські та міські), яким підпорядковувалися місцеві правління. Директорія відновила вповні дореволюційні земські (зібрання та управи) і міські (думи та управи) органи самоврядування. Окрім того, паралельно з ними продовжували повсюди діяти ради депутатів (робітничих, селянських, солдатських). Хоча в цілому на місцях панувала отаманщина – влада місцевих лідерів та авторитетів, особливо

в повітах і волостях (Ангел, Зелений, Махно).

Силовими структурами Директорії стала армія УНР, відновлена міліція та судові установи. Гетьманський Сенат знову замінив Генеральний суд під назвою Найвищий суд. Відновлено апеляційні та мирові суди, впроваджені ЦР, та створено надзвичайні військові суди. Відтак, створюваний Директорією державний механізм міг би бути життєздатним та ефективним, але за умови невтручання у внутрішні справи України зовнішніх агресорів.

Закон про утворення Коша охорони Республіканського ладу був ухвалений Кабінетом Народних Міністрів і затверджений Головою Директорії Ф.Швецем 28 лютого 1919 р. Складався він з трьох статей, в яких закріплювалися положення про те, що з метою охорони Республіканського ладу, внутрішнього порядку і спокою в УНР та забезпечення свобод і прав народу в складі Міністерства внутрішніх справ утворюється Кіш охорони Республіканського ладу. До видання Статуту і затвердження штатів Коша діяльність його проводиться на підставі інструкції і розпоряджень Міністра внутрішніх справ, а його утримання покладалось на відпущені кредит на народну міліцію.

Кіш охорони внутрішнього порядку. Кіш охорони Республіканського ладу були створені як підрозділи міліції, які мали чітко регламентовані законодавством повноваження щодо охорони внутрішнього порядку, Республіканського ладу захисту прав і свобод населення. Службовці Коша могли бути залучені місцевою владою для ДОПОМОГУ відновлення порушеного порядку, брати участь в охороні порядку при ВІДСУТНОСТІ міліції, мали обов'язок виявляти і розслідувати злочини затримувати злочинців.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Після зречення гетьманом П. Скоропадським 14 грудня 1918 р. влади війська утвореної напередодні Директорії 18 грудня вступили в Київ і в Україні відновилася УНР. Але “першу” УНР “друга” нагадувала лише назвою та деякими напрямками національної політики. У цілому ж це була нова форма української державності новітнього часу. Творилася вона у вкрай несприятливих умовах боротьби більшовиків, білогвардійців та польських шовіністів за територію України. Проте, незважаючи на перешкоди, діячам “другої” УНР удалося створити власну, оригінальну державно-правову систему. Нормативними актами того періоду були декларації, розпорядження, інструкції, універсали, закони.

4. Західно-Українська Народна Республіка.

Територія та термін існування:

ЗУНР – листопада 1918 року – 18 березня 1921 року. У її складі фактично перебувала тільки Східна Галичина, а північно-західна Буковина відійшла до Румунії, українські повіти Закарпаття – Чехословаччині.

Державний механізм :

Державний устрій ЗУНР У дні розпаду Австро-Угорської монархії створена у жовтні 1918 р. у Львові Українська Національна Рада 1 листопада 1918 р. проголосила утворення в Галичині та на Буковині української держави. 13 листопада вона дістала назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).

Вища законодавча влада в державі належала Українській Національній Раді, яка одна мала право ухвалювати закони. Очолював її президент (фактично спікер – голова парламенту). Рада формувала колегіальний орган влади – Виділ з 9 чоловік, що виконував функції глави держави. У майбутньому передбачалося скликання однопалатного Сейму з 226 послів, обраних за національно-пропорційною системою, при загальному, рівному, прямому та таємному голосуванні, з 21 року.

Рада формувала уряд – Державний Секретаріат з 14 секретарств (міністрів) на чолі з прем'єром. Місцевими органами влади стали: в повітах – повітові комісари, призначені держсекретарем внутрішніх справ, та обрані прибічні ради; у селах та містах – громадські і міські комісари теж з обраними прибічними радами. Комісари стали представниками державної влади на місцях з необмеженими повноваженнями.

Реформовано також і *судову систему*. ЗУНР розділено на 130 судових повітів та 12 судових округів. Окружні і повітові суди стали першою інстанцією. Другою став Вищий суд у Львові, а третьою – Найвищий державний суд. До їхнього обрання відповідні інстанції називалися Окремими судовими сенатами другої та третьої інстанції.

Охорону громадянського порядку забезпечувала народна міліція та створений 6 листопада 1918 р. Корпус української державної жандармерії. Його очолювала Команда на чолі з головним комендантом, на місцях діяли окружні та повітові команди, очолювані теж комендантами.

Окрім того, в правоохоронній системі ЗУНР повноцінно функціонували прокуратура, адвокатура і нотаріат.

Державно-правове значення злуки УНР та ЗУНР. ЗУНР проголошено в той час, коли на великій Україні існувала Держава П. Скоропадського. 5 листопада 1918 р. у Київ виїхала делегація Державного Секретаріату з повноваженнями просити у гетьмана допомоги і підтримки проти Польщі. П.Скоропадський скерував до Львова корпус Січових стрільців Є.Коновальця. Чергова делегація, яка їхала до гетьмана, зустрілася у Фастові вже з Директорією і 14 грудня вони уклали Передвступний договір з таких основних положень: 1. ЗУНР об'єднується з УНР в одну державу. 2. Уряди обох держав підготують урочистий акт. 3. ЗУНР збереже територіальну автономію. 4. Договір опублікують уряди обох держав.

УНРада на засіданні 16 січня 1919 р. ухвалила Передвступний договір і направила в Київ делегацію з 65 чоловік для урочистого акту, вручивши їм декларацію “До світлої Директорії УНР”, в якій проголошувала єдину УНР.

22 січня 1919 р. у Києві на Софійському майдані представниками уряду УНР і ЗУНР, за участі депутатів Конгресу трудового народу та киян, урочисто проголошено об'єднання двох держав в одну і закріплено його універсалом.

Акт злуки скріпив постановою 23 січня Конгрес трудового народу України. ЗУНР дістала назву Західна Область УНР. Практичне злиття урядів в один відклали до скликання Всеукраїнських Установчих Зборів.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Формальне об'єднання відбулося, проте фактично обидва уряди і обидві держави, затиснені з усіх боків ворогами, продовжували самотужки визвольні змагання. Державно-правове значення Акта соборності полягає в тому, що: а) вперше на конституційному рівні заявлено про право українського народу мати єдину державу на всій території проживання; б) зроблено спробу реалізувати це право в конкретних державно-правових актах; в) подія стала правовим прецедентом для подальшої боротьби українців за власну державу.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Таким чином, на підставі вищезазначеного можна визначити хоча б основні уроки державотворення.

По-перше, коливання державотворчого курсу (навіть автономію українських земель ЦР не змогла проголосити самостійно, пішовши на вагомні поступки російському Тимчасовому уряду);

По-друге, недооцінка ЦР важливості розбудови ефективного державного механізму;

По-третє, , недооцінка ЦР важливості розбудови власної армії задля захисту молодій держави;

По-четверте, нехтування державними інтересами заради політичних, особистих (ліві сили не пішли на об'єднання із урядом Скоропадського, а Грушевський по суті із-за особистої неприязні до Липинського, завадив йому очолити розбудову національних збройних сил, висунувши кандидатуру Петлюри, який врешті-решт завалив цю справу);

По-п'яте, недооцінка необхідності проведення активної зовнішньополітичної діяльності у період розбудови молодій держави (ЗУНР та УНР навіть мали різні делегації під час Брестських перемовин; окрім цього ЗУНР була значно менш активною на міжнародній арені у порівнянні із Польщею);

По-шосте, уповільнені темпи, неквапливість ЦР щодо розбудови державного апарату та проведення законодавчої діяльності.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

При вивченні теми слід звернути увагу на те, що доба Центральної Ради продемонструвала сильні і слабкі сторони державотворення. Українська держава часів гетьмана Скоропадського базувалася на поєднанні монархічних, республіканських і диктаторських засад. Директорія намагалася поєднати неможливе: європейський парламентаризм і радянську владу.. Але хоча

українська демократична державність і не затвердилась, вона зуміла заявити про себе на повний голос.

ТЕМА 8. Держава і право УСРР та українські землі в роки Другої світової війни

(4 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Утворення СРСР.....	91
2. Політика більшовиків в Україні в 1919—1921 рр. «Воєнний комунізм». Голодомор в Україні в 1921 — середині 1923 р.....	92
3. УРСР в умовах нової економічної політики. Політика українізації (коренізації) в 1920-х рр.	94
4. Політика суцільної колективізації та розселяння України. Особливості та наслідки радянської індустріалізації в Україні.....	97
5. Розвиток права.....	100
6. Встановлення радянської ладі в Західній Україні (вересень 1939-червень 1941 рр.).....	109
7. Спроби відновлення української держави на початку Другої світової війни.....	113
8. Окупаційний режим в Україні (1941—1944 рр.).....	116

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бараннік Р. Право особи на свободу від самовикриття: історія розвитку. // Право України. – 2004. - № 4.
2. Васильченко В.В. Формування спадкового права в період створення радянської державності в Україні (1922-1937 рр.) // Науковий вісник ЮА МВС. – 2003. - №2.
1. Вершинин А.П. Деформация судебной защиты и гражданских прав и интересов в конце 20-х годов – начале 30-х годов // Советское государство и право. – 1989. – №8.
11. Гражданский Кодекс УССР 1922г.// Хрестоматія з історії держави і права України: У 2т. / За ред. В.Г. Гончаренко.- К.,1997.-Т.2.
12. Дорошкевич В. Правда про встановлення радянської влади на Україні // Сучасність. - 1991. - №№ 7, 8.
13. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919 р.// Хрестоматія з історії держави і права України: У 2т. / За ред. В.Г. Гончаренко.- К.,1997.-Т.2
14. Кульчицький С.В. Партійно-радянський апарат у системі влади // Український історичний журнал. - 1994. - № 6.

15. Мокрушин В. Аналіз економіко-правових відносин у період НЕПу. // Право України. – 2005. - № 10.
16. Сушло Д.С. З історії прокуратури Радянської України // Проблеми правознавства. - К.,1967. - Вип. 7.
17. Усенко И. Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР. - К., 1989.
18. Черниченко С.А. Адвокатура України в період НЕПу (1922-1929 рр.)// Проблеми законності. Наук. зб. – Харків. – 2001. – Вип.. 49.
19. Бенько О. П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917 - 1953 рр.). - К., 1994.
20. Макарчук В.С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939-1945рр.): історико - правове дослідження / Автореф. дис. ... д.ю.н. – Львів, 2007.
21. Усенко И. Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР. - К., 1989.
22. Уголовный Кодекс УССР 1922г.// Хрестоматія з історії держави і права України: У 2т. / За ред..В.Г. Гончаренко.- К.,1997.-Т.2.
23. Уголовно-процессуальный кодекс УССР.1922г.// Хрестоматія з історії держави і права України: У 2т. / За ред..В.Г. Гончаренко.- К.,1997.-Т.2.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ця лекція має таку мету:

- ✓ *навчальна:* ознайомитися з особливостями суспільного та державного ладу українських земель в означений період;
- ✓ *практична:* здобути навички щодо аналізу історико-правових джерел українських земель, у складі феодальних держав;
- ✓ *виховна:* формування переконання про необхідність розуміння на прикладі державно-правового життя в радянській Україні протягом 20-х – 30-х років взаємозв'язку та взаємовпливу права, політики, економіки.

ВСТУП

Особливу увагу буде приділено праву та економіці, тому звернемося до відповідних дефініцій. Право – засіб виразу політики, її реалізації, робить легітимними політичні рішення. Економіка – певні економічні відносини, що об'єктивно виникають, породжують необхідність установаження адекватної правової форми, що їх закріплює, підтримує і охороняє дані відносини. Таким чином, право як стимулює так і гальмує розвиток певних економічних відносин.

На базі значного фактологічного матеріалу буде простежено зміни в політичній, економічній, правовій сферах у періоди нової економічної політики, колективізації та індустріалізації.

У другій частині лекції основна увага буде спрямована на зміни державно-правового статусу українських земель у період Другої світової війни

1. Утворення СРСР

Під час громадянської війни на території колишньої Російської імперії утворилося шість радянських республік — Російська Федерація, Україна, Білорусія, Азербайджан, Вірменія, Грузія та дві народні республіки — Бухарська і Хорезмська. Республіки формально вважалися незалежними, але фактично ніякого суверенітету вони не мали і управлялися єдиним центром — Центральним комітетом Російської комуністичної партії більшовиків (ЦК РКП(б)). Залежність республік від московського центру прикривалася системою двосторонніх та багатосторонніх угод, яка отримала назву «договірної федерації».

Після громадянської війни постало питання про остаточне врегулювання відносин між республіками. Для цього була утворена спеціальна комісія на чолі з наркомом національностей Йосифом Сталіним. (У квітні 1922 р. Сталін зайняв посаду Генерального Секретаря ЦК РКП(б)). Комісія розробила так званий «план автономізації», який передбачав включення республік на правах автономій до складу Російської федерації.

В Україні з критикою цього плану активно виступили голова уряду Х.Раковський та нарком внутрішніх справ М. Скрипник. На відміну від них, перший секретар Центрального комітету комуністичної партії більшовиків України (ЦК КП(б)У) Д. Манільський підтримав Сталіна. Протистояння зі Сталіним дорого коштувало Х. Раковському: 1923 р. його було замінено на посаді голови уряду УСРР Власом Чубарем, а 1936 р. — репресовано,

В. Ленін відкинув сталінський план і розробив власний, за яким усі республіки, включаючи Російську Федерацію, на рівних правах входили до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік, зберігаючи за собою право вільного виходу. Таким чином, утворювалася нова федеративна держава, у якій поряд з республіканськими передбачалося формування союзних органів влади. На основі ленінського плану I з'їзд рад СРСР 30 грудня 1922 р. прийняв рішення про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). До його складу ввійшли Російська Федерація, Українська СРР, Білоруська СРР, Закавказька Федерація (Грузія, Вірменія, Азербайджан). У документах, покладених в основу СРСР (Декларація і Договір), права центру превалювали над правами республік. Так, із 29 пунктів Союзного договору лише один стосувався прав республік. Формально кожна республіка мала право виходу зі складу СРСР, але механізму такого виходу не було розроблено.

Юридичне оформлення СРСР остаточно завершилося в 1924 р., коли була прийнята Конституція СРСР, яка позбавила союзні республіки права на зовнішню політику і торгівлю, прийняття власних рішень щодо розвитку транспорту, зв'язку, оборонної промисловості. Повноваження республік обмежувалися сільським господарством, внутрішніми справами, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням. Але і ці повноваження зводилися нанівець керівництвом РКП(б), яке визначало внутрішню : зовнішню політику в цілому і кожної республіки зокрема.

IX Всеукраїнський з'їзд рад (травень 1925 р.) затвердив зміни в Конституції УСРР, законодавчо закріпивши входження республіки до складу СРСР.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

Формально СРСР був федерацією. Україна втратила рештки державного суверенітету й перетворилася на звичайну адміністративну одиницю СРСР.

2. Політика більшовиків в Україні в 1919—1921 рр. «Воєнний комунізм». Голодомор в Україні в 1921 — середині 1923 р.

Суть політичного курсу більшовиків полягала з насильницькому ламанні існуючої економічної системи України. Запровадження заходів у цьому напрямку входило до компетенції Української Ради народного господарства (УРНГ), що цілком залежала від Вищої Ради Народного господарства Росії. Соціально-політичний курс більшовиків в Україні і 1919 р. мав назву «політика воєнного комунізму» і передбачав такі заходи:

- скасування товарно-грошових відносин і заміна їх прямим товарообміном, запровадження карткової системи на продукти харчування, зрівняльна система оплати праці;
- націоналізація промисловості, державний контроль над виробництвом;
- мілітаризація праці (запровадження загальної трудової повинності населення від 16 до 60 років, трудова мобілізація, робота за трудовні);
- запровадження продрозкладки на селі — запровадження системи заготівлі сільськогосподарських продуктів, згідно з якою селяни зобов'язувалися здавати державі за твердими цінами всі надлишки сільгосппродукції, уведення державою норми особистого споживання, початок колективізації сільського господарства (об'єднання селян в артіль, комуни);
- різке обмеження суверенітету України: КП(б)У розглядалася як складова частина РКП(б), керівництво профспілками й громадськими організаціями здійснювалося з Москви;
- утворення в червні 1919 р. військово-політичного союзу радянських республік з метою централізованого керівництва господарством, фінансами і створення єдиного військового командування.

«Червоний терор», який, проводила Всеукраїнська Надзвичайна Комісія (ВУНК), був головним методом здійснення політики «воєнного комунізму».

Держава часто зверталася до позаекономічних методів примусу. Праця набула форми тяжкої повинності. Продрозкладка передбачала вилучення не тільки хліба, але і м'яса, яєць, овочів. Більшовики використовували продрозкладку для боротьби з куркульством, від цього часто страждали міцні селянські господарства.

«Червоний терор» набрав небачених масштабів. У 1920 р. на території України було створено вісімнадцять концентраційних таборів. Почалося витіснення більшовиками з політичного життя соціалістичних партій.

«Боротьбисти» оголосили про свій саморозпуск, керівництво лівих есерів було заарештоване, почався судовий процес над меншовіками.

Отже, політичний курс більшовиків у 1919— 1920 рр. в Україні був спрямований на зміцнення влади. Це завдання здійснювалося методами позаекономічного примусу й терору.

Голодомор в Україні в 1921 — середині 1923 р. був викликаний такими причинами:

- політика «воєнного комунізму» (зокрема продрозкладка — насильницьке вилучення хліба в селян);
- заборона реалізації хлібних лишків за ринковими цінами;
- падіння товарності -сільського господарства внаслідок незацікавленості селян у виробництві сільгосппродукції;
- занепад сільського господарства внаслідок Пер- шої світової та громадянської війн:
- руйнування матеріальної бази сільського господарства внаслідок надзвичайно жорстокої посухи, що викликала неврожаї в 1921 і 1922 рр.

Голод охопив повіти Олександрійської губернії (сучасна Запорізька обл.), Донецької, Катеринославської (сучасна Дніпропетровська обл.), Миколаївської, Одеської, півдня Полтавської та Харківської губерній — усього 21 повіт України. Відбувалося масове запустіння сіл, селяни переселялися в багатші села, унаслідок чого продовольча ситуація погіршувалася й там. Водночас з України продовжували відправляти ешелони з продовольством до Росії.

Увесь світ знав про голод у Поволжі, що трапився в цей же час. Але голод в Україні замовчувався. Офіційні джерела інформації повідомляли, що в Україні неврожай. Сюди з Поволжя, Казахстану, Південного Уралу йшли потяги з переселенцями. Лише із середини 1922 р. голодуючим була надана допомога Американською адміністрацією. Було введено систему «голодних пайків» (спеціальні відрахування від підприємств і організацій), почалися розграбування і продаж за кордон музейного і церковного майна. Голод був ліквідований у середині 1923 р. — пізніше, ніж у голодуючих районах Росії.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Суть політичного курсу більшовиків полягала з насильницькому ламанні існуючої економічної системи України. Запровадження заходів у цьому напрямку входило до компетенції Української Ради народного господарства (УРНГ), що цілком залежала від Вищої Ради Народного господарства Росії. Соціально-політичний курс більшовиків в Україні і 1919 р. мав назву «політика воєнного комунізму».

Голодомор в Україні в 1921 — середині 1923 р. був викликаний такими причинами:

- політика «воєнного комунізму» (зокрема продрозкладка — насильницьке вилучення хліба в селян);
- заборона реалізації хлібних лишків за ринковими цінами;

- падіння товарності -сільського господарства внаслідок незацікавленості селян у виробництві сільгосппродукції;
- занепад сільського господарства внаслідок Пер-шої світової та громадянської війн;
- руйнування матеріальної бази сільського господарства внаслідок надзвичайно жорстокої посухи, що викликала неврожаї в 1921 і 1922 рр.

3. УРСР в умовах нової економічної політики Політика українізації (коренізації) в 1920-х рр.

Нова економічна політика (неп) — політика, заснована на ринкових відносинах, різних формах власності та економічних методах керування народним господарством (табл. 14). Рішення про її проведення було прийняте на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.). Необхідність заміни політики «воєнного комунізму» непом була зумовлена економічною та соціально-політичною кризою в країні. Неп розглядали як форму перехідного від капіталізму до соціалізму періоду. В Україні неп був запроваджений у 1922 р.

Сільське господарство	Промисловість	Торгівля та фінанси
<ul style="list-style-type: none"> • Продрозкладка була замінена продподатком, розмір якого, удвічі менший за продрозкладку, був заздалегідь відомий селянинові, що посилювало його зацікавленість у підвищенні продуктивності свого господарства • Селяни здобули можливість продавати надлишки своєї продукції через кооперативні організації чи на ринках • Було ліквідовано кругову поруку — кожний селянин платив самостійно 	<ul style="list-style-type: none"> • Націоналізація дрібних і середніх промислових підприємств, здача їх в оренду колишнім власникам • Проведення децентралізації керівництва промисловістю • Переведення багатьох підприємств на госпрозрахунок • Скасування загальної трудової повинності, формування ринку робочої сили • Перехід від зрівняльної заробітної плати до відрядної • Залучення іноземного капіталу у формі концесій 	<ul style="list-style-type: none"> • Відмова від прямого продуктообміну й повернення до приватної торгівлі • Поява багатьох видів торгівлі — приватної, кооперативної, державної • Відкриття у великих містах торговельних бірж • Випуск 1922 р. конвертованого червінця, що дорівнював 10 золотим карбованцям і на 25 % був забезпечений золотом • Запровадження різних видів податків як джерела постійного поповнення держбюджету • Уведення платні за комунальні, транспортні та інші послуги

Неп відіграв важливу роль у розвитку сільського господарства, а денационалізація підприємств промисловості України дозволила швидко відновити промисловість та наситити ринок товарами. Під час непу було досягнуто високих темпів розвитку країни. У найкоротший термін відновлено господарство, різко зріс життєвий рівень населення. Однак неп не міг бути тривалим, оскільки базувався на двох протилежностях: в економіці панували

ринкові відносини, у політиці — адміністративно-командна система, що прагнула підкорити економіку своїм політичним цілям. Реформи в економіці не були доповнені реформами в політичній сфері, а незалежними власниками було важко керувати. Тому 1929 р. сталінське керівництво відмовилося від непу.

Політика в національно-культурній сфері, яка здійснювалася радянським керівництвом в Україні в 1920-ті рр., отримала назву українізації або коренізації. Українізація передбачала задоволення певних національних вимог українського народу: висування українців на керівні посади, запровадження української мови в державних та культурних установах, пресі, навчальних закладах, розвиток національної за формою і радянської за змістом культури, створення відповідних умов для культурного розвитку національних меншин, які проживали в Україні.

Більшовики змушені були піти на проведення цієї політики, оскільки прагнули забезпечити бобі підтримку всього населення України. Українізація здійснювалася в певних, дозволених центром межах.

Рушійною силою у справі українізації став Наркомат освіти України, яким у 1920-ті рр. керували прибічники національного відродження Г. Гринько, О. Шумський, М. Скрипник.

Наслідки політики українізації (коренізації)

- У 1930 р. кількість шкіл з українською мовою навчання становила 85 %, на українську мову було переведено 75 % діловодства державних установ, українською мовою видавалося 90 % газет і більше половини книжок і журналів. Кількість українців серед службовців держапарату зросла з 35 до 54 %.

- Українізація сприяла залученню до радянського культурного будівництва української інтелігенції. З еміграції повернулися деякі відомі діячі, зокрема М. Грушевський.

- Відбувався бурхливий розвиток української культури: видавалося понад 20 літературно-художніх альманахів, 55 журналів, виникли численні літературно-художні об'єднання, працювало 45 професійних театрів.

Література і мистецтво досягли значних успіхів завдяки таким діячам, як М. Хвильовий, М. Зеров, Г. Косинка, М. Рильський, В. Яловий, В. Сосюра, Лесь Курбас, О. Довженко, Г. Верьовка та ін.

Поступово політика українізації почала виходити за дозволені центром межі. Вона охопила все суспільно-культурне життя республіки. Зростав прошарок української інтелігенції, якій режим Сталіна не довіряв і вбачав у ній ідейного конкурента партії. Українізація сприяла зростанню національної свідомості українців, стимулювала націонал-комуністичні настрої. Прибічники національного комунізму вважали, що не можна нав'язувати всім народам російський шлях до комунізму, що кожен народ, у тому числі й український, повинен йти до комунізму своїм шляхом, пристосовуючи його до специфічних національних умов. Основними ідеологами українського національного комунізму були письменник М. Хвильовий, нарком освіти з 1924 до 1926 р. О. Шумський, економіст М. Волобуєв.

М. Хвильовий звертався до українських письменників із закликом виявити національну свідомість, не копіювати культурні надбання інших народів, зокрема російського. Пристрасний заклик до українців йти власним шляхом був висловлений у його знаменитому гаслі «Геть від Москви». О. Шумський доводив необхідність прискорення темпів українізації, наполягав на відкликанні з України генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, який гальмував процес українізації. М. Волобуєв переконував, що економіка України повинна становити єдиний народногосподарський комплекс, який може інтегруватися у світову економіку без посередництва Росії.

Згодом «хвильовізм», «шумськізм» і «волобуєвщина» були оголошені проявом «буржуазного націоналізму», небезпечним «націоналістичним ухилом». Від кінця 1920-х рр. політика українізації поступово згортається. У 1933 р. Сталін наказав місцевий націоналізм основною загрозою для єдності Радянського Союзу. Це означало кінець українізації. Радянська влада повернулася до русифікаторської політики, активних учасників українізації було репресовано.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ

Неп відіграв важливу роль у розвитку сільського господарства, а денационалізація підприємств промисловості України дозволила швидко відновити промисловість та наситити ринок товарами. Під час непу було досягнуто високих темпів розвитку країни. У найкоротший термін відновлено господарство, різко зріс життєвий рівень населення. Однак неп не міг бути тривалим, оскільки базувався на двох протилежностях: в економіці панували ринкові відносини, у політиці — адміністративно-командна система, що прагнула підкорити економіку своїм політичним цілям.

Наслідки політики українізації (коренізації)

- У 1930 р. кількість шкіл з українською мовою навчання становила 85 %, на українську мову було переведено 75 % діловодства державних установ, українською мовою видавалося 90 % газет і більше половини книжок і журналів. Кількість українців серед службовців держапарату зросла з 35 до 54 %.

- Українізація сприяла залученню до радянського культурного будівництва української інтелігенції. З еміграції повернулися деякі відомі діячі, зокрема М. Грушевський.

- Відбувався бурхливий розвиток української культури: видавалося понад 20 літературно-художніх альманахів, 55 журналів, виникли численні літературно-художні об'єднання, працювало 45 професійних театрів.

4. Політика суцільної колективізації та розселення України. Особливості та наслідки радянської індустріалізації в Україні

Більшовики пов'язували соціалізм із переведенням селянства на шлях колективного виробництва. На XV з'їзді ВКП(б) у 1927 р. було взято курс на кооперування сільського господарства.

Хлібна криза 1927—1928 рр. і брак валюти, що надходила від продажу хліба за кордон, могли зірвати плани радянського уряду щодо економічного розвитку СРСР. Потрібний був механізм безперервного постачання хліба державі. Таким механізмом стали колективні господарства (колгоспи). Більшовики вже мали досвід організації колгоспів (радгоспи й комуни з 1918 р.). За умов становлення тоталітарної держави колгоспами було легше керувати, ніж мільйонами розрізнених селянських господарств. За уявленнями того часу, дрібнотоварний селянський устрій на селі постійно породжував капіталізм шляхом зубожіння одних і збагачення інших. Керівництво країни спробувало вивести село до соціалізму.

Націоналізація землі в 1917 р. позбавила державу необхідності сплачувати селянам компенсацію за землю при вступі до колгоспу. Успіхи нової економічної політики піднесли сільське господарство на рівень 1913 р.

Щоб уникнути опору села, було прийнято гуманні принципи кооперування селян: добровільність, поступовість, різноманітність форм кооперації, урахування місцевих умов, фінансова допомога міста селу. 1929 рік Й. Сталін назвав «роком великого перелому», «рішучого наступу соціалізму на капіталістичні елементи міста й села».

У країні розпочалася суцільна колективізація — процес примусового об'єднання дрібних одноосібних селянських господарств у великі соціалістичні господарства (колгоспи, радгоспи).

Формування темпів колективізації вело до насильницького залучення селян у колгоспи під загрозою розкуркулювання. Було проголошено перехід від політики обмеження куркульства до політики його ліквідації як класу.

Колективізація в Україні мала бути здійснена за два роки. До кінця першої п'ятирічки було «колективізовано» близько 70 % селянських господарств. За роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.) колективізація завершилася об'єднанням у колгоспи 90 % селянських господарств.

У процесі колективізації постало питання про долю заможних селян. Основою їхнього добробуту була праця всіх членів родини, ощадливість, хазяйновитість. Ця частина селян була найміцніше прив'язана до землі й не бажала з нею розлучатися. Саме до цієї категорії селянства застосували політику розселення: було посилено оподатковування, обмежено оренду землі, заборонено використовувати найману працю, купувати машини, реманент; почалося вибіркоче «розкуркулювання». Унаслідок цього кількість міцних господарств зменшилася. На початку 1930-х рр. почався терор проти заможних селян. Ліквідація заможних господарств супроводжувалася конфіскацією майна й висилкою на Північ і до Сибіру селян, які не бажали

вступати до колгоспів. Усього в Україні за ці роки відбулося розселення близько 200 тис. селянських господарств, тобто приблизно 1,2—1,4 млн людей. Більше половини з них було виселено до Сибіру й названо «спецпереселенцями». Їхню працю використовували на найважчих роботах. Створивши колгоспи і встановивши над ними всеосяжний контроль, держава отримала кошти для індустріалізації.

Одним із найстрашніших наслідків колективізації в Україні став голодомор 1932—1933 рр.

Він був спровокований радянським керівництвом І з метою масового вступу селян до колгоспів. Поставлені перед селянами плани хлібозаготівлі були завищеними й економічно не обґрунтованими, І Однак для успішного проведення індустріалізації І хліб був потрібний за будь-яку ціну. Політика колективізації дозволила збільшити збір зерна, але І труднощі із заготівлею залишилися.

Постачання хліба на користь держави здійснювалося в результаті додаткової хлібозаготівлі. І Фактично це означало застосування вже відомої І політики продрозкладки. Знесилені селяни не змогли ефективно провести посівну кампанію 1932 р., І але їм попри все вдалося засіяти більше половини запланованих площ. План здачі хліба державі опинився під загрозою зриву. Водночас почався голод. Голодні люди збирали колоски пшениці, залишені на полях, щоб прогодувати дітей.

7 серпня 1932 р. було видано постанову «Про охорону соціалістичної власності», названу в народі «законом про п'ять колосків». Вона передбачала за крадіжку колгоспної власності розстріл із конфіскацією майна чи позбавлення волі на термін, не менший за 10 років.

Найвище керівництво країни знало про голод в Україні, але замовчувало цей факт. Допомоги надано не було. Більше того, в Україну для виконання плану хлібозаготівлі було направлено комісію на чолі з В. Молотовим. Дії комісії були твердими: села заносилися на «чорні дошки»; у них конфісковували продовольчі й навіть посівні фонди; проводилися масові репресії; припинялося постачання товарів; села оточувалися загонами НКВС.

Голодомор став національною катастрофою. Селяни, позбавлені продуктів харчування, були приречені на мученицьку смерть. Голодомор 1932—1933 рр. викликав величезну смертність населення, особливо дітей і старих. За різними підрахунками під час голодомору загинули від 3,5 до 9 млн осіб. Такими були наслідки колективізації в Україні.

Отже, політика колективізації ліквідувала ринкове господарство на селі. Насильницьке насадження колгоспів, політика розселення та хлібозаготівлі призвели до національної трагедії — голодомору 1932—1933 рр., який забрав життя мільйонів людей. Командно-бюрократична система керівництва призвела до того, що селянин перестав бути господарем на землі, було вбите його почуття власника.

У 1920-ті рр. за темпами промислового розвитку СРСР суттєво відставав від передових країн Європи. ВКП(б) узяла курс на «побудову соціалізму в

окремо взятій країні», перетворення СРСР на мілітаризоване індустріальне суспільство. У грудні 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) було оголошено курс на проведення індустріалізації. XV з'їзд ВКП(б) (грудень 1927 р.) ухвалив генеральну лінію на прискорення індустріалізації народного господарства.

Індустріалізація — це система заходів, спрямованих на створення великого машинного виробництва і прискорений розвиток промисловості з метою технічного переозброєння і зміцнення обороноздатності країни.

Причини проведення індустріалізації

- Необхідність створення матеріально-технічної бази для економічної самостійності країни за умов ворожого оточення і можливої економічної ізоляції.

- Прагнення влади до зміни соціально-класової структури населення в бік збільшення кількісного складу робітничого класу

Проведення індустріалізації мало низку труднощів і особливостей. Країна могла розраховувати тільки на внутрішні джерела фінансування; суттєво бракувало кваліфікованих кадрів. Головними вадами проведення індустріалізації було те, що вона почалася не з легкої, а з важкої промисловості, а також мала надзвичайно прискорені темпи.

Складові індустріалізації

- Інвестиції у важку промисловість за рахунок легкої та харчової.
- Примус населення до придбання облігацій державної позики.
- Збільшення випуску й продажу горілчаних виробів.
- Продаж за кордон нафти, газу, деревини, хутра за низькими цінами.
- Використання позаекономічних примусів до праці (соціалістичні змагання, стаханівський рух, неоплачувана праця на суботниках, недільниках).

- Широке використання праці в'язнів.

- Жорсткий режим економії бюджетних коштів.

Індустріалізація здійснювалася відповідно до п'ятирічних планів розвитку народного господарства. У роки першої п'ятирічки (1928—1932 рр.) було збудовано заводи «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь», Харківський тракторний завод, у наступні п'ятирічки — Харківський турбінний завод, Новокраматорський завод важкого машинобудування та інші підприємства.

Підсумки індустріалізації

Республіка з аграрної перетворилася на індустріально-аграрну.

Зміцнилась обороноздатність країни.

Відбулися структурні зміни в промисловості: перевага була віддана не легкій, а важкій промисловості.

Було ліквідовано безробіття, але знизився життєвий рівень населення (інфляція, карткова система, нестача товарів широкого вжитку). Монополізм державної власності, відсутність конкуренції та матеріальної зацікавленості призвели до сповільнення темпів розвитку економіки. Створено нову модель керівництва є кою — адміністративно-командну.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Одним із найстрашніших наслідків колективізації в Україні став голодомор 1932—1933 рр.

Він був спровокований радянським керівництвом І з метою масового вступу селян до колгоспів. Поставлені перед селянами плани хлібозаготівлі були завищеними й економічно не обґрунтованими, І Однак для успішного проведення індустріалізації І хліб був потрібний за будь-яку ціну.

Голодомор став національною катастрофою. Селяни, позбавлені продуктів харчування, були приречені на мученицьку смерть. Голодомор 1932—1933 рр. викликав величезну смертність населення, особливо дітей і старих. За різними підрахунками під час голодомору загинули від 3,5 до 9 млн осіб. Такими були наслідки колективізації в Україні.

Отже, політика колективізації ліквідувала ринкове господарство на селі. Насильницьке насадження колгоспів, політика розселянювання та хлібозаготівлі призвели до національної трагедії — голодомору 1932—1933 рр., який забрав життя мільйонів людей. Командно-бюрократична система керівництва призвела до того, що селянин перестав бути господарем на землі, було вбите його почуття власника.

Підсумки індустріалізації

Республіка з аграрної перетворилася на індустріально-аграрну.

Зміцнилась обороноздатність країни.

Відбулися структурні зміни в промисловості: перевага була віддана не легкій, а важкій промисловості.

Було ліквідовано безробіття, але знизився життєвий рівень населення (інфляція, карткова система, нестача товарів широкого вжитку). Монополізм державної власності, відсутність конкуренції та матеріальної зацікавленості призвели до сповільнення темпів розвитку економіки. Створено нову модель керівництва є кою — адміністративно-командну.

5. Розвиток права

Право власності в умовах нової економічної політики.

Суть непу полягала в економічному й політичному плюралізмі, багатокладності економічних відносин. Неп показав, що плюралізм в економіці й політиці, нехай навіть у такому обмеженому вигляді, відкриває шлях до підвищення добробуту населення й оздоровленню економіки в цілому. Неп у політичних відносинах сприяв соціальній стабільності, громадянському миру. Для правлячої партії непу був способом утримання влади.

Економічні перетворення супроводжувалися правовим забезпеченням. Слід враховувати, що роль правових норм нерідко виконували рішення, резолюції з'їздів і партійних конференцій, а також внутрішньопартійні циркуляри. Окрім того, застосовувалися неправові критерії, що дозволяло дуже широко тлумачити закон : ст.1 ЦК 1922р. «цивільні права захищаються

законом, за винятком того, коли вони здійснюються всупереч їх соціально-господарського призначення.»

В державній власності залишалися тільки великі підприємства. На інших заводах, фабриках допускалося приватне господарювання, але через оренду. 1920р. – Закон про концесію дозволяв передачу радянською владою на певний термін (3 роки) за договором закордонним підприємцям в експлуатацію природні багатства, підприємства або інші господарські об'єкти. Створювалися спеціальні акціонерні підприємства з вітчизняним, іноземним капіталом або змішаного типу. У аграрному секторі з'явилась можливість виділення селян на хутори й відрубви, але без набуття права власності на землю (згадали реформу Столипіна). Купівля, продаж, дарування, заповідання землі заборонялося, а порушники притягувалися до кримінальної відповідальності з конфіскацією землі. Оренда землі - за умови неотримання надприбутку (Земельний кодекс УСРР 1922р.). Наймання працівників у сільському господарстві ставило наймача у розряд «куркулів», до яких влада ставилася упереджено. Навіть ці обмежені заходи дозволили трохи поліпшити до 1926 р. продовольче постачання населення. На сер. 1923р. в Україні було здано в оренду близько половини всіх підприємств.

Ст.52 ЦК 1922 р. дозволяла співіснування державної, кооперативної, приватної власності. Перевага надавалась *державній власності* : земля, надра, ліси, води, залізничні дороги та їх рушійний склад, літальні апарати перебували тільки у держвласності (ст.53), а також із приватного обігу вилучалися зброя, вибухові речовини, літальні апарати, телеграфне, радіотелеграфне майно, анульовані цінні папери, спиртні напої, які перевищують встановлену законом межу кріпості, сильнодіюча отрута (ст.23). *Приватна власність* : вимушено держава «тимчасово» дозволила роботу дрібних приватних підприємства (ті підприємства, де чисельність найманих робітників не перевищувала дозволена законом межу) – ст.54, а ті підприємства, де така кількість була перевищена – тільки у концесію (ст.55). *Кооперативна власність* : ст.57.

Податкова система 20-х років.

До 1921 – 1922 рр. тягар податків лежав на селянинові (майже 80 % українського населення), але економічне становище селянства не могло забезпечувати необхідні суми податкових надходжень до бюджету. А податкове навантаження на підприємства держсектору було мінімальним, оскільки більшовики підтримували пролетаріат – соціальну верству, на яку вони спиралися. Звідси і прагнення радянської влади посилити оподаткування всіх приватновласницьких елементів у сільському господарстві, промисловості, торгівлі.

21 березня 1921 р. на основі рішення X з'їзду РКП(б) прийнято Декрет ВЦВК "Про заміну продовольчого і сировинного розверстування натуральним податком". Він проголосив основні принципи побудови податку, що відрізняли його від державного розверстування: менший розмір, стягування податку у вигляді процентного або пайового відрахування від вироблених у господарстві

продуктів, прогресивність оподаткування, відміна кругової поруки і покладення відповідальності за його виконання на кожного окремого господаря.

Протягом 1921 р. активно використовувалися заходи адміністративного та судового впливу. із заходів судового впливу найчастіше застосовувалася конфіскація майна.

У 1922 р. з урахуванням досвіду проведення першої продподаткової кампанії переглянуті адміністративні і судові заходи впливу на неплатників. Так, замість заборони купівлі-продажу на місцевих ринках продуктів, що підлягали оподаткуванню, було введено заборону масового вивозу продуктів за межі району. Із списку заходів покарань було вилучено позбавлення земельного наділу і застосування вищої міри покарання. Перелік їх став наступний: позбавлення волі на термін від шести місяців до одного року, примусові роботи на строк до шести місяців, звільнення з посади, конфіскація всього або частини майна тощо.

Так, ухвалою ВЦВК від 18 червня 1920 р. Народному комісаріату фінансів доручено провести заміну багатоманітних державних і місцевих грошових податків, мита і зборів "загальнодержавним одним або двома прямими грошовими податками, що припадають, виключно на самостійні приватні господарства.

Другим Положенням про промисловий податок від 3 лютого 1922 р. встановлювалося особливе оподаткування виробництва предметів розкоші. Були ведені різні мита і збори.

У 1921 р. у республіці ухвалою ВУЦВК встановлений одноразовий грошовий збір на потреби культурно-освітніх установ, що не мав аналогів у Росії.

Розуміння необхідності диференціації суб'єктів оподаткування призвело до резолюції XII з'їзду РКП(б), яка встановила максимум сільгосподатку – 5%, а взагалі цей податок коливався залежно від якості землі, кількості худоби тощо.

На відміну від села, яке отримало самостійність зі зміною продрозверстки продподатком, державний сектор економіки у містах не набув такої самостійності у веденні господарської діяльності.

Госпрозрахунок застосовувався тільки в об'єднаннях (трестах), а об'єднані в них підприємства були в повній залежності від державних структур і були позбавлені самостійності. Державні підприємства знімалися з бюджетного утримання й переводилися на господарський розрахунок, тобто повинні були своїми доходами покривати свої видатки. Вони отримали певну самостійність і могли розпоряджатися частиною вироблюваної ними продукції. Однак навіть такі заходи сприяли поживленню торговельного обміну в країні. Вся діяльність підприємств як госпрозрахункових одиниць була спрямована на здійснення основних принципів госпрозрахунку - самооплатності й одержання прибутку. Витрати кожного підприємства повинні були відшкодовуватися за рахунок вартості продукції даного підприємства, а не сукупного суспільного продукту. Держава за борги трестів не відповідала і дотацій на покриття збитків не виділяла. Така система взаємин між державою й підприємствами

стимулювала більш високі нагромадження шляхом підвищення продуктивності праці, зниження собівартості й економії сировини та матеріалів, створювала об'єктивні можливості для виявлення збитковості або прибутковості госпрозрахункових підприємств. Таким чином, госпрозрахунок періоду непу був ринковим. по суті, методом господарювання, що сприяло подоланню витратного ведення державного господарства,

Перелом у податковій політиці настав знову ж таки на початку 1922 р., коли до промислового податку були повернуті державні і комунальні підприємства, тобто фактично ліквідовані пільги щодо деяких платників податку.

Саме Неп примусила узятися за формування податкової системи з використанням дореволюційного досвіду. Податкова система, створена на початку 20-х рр., була пристосована до Непу, тобто існував примат економіки над політикою, чого, на жаль, державні органи нині не дотримуються.

У листопаді 1922 р. був прийнятий Кодекс законів про працю, то зафіксував зміни в організації праці й соціальній політиці більшовиків, пов'язаній з проведенням непу. У кодексі було зафіксоване повне скасування трудової повинності. Важливою формою боротьби з безробіттям і зняттям соціальної напруженості стали суспільні роботи. Для жінок були введене пільгові умови направлення на роботу, в тому числі групами, організовані жіночі артілі, робота у їдальнях та пральнях. На облік біржи праці міг стати будь-хто, хто бажав одержати роботу.

Становлення спадкового права.

Слід зауважити, що в перші роки радянської влади в Україні було ліквідовано право спадкування інституту приватної власності громадян. Звівши нанівець стимул до накопичення і прирощення майна, відповідні декрети «Про скасування спадкування» знищили й стимул до праці як способу такого накопичення.

Перехід до НЕПу викликав пом'якшення державного регулювання спадкових відносин : Декрет ЦВК УРСР від 26 липня 1922 р. «Про основні приватні майнові права громадян, які визнаються в УРСР, охороняються законами і захищаються судами УРСР». У ньому вже прямо передбачено право спадкування у межах загальної вартості спадщини 10 тис. крб. для одного з подружжя та прямих низхідних родичів спадкодавця. Було встановлено єдиний порядок спадкування. Окрім цього, було звужено і коло спадкоємців, яке встановлювалося в межах однієї сім'ї. Допускалося спадкування за заповітом, яке обмежувалося виключно колом потенційних спадкоємців за законом, а отже являло собою лише посмертну вказівку на бажаний для спадкодавця порядок розподілу спадкового майна між спадкоємцями за законом.

Література того часу оцінювала введення спадкового права як поступку НЕПу. «Вникаючи в політичні мотиви, які викликали допущення спадкового права, слід дійти до висновку, що це право є тимчасовою поступкою НЕПу. І як НЕП - явище минуле, так і спадкове право – явище тимчасове. »

Вищезазначений Декрет отримав подальший розвиток у ЦК УРСР від 16.12.1922 р., який вступив у дію з 1.02.1923 р. У ст. 416 ЦК зазначалося, що спадкування за законом і за заповітом допускається в межах не більше 10 тис. золотих крб., за відрахуванням усіх боргів померлого. Виняток було встановлено стосовно прав, які впливали з договорів, що уклалися державними органами з приватними особами і могли переходити без обмеження граничної вартості (намагання найшвидше та найширше сприяти залученню якомога більших коштів для відновлення і розвитку народного господарства). Частина спадкового майна, що перевищувала встановлений максимум, відповідно ст. 417 ЦК, переходила до держави. Щоб не допустити в обхід закону передачу спадкового майна за договором дарування, ст.138 ЦК визнавала недійсними договори дарування на суму понад 10 тис. крб. Коло спадкоємців у порівнянні з Декретом від 26.07.1922 р., уточнювалося (родичі по прямій низхідній лінії були обмежені дітьми, онуками, правнуками) та доповнювалося непрацездатними і незаможними особами, які фактично перебували на повному утриманні померлого не менше одного року до його смерті (ст.418 ЦК). У ЦК 1922р. деякі категорії спадкоємців згідно з попередніми декретами були відсутні в переліку спадкоємців, що закликалися до спадкування. Утриманцем могла вже бути і будь-яка стороння особа, пов'язана зі спадкодавцем лише фактичними відносинами.

Свобода заповідальних розпоряджень також була обмежена виключно колом спадкоємців за законом (ст.422 ЦК). Але при цьому спадкодавець наділявся правом на власний розсуд визначити розмір часток успадкованого майна між своїми спадкоємцями.

Постановою РНК СРСР від 26.12.1922 р. було видано і введено в дію «Положення про державні трудові ощадні каси», в якому як виняток із загального порядку спадкування за заповітом, заповідачу, який мав вклад, надавалося право на власний розсуд здійснити розпорядження своїми заощадженнями на випадок смерті. При цьому вкладник міг без обмеження максимумом спадкування заповісти свій вклад будь-якій особі, що не входила до кола його спадкоємців за законом(ст.17 Постанови). Втім цей виняток проіснував лише до 27.11.1925р., коли було прийнято нове положення про державні трудові ощадні каси, яке обмежувало свободу заповідальних розпоряджень вкладами, встановлюючи максимум та коло законних спадкоємців.

ЦК поділяв спадкоємців на присутніх та відсутніх у момент відкриття спадщини. Спадкоємець, який був присутнім у місці відкриття спадщини, вважався таким, що прийняв її, якщо протягом 3 місяців не заявив відмови, а відсутній повинен був прийняти спадщину особисто або через ввірену особу протягом 6 місяців (ст.430 ЦК). Таким чином законом було встановлено систему набуття спадщини. Однак, оскільки виклик спадкоємців через публікацію або іншими способами не вчинявся, часто могли траплятися випадки, коли спадкоємці, які були відсутні відкриття спадщини, відповідно й

гадки не мали про цей факт, що було на руку держав, оскільки відкривалася ще одна можливість отримання майна громадян на підставі виморочності.

У період індустріалізації країни та колективізації сільського господарства радянське спадкове право отримує свій подальший розвиток. Нові господарсько-політичні завдання викликали необхідність у відповідних змінах окремих норм спадкового права. Постановою ЦВК і РНК СРСР «Про скасування максимуму спадкування та дарування» від 29.01.1926р. ЦВК союзних республік було запропоновано вилучити з 1.03.1926р. обмеження у розмірі майна, яке могло переходити у спадщину. Скасування такого максимуму було викликано спробою полегшення можливості продовження існування промислових, торговельних підприємств після смерті їх власників, а також з метою створення сприятливіших умов утворення і приливу до народного господарства країни матеріальних та грошових коштів.

На початку 1926 р. були введені нові правила обчислення та стягнення податку зі спадщини. Податок, як і раніше, обчислювався пропорційно вартості спадщини, с тією лише різницею, що значно збільшувалися ставки податку. Так, якщо вартість спадкового майна перевищувала 200 тис. крб. золотом, то ставка податку встановлювалась у розмірі до 60 % та 90%, якщо воно перевищувало 500 тис. крб. Таким нововведенням у сфері податкової політики держава намагалася не допустити надмірної концентрації приватного капіталу в одних руках.

Головним протиріччям непу була розбіжність економічної політики й політичної системи країни. Саме в роки непу, коли, з однією боку, в економіці відбувалися зміни, спрямовані на "реабілітацію" товарно-грошових відносин і введення елементів вільної ринкової економіки, нехай навіть, і дуже обмеженої, яка цілком перебувала під контролем держави, у той же самий час остаточно встановилася більшовицька монополія на владу. Якщо в економічному житті плюралізм державою допускався, то у суспільно-політичних відносинах – ні. Довести дане твердження можна шляхом аналізу хоча б і КК Української Республіки 1922р. Студентам пропонується порівняти ст.1 КК 2001 р. «Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно-небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину» та ст.6,8,10 КК 1922р.

Витяги із Кримінального кодексу УРСР 1922р.

8. Наказание и другие меры социальной защиты применяются с целью:

а) общего предупреждения новых нарушений как со стороны нарушителя, так и со стороны других неустойчивых элементов общества; б) приспособления нарушителя к условиям общежития путем исправительно-трудового воздействия; в) лишения преступника возможности совершения дальнейших преступлений.

9. Назначение наказания производится судебными органами по их социалистическому правосознанию с соблюдением руководящих начал и статей настоящего Кодекса.

10. В случае отсутствия в Уголовном Кодексе прямых указаний на отдельные виды преступлений, наказания или меры социальной защиты применяются

согласно статей Уголовного Кодекса, предусматривающих наиболее сходные по важности и роду преступления, с соблюдением правил общей части сего Кодекса.

Студентам пропонується порівняти кількість визначень (складів) державних злочинів та покарання :

Ст. 109 – 114 КК 2001р. – дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (109), посягання на територіальну цілісність і недоторканість України (110), державна зрада (111), посягання на життя державного чи громадського діяча (112), диверсія (113), шпигунство (114).

Ст.57-73 КК 1922 р. : контрреволюційні злочини.

Витяг із КК УРСР 1922р.

Государственные преступления

1. О контрреволюционных преступлениях

57. Контрреволюционным признается всякое действие, направленное на свержение завоеванной пролетарской революцией власти рабоче-крестьянских Советов и существующего на оснований Конституции У.С.С.Р. Рабоче-Крестьянского Правительства, а также действия в направлений помощи той части международной буржуазии, которая не признает равноправия приходящей на смену капитализма коммунистической системы собственности и стремится, к ее свержению путем интервенции или блокады, шпионажа, финансирования прессы и т. п. средствами.

58. Организация в контрреволюционных целях вооруженных восстаний или вторжения на советскую территорию вооруженных отрядов или банд, а равно участия во всякой попытке в тех же целях захватить власть в центре и на местах или насильственно отторгнуть от У.С.С.Р. какую-либо часть ее территории, или расторгнуть заключенные ею договоры, карается высшей мерой наказания и конфискацией всего имущества, с допущением при смягчающих обстоятельствах понижения наказания до лишения свободы на срок не ниже пяти лет со строгой изоляцией и конфискацией всего имущества.

При установлении судом неосведомленности участника о конечных целях означенного в сей статье преступления, участие в нем карается лишением свободы на срок не ниже трех лет.

59. Сношение с иностранными государствами или их отдельными представителями с целью склонения их к вооруженному вмешательству в дела Республики, объявлению ей войны или организации военной экспедиции, равно как способствование иностранным государствам уже после объявления им войны или посылки экспедиции, в чем бы это способствование не выразилось, карается наказаниями, предусмотренными 1-й ч. 58-й ст. Уголовного Кодекса.

60. Участие в организации, действующей в целях совершения преступлений, означенных в ст. 58—59 Уголовного Кодекса, карается наказаниями, предусмотренными 1, 2 ч.ч. 58-й статьи.

61. Участие в организации или содействие организации, действующей в направлении помощи международной буржуазии, указанной в ст. 57 Уголовного Кодекса, карается теми же наказаниями.
62. Участие в организации, действующей в целях, означенных в 57 статье Угол. Код., путем возбуждения населения к массовым волнениям, неплатежу налогов и невыполнению повинностей или всяким иным путем в явный ущерб диктатуре рабочего класса и пролетарской революции, хотя бы вооруженное восстание или вооруженное вторжение и не являлось ближайшей задачей деятельности этой организации, карается теми же наказаниями.
63. Участие в организации, противодействующей в контрреволюционных целях нормальной деятельности советских учреждений или предприятий, или использующие таковые в тех же целях, карается теми же наказаниями.
64. Участие в выполнении в контрреволюционных целях террористических актов, направленных против представителей Советской власти или деятелей революционных рабоче-крестьянских организаций, хотя бы отдельный участник такого акта и не принадлежал к контрреволюционной организации, карается наказаниями, предусмотренными 1-й ч. 58-й статьи.
65. Организация в контрреволюционных целях разрушения или повреждения взрывом, поджогом или другим способом железнодорожных или иных путей и средств сообщения, средств народной связи, водопроводов, общественных складов и иных сооружений или строений, а равно участие в выполнении указанных преступлении, карается наказаниями, предусмотренными 1 и 2-й ч. 58-й статьи.
66. Участие в шпионаже всякого рода, выражающееся в передаче, сообщении или похищении, или собирании сведений, имеющих характер государственной тайны, в особенности военных, иностранным державам или контрреволюционным организациям в контрреволюционных целях или за вознаграждение, карается наказаниями, предусмотренными 1 частью 58-й статьи.
- Оглашение тех же сведений, при отсутствии контрреволюционных или корыстных целей и неосведомленности о возможных последствиях таковой деятельности, карается наказаниями, предусмотренными 2 частью 58-й статьи.
67. Активные действия и активная борьба против рабочего класса и революционного движения, проявленные на ответственных должностях при царском строе, караются наказаниями, предусмотренными 1 частью 58-й статьи.
68. Укрывательство и пособничество всякого рода преступлениям, предусмотренным ст.ст. 58—67, не связанные с непосредственным совершением означенных преступлений, или при неосведомленности об их конечных целях, карается лишением свободы на срок не ниже одного года. *
69. Пропаганда и агитация, выражающаяся в призыве к свержению власти Советов путем насильственных или изменнических действий или путем активного или пассивного противодействия Рабоче-крестьянскому Правительству, или массового невыполнения возлагаемых на граждан воинской

или налоговых повинностей, карается лишением свободы на срок не ниже трех лет со строгой изоляцией.

За те же преступления, совершенные в военной обстановке или при народных волнениях, наказание повышается до высшей меры наказания.

Призыв к невыполнению или противодействию распоряжениям центральной или местной власти, при неустановленности контрреволюционных целей, карается наказаниями, предусмотренными 83-й ст. Угол. Кодекса.

70. Пропаганда и агитация в направлении помощи международной буржуазии, указанной в ст. 57-й, карается изгнанием из пределов УССР или лишением свободы на срок не ниже трех лет.

70-1. Скупка недвижимого имущества, а равно ценных бумаг или иных имуществ, изъятых из собственности иностранных граждан национализацией, а равно продажа иностранцам недвижимых имуществ, ценных бумаг и иных ценностей, национализированных у граждан Советских Республик, с целью увеличить претензии иностранных государств или их граждан к Советским Республикам, карается наказаниями, предусмотренными первой и второй частью 58-й статьи.

71. Самовольное возвращение в пределы УССР в случае применения наказания по пункту а) ст. 32-й, карается высшей мерой наказания.

72. Изготовление, хранение с целью распространения и распространение агитационной литературы контрреволюционного характера карается лишением свободы на срок не ниже одного года.

73. Измышление и распространение в контрреволюционных целях ложных слухов или непроверенных сведений, могущих вызвать общественную панику, возбудить недоверие к власти или дискредитировать ее, карается лишением свободы на срок не ниже шести месяцев.

При недоказанности контрреволюционности означенных действий, наказание может быть понижено до трех месяцев принудительных работ.

ВИСНОВКИ З П'ЯТОГО ПИТАННЯ:

З одного боку, кооперативні власники прирівнювались до приватних, з іншого – кількість зайнятих на підприємства робітників не обмежувалась.

Дотепер ліквідація безробіття визнається заслугою соціалізму, що був зведений на руїнах непу. Було врочисто проголошено, що в радянській країні назавжди покінчено із цим "соціальним злом", спадщиною капіталізму. При цьому Істориками не враховується, що ринок робочої сили був необхідною умовою існування ринкових відносин в економіці держави, Таким чином, неп привів до появи ринку праці.

Наступні зміни у спадковому праві відбулися у зв'язку з прийняттям у 1926 р. Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадського стану у УРСР, яким вводився інститут усиновлення. З цього часу усиновленні та їх потомство стали включатися до числа спадкоємців як за законом, так і за заповітом.

На жаль, у 20-і роки лібералізація майже не торкнулась сфери політичних відносин, про що свідчить поширення практики кримінального покарання за дії громадян, направлені проти радянської влади.

6. Встановлення радянської ладі в Західній Україні (вересень 1939-червень 1941 рр.)

17 вересня 1939 р. частини Червоної армії перетнули польсько-радянський кордон і незабаром зайняли територію Західної України. Такий розвиток подій став результатом реалізації однієї з умов таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р., згідно з яким західноукраїнські землі по річку Сян включилися до «сфери впливу» СРСР.

Зайняття Західної України Червоною армією викликало нову суспільно-політичну ситуацію в регіоні. Для встановлення нового порядку сюди направлялися партійні й радянські працівники зі східних областей Української РСР для заміни органів влади Польщі. В максимально короткий строк були ліквідовані державні органи Другої Речі Посполитої і почали утворюватися нові *тимчасові органи влади*: у містах і повітах встановлюються тимчасові управління, в селах - селянські комітети. Склад повітових і міських управлінь докладно добирався. До них входили політруки Червоної армії, партійні працівники східних районів УРСР. До 2 жовтня 1939 р. ЦК КП(б)У направив для роботи в тимчасових управліннях 240 партійних працівників, ЦК комсомолу України - 142, політуправління фронту - 80 чол. За суттю і функціями тимчасові органи управління мало чим відрізнялися від традиційних радянських органів влади. Для керівництва різними ділянками економічного і суспільного життя організовувалися відповідні відділи: промисловості, транспорту, фінансів, торгівлі, охорони здоров'я, освіти.

Низовою ланкою органів тимчасового управління Західною Україною стали селянські комітети, їх очолювали представники, призначені з місцевих жителів. Члени комітетів обиралися на зборах сільських жителів, а волосні (гмінні) - на зборах представників селян волості.

Військова рада Українського фронту постановою від 3 жовтня 1939 р. утворила на території воєводств Західної України обласні тимчасові управління з центрами у Львові, Станіславі, Тернополі та Луцьку. Тимчасові управління затверджувалися у складі чотирьох осіб. До Львівського управління увійшли направлені ЦК КП(б)У М.Мацько (голова), М.Козирєв, Ф.Єременко і К.Краснов. Луцьке управління очолив В.Бегма, Станіславське - М.Груленко, Тернопільське - Л.Грищук.

Однак тимчасові органи влади не могли самостійно вирішувати питання територіальне правового статусу та суспільно-політичного устрою Західної України. Тому в Москві вирішили сформувати представницький орган, який міг би вважатися виразником волі населення краю. 1 жовтня 1939 р. у постанові Політбюро ЦК ВКП(б) було напрацьовано детальний сценарій, час, місце і строки проведення виборів Народних Зборів Західної України.

22 жовтня 1939 р. вибори відбулися і 26 жовтня у Львові вони розпочали свою роботу. Народні Збори затвердили декларації про встановлення радянської влади у Західній Україні та про її входження до складу Української РСР, а також про націоналізацію банків та великих промислових підприємств, поміщицьких та церковних земель. 11 листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Радянською Україною. 15 листопада того ж року аналогічний Закон схвалила Верховна Рада УРСР. Згадані декларації і закони становили легітимну основу запровадження радянського режиму в Західній Україні. Розпочався період державно-політичної системи тоталітарного типу. Основні владні функції взяли на себе обласні, міські та районні комітети КП(б)У.

Формування *постійних органів радянської влади* розпочалося лише у січні 1940 р. Цьому передував Указ Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р. «Про організацію Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської і Тернопільської областей у складі Української РСР». Невдовзі Указом Президії Верховної Ради УРСР від 17 січня 1940 р. старий адміністративно-територіальний поділ було ліквідовано і замість повітів створено 202 сільських райони. За зразком великих обласних центрів східних областей УРСР у Львові, почали існувати чотири райони міського підпорядкування. 14 міст виділялися у обласне підпорядкування.

Відповідно до нового адміністративно-територіального поділу формувалися (але не обиралися) радянські державні органи. Президія Верховної Ради УРСР затверджувала обласні виконавчі комітети, які склалися з голови, заступника голови, секретаря і 7-8 членів.

Для радянської політичної системи типовим було переплетення партійних і державних структур. У західних областях ця практика виявлялася в тому, що до складу обласних, міських та районних виконкомів Рад входили перші або другі секретарі відповідних партійних комітетів. Облвиконкоми, в свою чергу, затверджували районні та міські виконавчі комітети. Усього на території західних областей було створено 84 міських, 89 селищних і 4944 сільських виконавчих комітетів Рад. З організацією районних і міських виконкомів тимчасові управління припинили свою діяльність.

Для заповнення вакансій у новостворюваних структурах була потрібна *велика кількість лояльних щодо влади кадрів*. Проблема вирішувалася двома шляхами: на усі більш-менш відповідальні посади призначалися уповноважені із східних областей УРСР. Місцеві ж спеціалісти допускалися на другорядні посади. Секретаріат ЦК. КП(б)У 29 грудня 1939 р. ухвалив рішення, яким зобов'язав обкоми партії східних областей до 5 січня 1940 р. відібрати з числа голів та секретарів районних виконавчих комітетів, завідувачів райфінвідділами, райземвідділами, відділами освіти та інших груп господарських працівників 1534 особи для роботи у західних областях на аналогічних посадах. І все ж відряджених радянських керівників і господарських працівників не вистачало. Тому партійні органи залучали на окремі посади в радянські органи влади і управління місцевих жителів, так

званих висуванців. Зокрема, у Рівненській області заступниками голів райвиконкомів було призначено 22 чол. з місцевого населення, завідуючими відділами райвиконкомів - 93 чол. Головами сільських виконкомів затверджено 856 чол., секретарями - 854. Серед висунутих на корінну радянську роботу був М.Козійчук, у минулому селянин бідняк, політв'язень, який став заступником голови Дубнівського райвиконкому. А колишній наймит І.Ткачук був призначений заступником голови Володимирецького райвиконкому

У березні 1940 р, в західних областях України відбулися вибори до центральних Рад, У Верховну Раду СРСР було обрано 33 депутати, у Верховну Раду УРСР - 80. Вибори до місцевих Рад пройшли лише в грудні 1940 р. за сценарієм, прийнятим в СРСР: у бюлетень вносили лише одну кандидатуру. Партійні органи заздалегідь визначали серед депутатів кількість комуністів і безпартійних, робітників і селян, молоді і жінок, людей з вищою освітою та ін. Проведення цих виборів завершило перебудову державного апарату і легалізувало нову політичну систему.

Слід зазначити, що і тоді депутатами місцевих Рад було обрано чимало знаних і авторитетних у регіоні людей різних професій. Зокрема, депутатами Львівської обласної Ради стали в грудні 1940 р. професори І.Крип'якевич і Я.Парнас, письменниця Є.Щеплінська і композитор В.Барвінський. У складі 519 депутатів Львівської міської Ради налічувалося 212 представників інтелігенції, у тому числі 36 учителів, 13 інженерів, 6 лікарів, 13 майстрів сцени, 31 науковий працівник. Серед них: професори медичного інституту Р.Вайгель, Я.Лернатович, Я.Грек, Ф.Гроєр, С.Новицький, Т.Островський, політехнічного інституту -С.Пілат, І.Багінський, Є.Лазарко, В.Краковський, а також університету-К.Студинський, С.Баках, С.Мазур, С.Рудницький та ін.

В умовах, коли виконавчі структури домінували над представницькими, а штатний апарат над депутатським корпусом, функції останнього обмежувалися переважно присутністю на сесіях Рад, участю в обговоренні окремих питань і одноставним схваленням попередньо підготовлених рішень. Водночас не можна погодитися з тим, що всі депутати виконували лише декоративну роль, створюючи видимість демократії і приховуючи тим панування партократії. Такий погляд дещо спрощує складний механізм, який діяв у той час. Так, депутати Верховних Рад СРСР і УРСР, використовуючи свій високий суспільний статус, мали змогу за певних обставин вносити корективи в політику влади, головним чином її місцевих структур, щодо окремих груп населення, допомагали у вирішенні особистих й життєвих проблем виборців. Чимало зусиль для позитивного вирішення справ покривджених владою земляків доклав депутат Верховної Ради СРСР, академік К.Студинський. Він допомагав зберегти майно від націоналізації, іншим активно сприяв одержати роботу, пенсії тощо.

Отже, місцеві ради депутатів трудящих, які теоретично вважалися органами державної влади, у ряді випадків були позбавлені таких функцій. Реальна влада перебувала в руках партійних комітетів. У системі державних органів влади виконавчі структури домінували над представницькими,

штатний апарат - над депутатським корпусом, а вся система в цілому підпорядковувалася "керівним вказівкам партії". Режим, що функціонував у Західній Україні з вересня 1939 р. по червень 1941 р., був аналогічним до системи і способу здійснення влади в СРСР

Для реалізації своєї політики радянська влада використовувала різні заходи, документи, цифри і факти. Зокрема, широко використовувались цифри, що повинні були свідчити про впровадження представницької демократії. Так, наводились дані: у виборах до Народних Зборів 1939 р. взяли участь 61 тис. євреїв, 44 тис. поляків, 8 тис. росіян.. Депутатами до них були обрані поляки, білоруси, росіяни та громадяни інших національностей.

Не заперечуючи наведених статистичних даних, слід, однак, звернути увагу на ряд обставин, які спростовують або значно звужують реальність вказаного демократичного положення:

а) вибори до Народних Зборів проводилися за умов військової окупації силами Політичного управління українського фронту, яке керувалося вказівками Політбюро ЦК ВКП(б) і КП(б)У. Так, вище партійне керівництво України своєю постановою від 28 жовтня 1939 р. затвердило склад редакційної комісії Народних Зборів. Аналогічною була ситуація і з виборами до Верховних рад СРСР та УРСР 1940р., в т.ч. на території Північної Буковини та Бессарабії;

б) кандидатом у депутати вказувався лише один громадянин від блоку комуністів та безпартійних;

в) спроби забезпечених верств національних меншин скористатися принципом загального виборчого права і висунути своїх представників зазнавали всілякого паплюження в пресі, а за необхідності - придушувалися партійними органами. Так, львівський кореспондент газети "Известия", інформуючи читачів 23 жовтня 1939 р. про відповідні події, не без зневаги зауважував, що дозволено голосувати "буржуазним паразитам, тобто священикам, капіталістам, польським і єврейським шовіністичним групам". Чернівецький повітком КП(б)У 30 липня 1940 р. повідомляв ЦК КП(б)У про те, що "підбір складу сільрад проходив в умовах виключної активності ворожих радянській владі елементів, які намагалися просунути в органи влади своїх агентів". Газета "Вільна Україна" в 1939 р. вкрай негативно оцінювала участь колишніх членів польських політичних партій та приватних власників у передвиборчих заходах у зв'язку з обранням депутатів до Народних Зборів. При цьому зазначалося, що під час проведення зборів у Львові в приміщеннях броварні, політехнічного інституту, гімназії вони зводили "наклепи" на кандидатів і вигукували "контрреволюційні лозунги".

Та ж газета у 1940 р., перед виборами до Верховних Рад СРСР і УРСР, попереджала населення про можливість проникнення "недобитків польської шляхти" до складу виборчих комісій. "Треба ретельно підходити до їх формування, - застерігала передова стаття, - щоб виключити можливість проникнення туди ворожих елементів";

г) формування депутатського корпусу, а також кадрове забезпечення соціалістичних перетворень здійснювалося за умови попереднього

затвердження списків Політбюро ЦК КП(б)У або її місцевими структурами. Перевага, як відомо, надавалася пролетаріату і сільській бідноті національних меншин, які прихильно ставилися до радянської влади. Проте і вони могли претендувати, переважно, лише на незначні посади.

За таких умов про широкий і справжній демократизм для всіх національностей та соціальних груп навряд чи можна говорити як про реальний і можливий. Більш реальним видається політичний контроль, який поєднувався з репресіями, що виявили справжню суть політики незабаром після "возз'єднання" західноукраїнських земель з УРСР.

ВИСНОВКИ З ШОСТОГО ПИТАННЯ

"Українізація" західноукраїнських територій колишньої Польщі була здійснена в надзвичайно стислі терміни шляхом використання усіх наявних можливостей тоталітарної Радянської держави. Політичні міркування брали гору над економічними, а масштаби перетворень подекуди випереджали реальні потреби і можливості української громади;

"відновлення історичної справедливості" для українців стало черговою історичною несправедливістю щодо репресованих і депортованих поляків, євреїв, представників інших національностей;

для комуністичної влади СРСР українська культурна революція відігравала швидше роль засобу для досягнення мети, ніж самостійної цілі. Той факт, що кінцевим завданням здійснюваних перетворень мала стати інкорпорація Західної України в УРСР та СРСР, повна уніфікація спершу економіки та соціальної бази, а згодом - мови і культури із загальнорадянським стандартом, не викликає сумніву;

- якщо говорити про практичну цінність шляхів і методів "українізаційної" діяльності 1939-1941 рр. для сучасної України, що виступає як демократична, правова миролюбна держава, то вона дуже сумнівна. Застосування сталінських методів більшовицького "штурму і натиску" повинно поступитися місцем ретельній і тривалій організаційній, просвітницькій, культурній роботі.

7. Спроби відновлення української держави на початку Другої світової війни

У колах української політичної еміграції до початку Великої Вітчизняної війни переважала необґрунтована думка, що у воєнному зіткненні двох держав може з'явитися перспектива відновлення Української Народної Республіки або Української держави часів гетьмана П.Скоропадського.

Найбільш радикальна частина організованої еміграції — організація українських націоналістів (ОУН-Б) під керівництвом С.Бандери на початку 1941 р. встановила контакти з представниками військового керівництва нацистської Німеччини. У квітні було укладено обмежену угоду про співпрацю.

Німці погодились підготувати близько 700 бойовиків, які були поділені на два батальйони:

"Нахтігаль" і "Роланд" для використання їх на Східному фронті у диверсійно-розвідувальних цілях.

ОУН-М на чолі з А. Мельником напередодні війни створила товариство українських вояків, плануючи зайнятися організацією української армії, а також направила певну кількість перекладачів на службу у німецькі частини.

Проте німецьке політичне керівництво ніколи не розглядало ОУН як надійного союзника у поході на Схід і відводило їй роль допоміжної сили. Цілі нацистського керівництва перебували у повному протиріччі з прагненнями українських націоналістів — скористатися війною між Німеччиною і СРСР і домогтися створення незалежної Української держави.

Цілі ОУН-М у разі війни між Німеччиною і СРСР були сформульовані у меморандумі А.Мельника від 14 квітня 1941 р., в якому передбачалась можливість тісного співробітництва з фашистською Німеччиною, говорилось, що мета цієї організації — відновлення незалежної і суверенної Української держави.

За тиждень до початку війни був підготовлений меморандум С.Бандери (переданий у рейхсканцелярію 23 червня 1941 р.). В ньому також наголошувалось на необхідність відновлення незалежної і суверенної України і на можливість укладення союзу у боротьбі з СРСР.

Одночасно обидві ОУН почали таємну підготовку похідних фуп, які у разі війни повинні були проникнути в Україну за німецькими військами і створювати свої політичні осередки.

22 червня 1941 р. разом з німецькими військами на територію України вступили перші похідні групи ОУН кількістю понад 3 тис. чоловік, які почали створювати в містах та селах, залишених відступаючою Червоною армією, місцеві управління, поліцію.

В перші дні війни нацистське керівництво не робило ніяких заяв стосовно майбутнього України, що викликало занепокоєність у колах націоналістів. Поміrkована частини ОУН не хотіла форсувати розвиток подій і чекала, що німецька влада у слушний час виявить свою волю. Радикальну позицію зайняла ОУН С.Бандери, котра вирішила поставити нацистське керівництво перед фактом, що здійснився.

30 червня 1941 р. німецькі війська захопили Львів. При підтримці батальйону "Нахтігаль" похідна група ОУН С.Бандери зібрала представників українського національного осередку міста і проголосила їх Національним зібранням. Вони прийняли акт відновлення Української держави, а також декрет, яким першого заступника С.Бандери Я.Стецька було призначено головою уряду

— Українського державного правління. У промовах і документах цього зібрання проголошувалось відновлення Української держави

— союзниці нацистської Німеччини*.

2 липня інформація про події у Львові дійшла до Берліна, реакція якого була вкрай негативною, і вже наступного дня надійшов наказ посадити під домашній арешт деяких українських діячів, зокрема С.Бандеру. 5 липня він був заарештований і депортований з Кракова у Берлін. Цього ж дня розпорядженням німецької окупаційної адміністрації уряд Я.Стецька було розпущено. 15 вересня 1941 р. німецькі репресивні органи провели масові арешти членів ОУН С.Бандери.

Помірковані політичні кола українства, зваживши реакцію нацистів на акт від 30 червня 1941 р., поставились до нього у більшості негативно.

Державний центр УНР, прихильники гетьмана П.Скоропадського, провід мельниківського ОУН не пішли на ризик конфлікту з нацистами, розраховуючи на можливість вирішення українського питання після переможного завершення війни між Німеччиною і СРСР.

Не визнавши акт проголошення Української держави у Львові, нацистське керівництво відверто продемонструвало своє негативне ставлення до ідеї української державності.

Після ліквідації Українського державного правління єдиним українським органом в Західній Україні стала рада сеньйорів, 30 липня 1941 р. переіменована на Українську національну раду на чолі з К.Левицьким та митрополитом А.Шептицьким. Склад ради був багатопартійним, здебільшого з поміркованих представників інтелігенції, священнослужителів. Рада не була потрібна окупаційній адміністрації і тому залишилась офіційно невизнаною.

Спроби митрополита А.Шептицького надсилати депеші, меморандуми до нацистського керівництва завершилися примусовим підписанням документа про самоліквідацію Української національної ради.

19 вересня 1941 р. німецькі війська захопили Київ. Наступного дня члени похідних груп ОУН разом з представниками національної інтелігенції утворили управу міста, після чого виступили з пропозицією утворити Українську національну раду, яка планувалась як представницький орган всієї України. 5 жовтня відбулися Установчі збори, які утворили Українську національну раду і обрали президію на чолі з М.Величківським. Установчі збори прийняли декларацію і звернення до народу, в яких президія поклала на себе "належно репрезентувати український народ перед німецькими чинниками, що перебувають на терені України".

Невдовзі були утворені Київська, Чернігівська, Полтавська обласні ради Української національної ради.

Основним напрямком роботи Української національної ради стало соціально-культурне, церковне життя. Однак діяльність Української національної ради суперечила цілям окупаційного режиму нацистів, і тому 17 листопада 1941 р. Українська національна рада була заборонена. У перших числах грудня розпочалась ліквідація місцевих Українських національних рад та їх органів.

У відповідь на дії нацистського уряду, окупаційної адміністрації щодо спроби відновлення української державності, особливо у зв'язку з розгортанням

масових репресій проти цивільного населення України, представниками націоналістичного руху були підготовлені меморандуми від 14 січня 1942 р. на ім'я Гітлера і від 10 січня 1942 р. на ім'я рейхскомісара України Коха, в яких вкотре пропонувалось співробітництво при умові визнання за українцями права на свою державність. Всі ці звернення залишились без відповіді, територія України перетворювалась у колонію з найжорстокішим окупаційним режимом.

ВИСНОВКИ З СЬОМОГО ПИТАННЯ

У колах української політичної еміграції до початку Великої Вітчизняної війни переважала необгрунтована думка, що у воєнному зіткненні двох держав може з'явитися перспектива відновлення Української Народної Республіки або Української держави часів гетьмана П.Скоропадського.

8. Окупаційний режим в Україні (1941—1944 рр.)

Політичні та економічні плани нацистів щодо України та методи їх реалізації.

З усіх східних територій, захоплених третім рейхом, найважливішою була Україна з її багатими корисними копалинами, родючими землями, робочою силою. Спочатку в нацистського керівництва було два варіанти стосовно того, як розпорядитися ними. Перший — здобути підтримку українців проти Кремля, надавши їм власну державу, яка, проте, мала перебувати під опікою Німеччини, і другий — знехтувати інтересами українців, а українську територію повністю використати для німецької нації. Впровадження в життя одного з цих варіантів залежало від розвитку подій на Східному фронті. На початку війни події розгорталися успішно для вермахту. Тому за основу було взято другий варіант, до якого схилялася більшість нацистської ієрархії і який найбільше відповідав расовій доктрині нацистів. Згідно з нею усі слов'яни вважались людьми другого сорту, а їхня роль зводилася до того, щоб служити німецькій расі.

Концентровано політика «о'своєння» східного простору була викладена у плані «Ост». Виходячи з нього, гітлерівці розробили серію директив, наказів, інструкцій, якими керувалися у практичному здійсненні своїх варварських задумів. Відповідно до плану «Ост», розрахованого на 30 років і побудованого на «теорії» расової винятковості німецької нації, народи, що населяли СРСР, передусім росіян, українців, білорусів, передбачалося піддати масовому винищенню й відселенню на інші території, а їхню землю мали колонізувати 8—9 млн німців. Цю програму окупанти активно здійснювали вже під час війни. Особливо інтенсивно «виселяли» українців вздовж лінії планованої нацистами шосейної магістралі «Г—Г» («Гамбург— Готенланд, так нацисти перейменували Крим»), обіч якої розташовувалися східні ставки Гітлера («Вервольф»), Гімлера («Хагевальд»), Герінга («Форстонш-тадт»). Сюди ж стали прибувати ешелони з тирольськими переселенцями. Лише після визволення

Києва, коли війська 1-го Українського фронту розгорнули навальний наступ на Житомир, закінчилося «велике переселення нордичної раси».

Окупувавши Україну, гітлерівці встановили на її території режим кривавого терору. Згідно зі своїми цілями вони поділили Україну на окремі адміністративні одиниці. У липні 1941 р. Чернівецька та Ізмаїльська області, захоплені румунськими військами, з дозволу Гітлера були включені до складу Румунії. Їй були віддані також землі між Бугом і Дністром, вся Одеська, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської областей, лівобережні райони Молдавської РСР. Ці території увійшли до так званої «Трансністрії», створеної румунами. У серпні 1941 р. на території Львівської, Дрогобицької, Ста-ніславської та Тернопільської областей було створено дистрикт «Галичина», що увійшов до складу польського генерал-губернаторства. Того ж місяця створено рейхско-місаріат «Україна», поділений на 6 генеральних округів:

- 1) «Волинь» — Рівненська, Волинська і Кам'янець-Подільська області, а також південні райони Брестської і Пінської областей Білорусі;
- 2) «Житомир» — Житомирська, північні райони Вінницької, а також південні райони Поліської області БРСР;
- 3) «Київ» — Київська і Полтавська області.
- 4) «Миколаїв» — Миколаївська (без західних районів) і Кіровоградська області;
- 5) «Таврія» — лівобережні райони Миколаївської (тепер Херсонської) і Запорізької областей.

6) «Дніпропетровськ» — Дніпропетровська і частина Запорізької області.

Райони Донбасу, Чернігівської, Сумської та Харківської областей були включені в окрему, воєнну зону, яка перебувала під владою німецького військового командування. На чолі кожного округу стояв начальник поліції безпеки і СД. Загальне керівництво всіма поліцейсько-каральними заходами здійснював командувач військ СС і поліції. У містах та районних центрах діяли зондеркоманди й оперативні команди поліції безпеки і СД.

Рейхскомісаром України було призначено Е. Коха, відомого своєю жорстокістю й нетерпимістю, а також особливою ненавистю до слов'ян. Він став справжнім катом українського народу. В перспективі на території України й півдня Росії передбачалося створити нову арійську імперію під назвою «Остготія» як пам'ять про напівлегендарну остготську державу, що процвітала на початку нашої ери в при-азовських степах і була знищена гунами.

Отже, за Україною нацисти не визнавали права на будь-яке державне існування, а її територію розглядали як «німецький простір». Видаючи себе за представників «нордичної раси», гітлерівці називали окуповані райони України «німецькою Індією», а український народ — білими рабами. Українська нація була оголошена «неповноцінною». Магазины, ресторани, перукарні обслуговували тільки окупантів та їхніх посіпак. Населенню міст заборонялося користуватися залізничним і комунальним транспортом, поштою, аптеками тощо. Увесь час окупації в містах і селах діяла комендантська година. За її

порушення мирних людей розстрілювали на місці. Було заборонено і вилучено із щоденного вжитку саме слово «Україна». Населення позбавлялося елементарних юридичних прав, власної історії та культури. Українська земля вкрилася згарищами і руїнами, шибеницями та кладовищами.

Уцілілі промислові підприємства на території України окупанти оголосили власністю Німеччини, приєднали до імперських фірм, використовували для ремонту військової техніки, виготовлення боєприпасів. Частину підприємств повернули колишнім власникам. Німці зберегли колгоспи і радгоспи, які діяли під їх суворим контролем, у дещо зміненій формі та під іншою назвою. Селян примушували працювати в них з ранку до пізнього вечора. І як результат — 85% усього постачання Німеччини продуктами з окупованих радянських територій здійснювалося з України.

Тяжке політичне й економічне гноблення посилювалося духовним. Окупанти закривали навчальні заклади й наукові установи, клуби, всіляко принижуючи гідність українського народу. Школи в рейхскомісаріатах спочатку були дозволені тільки з трирічним терміном навчання, але через кілька місяців і вони були ліквідовані. Так, на території України гітлерівцями було повністю знищено 8 тис. і частково зруйновано 10 тис. шкіл. У Києві до окупації було 150 середніх і початкових шкіл. Захопивши місто, фашисти зайняли 77 шкіл під казарми, 9 пристосували під склади, а у 8 школах влаштували конюшні, закрили всі дитячі садки, а їх майно пограбували.

Найхарактернішою ознакою, що свідчила про природу нацистського режиму, було ставлення гітлерівців до інших народів. Вони планували щорічно знищувати 10 млн неарійців. Першими в цьому трагічному реєстрі стояли євреї. Спеціальні частини СС знищили євреїв в Україні 900 тис. Тільки за п'ять днів вересня 1941 р. в Києві у Бабиному яру фашисти розстріляли понад 50 тис. мирного населення — євреїв, українців, росіян. А всього там за роки окупації загинуло понад 220 осіб, різних національностей.

Крім Києва, найбільшими «фабриками знищення» були табори смерті у Дніпропетровську, Львові, Умані та інших містах України. Таких таборів на окупованій території республіки нараховувалося понад 250.

Водночас фашисти організували масове винищення військовополонених — 1366 тис. осіб було замучено у львівському, славуцькому, житомирському, уманському, сирецькому і Дарницькому (в Києві) та інших концтаборах.

Уже на початку війни фашистські окупанти знищили сотні населених пунктів, стратили десятки тисяч їхніх жителів. Першим було знищено населення невеликого українського селища Яців, що під Черніговом. Людей було загнано у велику клуню і спалено. За роки окупації в Україні було знищено 97 таких сіл.

За останніми даними, замордували та стратили на українській землі 5264 тис. осіб — кожного шостого із тих, хто так чи інакше опинився на захопленій фашистами території республіки.

Неймовірних фізичних поневірянь і душевних мук завдала українському народові примусова праця на німецьких поневолювачів, особливо масове

насильницьке вивезення молоді на каторжні роботи до Німеччини. Всього протягом 1942—1944 рр. з України було вивезено 2400 тис. осіб. Житла тих, хто не з'являвся на збірні пункти для відправки до рейху, спалювали разом з усім майном. Десятки тисяч примусово вивезених з України людей загинули на чужині від виснаження, хвороб та травматизму, а значна частина, боячись розправи сталінського режиму, не повернулася на Батьківщину. За даними Республіканської комісії у справах репресованих, в Україну повернулося 1600 тис. осіб, а на середину 1994 р. їх залишилося до 600 тис.

ВИСНОВКИ З ВОСЬМОГО ПИТАННЯ

Політика нацистів в Україні була надзвичайно жорстокою. Вона ставила за мету підкорення та колонізацію України, винищення її населення. Запроваджуючи на окупованих українських землях свій «новий порядок», гітлерівці сподівалися підірвати єдність, волю й силу народу до організованого опору, але реалії окупаційного режиму змусили багатьох громадян переосмислити як політику фашистської Німеччини, так і власну поведінку.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ

Таким чином, на підставі вищезазначеного можна дійти наступних висновків.

Формально СРСР був федерацією. Україна втратила рештки державного суверенітету й перетворилася на звичайну адміністративну одиницю СРСР.

Неп відіграв важливу роль у розвитку сільського господарства, а денационалізація підприємств промисловості України дозволила швидко відновити промисловість та наситити ринок товарами. Під час непу було досягнуто високих темпів розвитку країни. У найкоротший термін відновлено господарство, різко зріс життєвий рівень населення. Однак неп не міг бути тривалим, оскільки базувався на двох протилежностях: в економіці панували ринкові відносини, у політиці — адміністративно-командна система, що прагнула підкорити економіку своїм політичним цілям.

Суть політичного курсу більшовиків полягала з насильницькому ламанні існуючої економічної системи України. Запровадження заходів у цьому напрямку входило до компетенції Української Ради народного господарства (УРНГ), що цілком залежала від Вищої Ради Народного господарства Росії. Соціально-політичний курс більшовиків в Україні і 1919 р. мав назву «політика воєнного комунізму».

Голодомор в Україні в 1921 — середині 1923 р. був викликаний такими причинами:

- політика «воєнного комунізму» (зокрема продрозкладка — насильницьке вилучення хліба в селян);
- заборона реалізації хлібних лишків за ринковими цінами;
- падіння товарності -сільського господарства внаслідок незацікавленості селян у виробництві сільгосппродукції;

- занепад сільського господарства внаслідок Першої світової та громадянської війн:

- руйнування матеріальної бази сільського господарства внаслідок надзвичайно жорстокої посухи, що викликала неврожаї в 1921 і 1922 рр.

Одним із найстрашніших наслідків колективізації в Україні став голодомор 1932—1933 рр.

Він був спровокований радянським керівництвом І з метою масового вступу селян до колгоспів. Поставлені перед селянами плани хлібозаготівлі були завищеними й економічно не обґрунтованими, І Однак для успішного проведення індустріалізації І хліб був потрібний за будь-яку ціну.

Голодомор став національною катастрофою. Селяни, позбавлені продуктів харчування, були приречені на мученицьку смерть. Голодомор 1932—1933 рр. викликав величезну смертність населення, особливо дітей і старих. За різними підрахунками під час голодомору загинули від 3,5 до 9 млн осіб. Такими були наслідки колективізації в Україні.

Отже, політика колективізації ліквідувала ринкове господарство на селі. Насильницьке насадження колгоспів, політика розселянювання та хлібозаготівлі призвели до національної трагедії — голодомору 1932—1933 рр., який забрав життя мільйонів людей. Командно-бюрократична система керівництва призвела до того, що селянин перестав бути господарем на землі, було вбите його почуття власника.

Підсумки індустріалізації

Республіка з аграрної перетворилася на індустріально-аграрну.

Зміцнилась обороноздатність країни.

Відбулися структурні зміни в промисловості: перевага була віддана не легкій, а важкій промисловості.

Було ліквідовано безробіття, але знизився життєвий рівень населення (інфляція, карткова система, нестача товарів широкого вжитку). Монополізм державної власності, відсутність конкуренції та матеріальної зацікавленості призвели до сповільнення темпів розвитку економіки. Створено нову модель керівництва є кою — адміністративно-командну.

Саме завдання збереження політичної влади змусило більшовиків погодитись на своєрідний економічний експеримент : нову економічну політику, яка поєднувала плановий, соціалістичний спосіб ведення господарської діяльності із ринковим, капіталістичним. Тому абсолютно логічним був правовий дозвіл радянської держави на *співіснування державної, кооперативної й приватної форм власності*, хоча й останні дві децю обмежувались.

Податкове законодавство чітко відобразило пріоритети політичної влади у сфері економіки : лояльність до державної власності та намагання перекласти на приватні господарства весь тягар податків. Але необхідність економічного пожвавлення потребувала підсилення приватного сектору, тому й оподаткування його децю послабили у часи НЕПу.

У підсумку слід зазначити, що *спадкове право* 20-х – 30-х років у першій фазі свого розвитку повністю відображало усі характерні риси НЕПу, коли у спадщину могла переходити не тільки особиста власність громадян, але й дрібна трудова, приватна власність і навіть ще не ліквідована остаточно капіталістична власність. Остання була допущена в суворо окреслених межах, поряд з чим паралельно вживалися заходи недопущення її подальшого зростання та з наступним витісненням з економічного укладу радянського суспільства. У сфері спадкового права це виражалося :

- в обмеженні граничного розміру спадкового майна, яке могло передаватися у спадщину;
- у встановленні досить вузького кола потенційних спадкоємців;
- в обмеженні свободи заповідальних розпоряджень;
- в одночасності закликання всіх спадкоємців за законом, що призводило до сильного розпорошення майна, і попереджало його можливе накопичення та концентрацію в руках однієї особи.

У другій фазі свого розвитку (ліквідація капіталістичних елементів господарювання) – успадкування капіталістичної приватної власності було виключено.

На жаль, у 20-і роки лібералізація майже не торкнулась сфери політичних відносин, про що свідчить поширення практики кримінального покарання за дії громадян, направлені проти радянської влади.

"Українізація" західноукраїнських територій колишньої Польщі була здійснена в надзвичайно стислі терміни шляхом використання усіх наявних можливостей тоталітарної Радянської держави. Політичні міркування брали гору над економічними, а масштаби перетворень подекуди випереджали реальні потреби і можливості української громади;

"відновлення історичної справедливості" для українців стало черговою історичною несправедливістю щодо репресованих і депортованих поляків, євреїв, представників інших національностей;

для комуністичної влади СРСР українська культурна революція відіграла роль засобу для досягнення мети, ніж самостійної цілі. Той факт, що кінцевим завданням здійснюваних перетворень мала стати інкорпорація Західної України в УРСР та СРСР, повна уніфікація спершу економіки та соціальної бази, а згодом - мови і культури із загальнорадянським стандартом, не викликає сумніву;

- якщо говорити про практичну цінність шляхів і методів "українізаційної" діяльності 1939-1941 рр. для сучасної України, що виступає як демократична, правова миролюбна держава, то вона дуже сумнівна. Застосування сталінських методів більшовицького "штурму і натиску" повинно поступитися місцем ретельній і тривалій організаційній, просвітницькій, культурній роботі.

У колах української політичної еміграції до початку Великої Вітчизняної війни переважала необґрунтована думка, що у воєнному зіткненні двох держав

може з'явитися перспектива відновлення Української Народної Республіки або Української держави часів гетьмана П.Скоропадського.

Політика нацистів в Україні була надзвичайно жорстокою. Вона ставила за мету підкорення та колонізацію України, винищення її населення. Запроваджуючи на окупованих українських землях свій «новий порядок», гітлерівці сподівалися підірвати єдність, волю й силу народу до організованого опору, але реалії окупаційного режиму змусили багатьох громадян переосмислити як політику фашистської Німеччини, так і власну поведінку.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

При вивченні данної теми слід звернути увагу на великий обсяг матеріалу та необхідність його засвоєння двома частинами відповідно до двох лекцій.

ТЕМА 9. Держава і право УРСР у 1945 - 1991 рр.

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

1. Центральні та місцеві органи влади і управління.....	124
2. Правоохоронні органи.....	126
3. Право.....	128
4.Отримання незалежності.....	134

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антоненко М. Правові аспекти прикордонного співробітництва України у 40-80-х роках ХХ століття. // Юридична Україна. – 2006. - № 9.
2. Грищук В. К. Основні етапи другої комплексної кодифікації законодавства УРСР // Радянське право. - 1988. - № 1.
3. Грищук В. К. Кодифікація законодавства Української ССР (1958 - 1984). – К., 1996.
4. Денисенко С.Ф. Розвиток інституту класифікації злочинів у кримінальному законодавстві України (1917-1991)// Вісник ЗЮІ. – 1999. - № 3.
5. Дзера О. В. Розвиток права власності громадян в Україні. – К., 1996.
6. Зайцев Л. Відновлення органів Радянської влади на Україні після вигнання фашистських загарбників // Радянське право. - 1978. - № 5.
7. Орловський О. Про застосування смертної кари на території колишнього СРСР // Право України. - 1998. - № 2.
8. Кац С. Розвиток демократичних принципів касації за радянським правом // Радянське право. - 1973. - № 3.
9. Конституція. Основной Закон Української ССР.- К., 1978.
10. Кульчицький С.В. Партійно-радянський апарат у системі влади // Український історичний журнал - 1994. - № 6.

11. Мишак І. Зміна правовідносин між державою і громадянином у СРСР у 1950-х – першій половині 1960-х та її значення для України // Право України. – 2007. - № 6.
12. Музиченко П. Історія держави і права України. - К.: Знання, 2000.
13. Недух А. А. Основні зміни в адміністративно-територіальному устрої Української ССР у 1919 - 1978 рр. // Архіви України. - 1979. - № 5.
14. Нелін О. Спадкове право УРСР за Цивільним Кодексом 1963 р. // Право України. – 2008. - № 6.
15. Реабілітація репресованих : законодавство та судова практика. / За ред. В.Маляренка. – К.,1997.
16. Стромилова Н.П. Развитие норм об уголовной ответственности за убийство // История государства и права. – 2002. – № 6.
17. Тимцуник В. Ідеологічне підґрунтя державно-управлінських реформ у повоєнний період// Вісник Української академії держу правлінням при Президенті України. – 2002. – вип. № 4.
18. Шумак І.О. Історико-правовий аспект сучасних теорій громадянських прав людини. // Держава і право. Зб. Наук. Праць. – К., 2007.
19. Хаваджи Д.Р. Політико-правове регулювання національної депортації з Кримської АРСР та репатріації до Автономної Республіки Крим у складі України (1941 - 1996 рр.): історико-правове дослідження. Автореферат дис... к.ю.н. – Харків, 2005.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

Ця лекція має таку мету:

- ✓ *навчальна*: ознайомитися з особливостями суспільного та державного ладу українських земель в період 1945 - 1991 рр.;
- ✓ *практична*: здобути навички щодо аналізу історико-правових джерел УРСР у складі СРСР;
- ✓ *виховна*: формування переконання про необхідність розуміння державно-правових явищ і процесів. Що відбувались протягом 1945 - 1991 рр., в контексті отримання незалежності Україною.

ВСТУП

У даній лекції передбачається надати слухачам такий фактологічний матеріал, який допоможе їм здійснити аналіз державотворчих процесів в Україні слід здійснювати із урахуванням загальносвітових тенденцій 1945-1991рр.

Методологічну базу складають: системний метод пізнання державно-правових явищ, що дозволив охарактеризувати особливості суспільного та державного ладу; логічні методи аналізу і синтезу – дозволили визначати поняття, встановлювати ознаки, виокремлювати етапи розвитку, робити висновки щодо трансформації історико-правових явищ, їх аналізу в контексті певної історичної доби; порівняльний метод – дозволив визначити порівняльну

характеристику тих форми радянської української державності, що існувала протягом 1945-1991рр.

1. Центральні та місцеві органи влади і управління

Вищим органом влади республіки залишалась Верховна Рада УРСР, перші післявоєнні вибори до якої відбулися у лютому 1947 року. Як і раніше, вибори залишалися фікцією, на одне депутатське місце балотувався лише один кандидат. Було підвищено віковий ценз для обрання до Верховної Ради України — до 21 року. У листопаді 1949 року було затверджено герб, гімн і прапор Української РСР. Але більшої самостійності чи незалежності Україні це не дало.

У роки десталінізації вживаються заходи до збільшення у Верховній Раді УРСР представництва робітників і українців. 11 лютого 1957 року Верховна Рада СРСР прийняла закон про розширення компетенції союзних республік. Верховна Рада УРСР отримала право самостійно вирішувати ряд важливих питань економічного характеру. У 1959 році Верховна Рада УРСР прийняла Закон про порядок відклику депутатів Верховної Ради і місцевих Рад, які не виправдали довір'я виборців.

У березні 1946 року РНК СРСР було перетворено на Раду Міністрів СРСР, а наркомати — на міністерства. Аналогічні перетворення відбулися і в союзних республіках. Рада Міністрів УРСР стала вищим розпорядчим і виконавчим органом республіки. Для перших повоєнних років характерним було поєднання посад першого секретаря партії і голови уряду, що є характерним для тоталітарного режиму. У роки десталінізації підвищилась роль Ради Міністрів УРСР, як органу центрального управління, міністерств — як органів галузевого управління. Останні були піддані значній реорганізації.

Перехід Криму до України

У 1954 році святкувалось 300-річчя возз'єднання України з Росією. 3 нагоди ювілею ЦК КПРС затвердив "Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)". Цей партійний документ давав офіційну концепцію історичного розвитку України. Головними положеннями були: "давньоруська народність створила Київську Русь"; "давньоруська народність — колыска трьох братніх народів"; "Переяславська Рада — акт возз'єднання України з Росією" тощо. Київська Русь у "Тезах" розглядалась як загальна держава росіян, білорусів і українців, існування козацької Української держави взагалі не визнавалось, боротьбу українського народу за відновлення державності названо "контрреволюцією", а видатних українських державних діячів — М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру — "агентами імперіалізму". У зв'язку з 300-річчям возз'єднання Президія Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 року прийняла указ "Про передачу Кримської області із складу РРФСР до

складу УРСР. 26 квітня 1954 року було прийнято закон "Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР". Передача, цілком справедливо, обґрунтовувалася спільністю економіки, територіальною близькістю та тісними господарськими і культурними зв'язками, що завжди існували між Україною і Кримом.

За свою історію Крим не раз змінював господарів. Спочатку його колонізували греки, потім у ХІІ ст. тут осіли татари. Та були на кримській землі й дружини київських князів, і загони запорізьких козаків. У квітні 1783 року Крим було приєднано до Російської імперії. Було утворено Таврійську область (згодом губернію), до складу якої входили три повіти південноукраїнських степів. У листопаді 1917 року Центральна рада проголосила, що Крим входить до УНР. В 1918 році в Криму була утворена Радянська Соціалістична Республіка Таврида. У жовтні 1921 року— Кримська АРСР у складі РСФРР. У травні 1944 року було здійснено геноцид проти кримських татар, їх насильно відправили на спец поселення з заборотою повертатися до Криму. Влітку 1945 року автономію Криму було скасовано і він став звичайною областю РРФСР. У лютому 1954 року Кримську область було передано до складу УРСР.

Місцеві органи влади і управління

В перший повоєнний рік відновили свою діяльність місцеві Ради депутатів трудящих, вибори до яких відбулися 21 грудня 1947 року. Як і раніше, місцеві Ради залишалися сліпими виконавцями волі партійних органів.

Уроки десталінізації намітилася певна демократизація діяльності Рад. Але "дозвіл" на демократизацію, знову ж таки, давала партія. 22 січня 1957 року була прийнята постанова ЦК КПРС "Про поліпшення діяльності Рад депутатів трудящих і зміцнення їх зв'язків з масами", яка була спрямована на зміцнення самостійності, ділової активності Рад, розширення їхніх праву господарчій сфері тощо.

Правове становище місцевих Рад у нових умовах регламентували прийняті 31 травня 1957 року Президією Верховної Ради УРСР положення про обласні, районні, міські і районні в місті, селищні і сільські Ради депутатів трудящих УРСР. У них чітко визначилось правове становище кожної ланки Рад у системі місцевих органів державної влади, її роль у здійсненні завдань державного, господарського і соціально-культурного будівництва.

Головною формою діяльності Рад була сесія. Сесії сільських, селищних, міських і районних Рад скликалися не менше шести разів на рік, сесії обласних і міських Рад (в містах з районним поділом) — не менше чотирьох разів на рік.

Положення розширювали компетенцію виконкомів місцевих Рад у вирішенні ряду питань місцевого життя.

Одночасно з положеннями про місцеві Ради було прийняте "Положення про постійні комісії місцевих Рад депутатів трудящих УРСР", яке значно підвищило роль постійних комісій в місцевому управлінні. Роботі з удосконалення діяльності місцевих Рад було завдано шкоди рішенням, яке було

прийняте в грудні 1962 року, про поділ обласних Рад за виробничою ознакою на сільські і промислові.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ

У 1954 році святкувалось 300-річчя возз'єднання України з Росією. З нагоди ювілею ЦК КПРС затвердив "Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)". Цей партійний документ давав офіційну концепцію історичного розвитку України. Головними положеннями були: "давньоруська народність створила Київську Русь"; "давньоруська народність — колыска трьох братніх народів"; "Переяславська Рада — акт возз'єднання України з Росією" тощо. Київська Русь у "Тезах" розглядалась як загальна держава росіян, білорусів і українців, існування козацької Української держави взагалі не визнавалося, боротьбу українського народу за відновлення державності названо "контрреволюцією", а видатних українських державних діячів — М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру — "агентами імперіалізму".

2. Правоохоронні органи

Уже у вересні 1945 року було відновлено в повному обсязі діяльність цивільних судів всіх інстанцій.

10 жовтня 1948 року приймається Положення про вибори народних суддів. Відтепер вони мали обиратися громадянами на три роки. Положення підвищило до 27 років віковий ценз для кандидатів в народні судді та народні засідателі.

Покращенню діяльності народних судів сприяло Положення про дисциплінарну відповідальність суддів від 15 липня 1948 року. До цього дисциплінарні стягнення на суддів поклалися в адміністративному порядку (їх накладали міністр, начальники обласних управлінь юстиції та голови обласних та крайових судів). За новим Положенням в УРСР засновувалися спеціальні колегії в дисциплінарних справах при обласних і Верховному судах з членів відповідних судів. Ці колегії набували права накладати стягнення на суддів. Загальне керівництво судовою системою, як і раніше, здійснював Мін'юст УРСР.

Відразу після смерті Сталіна були ліквідовані інструменти масового терору і репресій — воєнні трибунали військ МВС і Особлива нарада МВС, яка мала право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання та ув'язнення. Трохи пізніше, у лютому 1957 року, були ліквідовані транспортні суди.

У травні 1956 року приймається ряд актів, спрямованих на розширення прав обласних судів і Верховного суду УРСР. Були створені президії обласних судів і Президія Верховного Суду республіки. Ця реформа зробила непотрібною діяльність Мін'юсту СРСР, і Мін'юст УРСР став союзно-республіканським органом. В зв'язку з цим скасовуються обласні відділи юстиції.

Обласні суди отримали право здійснення контролю за всією діяльністю народних судів. На них покладалося також керівництво нотаріальними конторами. 12 лютого 1957 року Верховна Рада СРСР прийняла нове Положення про Верховний Суд СРСР, згідно з яким Верховний Суд отримав право законодавчої ініціативи. Він отримав право нагляду за судовою діяльністю судових органів Союзу РСР, а також судових органів союзних республік. Положення визначило, щодо складу Верховного Суду СРСР входять: пленум Верховного Суду, Судова колегія з цивільних справ. Судова колегія з кримінальних справ, Воєнна колегія.

Реорганізація судової системи в Україні була завершена прийняттям 25 грудня 1958 року Основ законодавства про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік та Закону про судоустрій УРСР від 30 червня 1960 року. Ці акти внесли принципові зміни в побудову системи народних судів. Замість дільничних народних судів вводився єдиний народний суд району чи міста, який тепер обирався на 5 років. Народні засідателі обиралися на два роки на загальних зборах робітників і службовців.

На зміцнення правового становища та прокуратури було спрямоване Положення про прокурорський нагляд в СРСР від 24 травня 1955 року. На відміну від Положення 1933 року нове Положення чітко визначило завдання, права і обов'язки, форми і методи діяльності прокурорів. За Положенням органи прокуратури на місцях мали здійснювати нагляд за законністю, незалежно від впливу місцевих органів влади.

Але в практичній діяльності органи влади і партійні органи дуже часто використовували "телефонне право", що зводило нанівець декларовану незалежність прокурорських органів від горизонтальної влади.

Перші роки десталінізації характеризувалися реорганізацією органів державної безпеки і внутрішніх справ.

У 1953 році Міністерство державної безпеки і Міністерство внутрішніх справ були, як і в 30-ті роки, були об'єднані в одне міністерство. Але після арешту Берії органи державної безпеки знову виокремлюються. При Раді Міністрів було створено Комітет державної безпеки СРСР.

У 1960 році ліквідується Міністерство внутрішніх справ СРСР і керівництво органами внутрішніх справ повністю передається міністерствам внутрішніх справ союзних республік. 5 вересня 1962 року вони були перейменовані в міністерства охорони громадського порядку, але ненадовго—в 1966 році їм була повернута колишня назва. Місцеві органи внутрішніх справ були передані у підпорядкування Радам та їх виконкомам. Таким чином, на місцях відновлювався принцип подвійного підпорядкування органів внутрішніх справ.

Реорганізація органів внутрішніх справ була завершена прийняттям у 1962 році Положення про міліцію.

Значну допомогу правоохоронним органам надавали органи громадської самодіяльності—товариські суди і народні дружини. В 1961 році приймається Положення про товариські суди. Діяльність народних дружин

регламентувалася постановою Ради Міністрів УРСР "Про участь трудящих в охороні громадського порядку в країні" від 2 березня 1959 року.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Правоохоронні органи УРСР протягом означеного періоду остаточно сформувались в єдину систему органів держави з однопартійною системою та командно-бюрократичним апаратом.

3. Право

У 1954р. було відновлено норму Конституції 1924 р. про віднесення до відання союзної республіки розв'язання питань її адміністративно-територіального устрою (за Конституцією СРСР 1936 р. це питання знаходилось у виключній компетенції Верховної Ради СРСР). Тепер без згоди України союзна влада не могла збільшити або зменшити її територію

11.02.1957р. Закон СРСР «Про віднесення до відання союзних республік розв'язання питань обласного, крайового адміністративного устрою» надавав республікам можливість самостійно утворювати області та краї, але утворення автономних областей в межах республік залишалось за СРСР.

4 травня 1955 р. згідно Постанови Ради Міністрів СРСР «Про зміну порядку державного планування та фінансування господарства союзних республік» РМ УРСР дістала право самостійно :

- затверджувати плани виробництва та розподілу усіх видів промислової продукції, що виробляється підприємствами республіканських міністерств, відомств, промислової кооперації;

- затверджувати списки капітального будівництва республіканських міністерств і відомств незалежно від вартості;

- вирішувати питання підвищення продуктивності праці, фонду зарплати;

- залишати у своєму розпорядженні 50 % низки промислових товарів широкого вжитку та будівельних матеріалів, вироблених на підприємствах загальносоюзного та союзно-республіканського підпорядкування понад кварталний план;

1955 р. Українська республіка отримала право затверджувати та розподіляти передбачені кошти між республіканським і місцевими бюджетами, взагалі право затвердження проекту бюджету республіки.

Рада Міністрів УРСР тепер мала право залишати у своєму розпорядженні резерви по капіталовкладеннях, фондових матеріалах. Також могла самостійно визначати категорію оплати праці на створюваних підприємствах, надавати деяким колгоспам відтермінування у державних поставках тощо.

Закон СРСР від 11.02.1957 р. «Про віднесення до відання союзних республік законодавства про устрій судів союзних республік, прийняття цивільного, кримінального та процесуальних кодексів» теж дещо розширив повноваження України у відповідних сферах, але Основи законодавства у цих галузях залишено за СРСР.

Метою цих перетворень, на думку ініціаторів, була необхідність підняття авторитету і відповідальності органів центрального управління з керівництва господарським і культурним будівництвом у республіці. Водночас слід відзначити, що реорганізація не призвела до розширення прав союзних республік, оскільки державне управління підприємствами важкої промисловості, машинобудування та іншими найважливішими галузями залишалося в руках союзних міністерств і державних комітетів СРСР. Усі нитки господарського управління зосереджувалися в Державному плановому комітеті СРСР (Держплані).

Така політика з боку центру стосовно союзних республік тривала протягом усього повоєнного часу аж до розвалу СРСР в 1991 р. Практично не змінювалася і система радянських органів. Вона лише косметичне оновлювалася.

Кримінальне право:

Розвиток кримінального права в перший повоєнний період характеризувався скасуванням норм воєнного часу. Для ознаменування перемоги Президія Верховної Ради СРСР 7 липня 1945 року прийняла указ "Про амністію в зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною". Були звільнені від відбуття покарання особи, засуджені до позбавлення волі терміном до 3 років. Від відбуття покарання повністю звільнялись особи, засуджені за злочини, пов'язані з умовами воєнного часу, а також умовно. Наполовину скорочувався термін покарання для осіб, засуджених на термін більше 3 років.

Наступна амністія була оголошена 27 березня 1953 року. Від відбуття покарання звільнялись особи, засуджені до позбавлення волі на термін до 5 років, чоловіки—старші 55 років, жінки—старші 50 років, неповнолітні — до 18 років, а також особи з невиліковними хворобами. Засудженим на термін більше 5 років покарання скорочувалося наполовину. Важливе значення мала амністія громадян, які співпрацювали у роки війни з німцями (вересень 1955 року). Адже чимало українців, особливо мешканців західних областей, нерідко безпідставно звинувачених у "пособництві ворогові", було вислано в Сибір або інші віддалей і райони СРСР. Тоді ж були достроково звільнені німецькі військовополонені, засуджені радянським судом за вчинені ними у роки війни злочини.

26 травня 1947 року приймається Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про відміну смертної кари". За злочини, що передбачали смертну кару, вона замінювалась позбавленням волі на 25 років у виправно-трудових таборах.

Проте незабаром указом від 12 січня 1950 року смертна кара була відновлена до зрадників Батьківщини, шпигунів, диверсантів.

Більш жорстокими стають кримінальні норми, спрямовані на боротьбу зі злочинами проти життя, здоров'я, свободи, гідності особи, проти соціалістичної особистої власності.

Десталінізація принесла звуження сфери кримінальної відповідальності. Більше уваги став звертати законодавець на запобігання злочинності.

Разом з тим законодавець посилив покарання за злочини проти життя. 30 березня 1954 року приймається указ Президії Верховної Ради СРСР "Про посилення кримінальної відповідальності за навмисне вбивство", яким було відновлено застосування смертної кари до навмисних убивць.

Відповідно до закону від 11 лютого 1957 року з 25 грудня 1958 року приймаються Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, які склалися з чотирьох розділів, що містили 47 статей. Основи визначали завдання і основи кримінальної відповідальності, порядок дії кримінальних законів в часі та просторі, розкривали зміст злочину, встановлювали перелік покарань, порядок їх призначення тощо. Фактично, Основи містили в собі загальну частину кримінального кодексу.

28 грудня 1960 року Верховна Рада УРСР затвердила Кримінальний кодекс УРСР. До нього повністю увійшли союзні Основи, Закон про кримінальну відповідальність за державні злочини і Закон про кримінальну відповідальність за воєнні злочини.

Найважливішими положеннями цього кодексу були:

- відмова від принципу аналогії в кримінальному праві;
- проголошення вини єдиною підставою кримінальної відповідальності;
- підвищення віку кримінальної відповідальності до 16 років, а за тяжкі злочини до Кроків;
- положення проте, що закон, котрий усував чи пом'якшував караність дії, набував зворотної сили, а закон, який встановлював караність дії чи посилював її, зворотної сили не мав;
- зменшення кількості суспільно небезпечних діянь, які закон кваліфікував як злочинні;
- зменшення видів покарань;
- оголошення смертної кари винятковою мірою покарання;
- зниження максимального, з 25 до 15 років, терміну позбавлення волі;
- відновлення практики умовного засудження;
- призначення покарання лише за вироком суду;
- індивідуалізація покарання;
- посилення боротьби з рецидивною злочинністю.

У цілому головні положення Кримінального кодексу УРСР 1960 року говорили про значну демократизацію кримінальної політики держави.

Процесуальне право:

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 вересня 1945 року була скасована широка підсудність справ військовим трибуналам. У 1953 році була ліквідована Особлива нарада, орган, який мав право на позасудову репресію. Згодом відміняються постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року про порядок

ведення справ щодо підготовки і здійснення терористичних актів" та постанови від 14 вересня 1937 року про зміни в кримінально-процесуальних кодексах, за якими не дозволялися касаційні скарги у справах про шкідництво, терор та диверсії.

У зв'язку з затвердженням у 1955 році Положення про прокурорський нагляд були внесені відповідні зміни у чинне кримінально-процесуальне законодавство. Важливим актом у галузі кримінального судочинства стали Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, прийняті 25 грудня 1958 року. Вони склалися з 6 розділів. Відповідно до Основ 28 грудня 1960 року Верховна Рада УРСР затвердила Кримінально-процесуальний кодекс УРСР.

Головними частинами КПК УРСР були положення:

- про порушення кримінальної справи;
- дізнання і попереднє слідство;
- про провадження справ у суді першої інстанції;
- про провадження справ у касаційній і наглядній інстанціях;
- Про виконання вироків, ухвал і постанов суду;
- про застосування примусових заходів медичного характеру.

Десталінізація поставила на порядок денний питання про політичну, юридичну та громадську реабілітацію незаконно репресованих, для чого було створено біля 100 комісій, які мали право реабілітації та помилування. За роки своєї діяльності вони відновили чесне ім'я сотням тисяч невинно засуджених. До кінця 50-х років органами КДБ і прокуратури України було переглянуто майже 5,5 млн. справ, які перебували на обліку репресивних органів. З цього обліку знято 58 відсотків справ.

Відповідні зміни відбулися в цивільно-процесуальному законодавстві. Законодавство про цивільне законодавство складалося із прийнятих 8 грудня 1961 року Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік та виданого у відповідності з ними у липні 1963 року Цивільно-процесуального кодексу УРСР.

ЦПК УРСР встановлював загальні положення цивільного судочинства; містив норми про осіб, які беруть участь у справі, їх права і обов'язки; про провадження в справах у судах першої інстанції, касаційній та наглядній інстанціях; визначав виконання судових рішень; цивільні процесуальні права іноземних громадян і осіб без громадянства; містив норми про позови до іноземних держав, судові доручення і рішення іноземних судів; визначав порядок розгляду справ у зв'язку з міжнародними договорами та угодами.

Цивільне право:

Перехід до мирного будівництва потребував розвитку цивільного обігу. 14 грудня 1947 року приймається постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) про грошову реформу, яка скасувала карткову систему. Була ліквідована комерційна торгівля і запроваджувався продаж товарів за єдиними державними цінами. Але реформа знецінила трудові заощадження громадян, оскільки роздрібні ціни збільшилися майже втричі.

Серйозні зміни відбулися в житловому праві. З метою прискорення відбудови житлового фонду Президія Верховної Ради СРСР 26 серпня 1948 року прийняла указ "Про право громадян на купівлю та будівництво індивідуальних житлових будинків". Згідно з указом, кожний громадянин міг купити чи побудувати в місті або за його межами з правом особистої власності одно- або двоповерховий дім не більше ніж на 5 кімнат. Земля під забудову відводилася в безстрокове користування.

Неоднозначною була житлова політика держави в роки десталінізації. З одного боку, указ Президії Верховної Ради СРСР від 10 вересня 1953 року скасував адміністративне виселення з будинків державних підприємств, установ і організацій робітників і службовців, які припинили з ними трудові відносини. Запроваджувався судовий порядок виселення. З іншого боку, обмежується право особистої власності на житло. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 18 червня 1958 року встановив, що загальна житлова площа в будинках, які будують громадяни з правом особистої власності, не може перевищувати, як правило, 60 кв. м.

З розширенням прав союзних республік збільшується кількість об'єктів права державної власності. Частина фонду цієї власності спрямовувалась на посилення колгоспів. З метою зближення державної і кооперативної власності МТС були ліквідовані, а їх техніка вводилась у цивільний обіг. Колгоспи набули права купувати сільськогосподарську техніку.

Була введена нова форма соціалістичної власності — власність громадських організацій.

Розвиток майнових і пов'язаних з ними особистих відносин, що регулювались окремими нормативними актами, настійливо потребував узагальнення цих актів, приведення їх в систему. Після прийняття Закону від 11 лютого 1957 року, відповідно до якого видання Цивільного кодексу було віднесено до компетенції союзних республік, в Україні розпочалася підготовка до кодифікації цивільного законодавства.

18 червня 1963 року Цивільний кодекс У РСР було затверджено Верховною Радою УРСР. Він складався з восьми розділів: загальні положення; право власності; зобов'язувальне право; авторське право; право на відкриття; винахідницьке право; спадкове право; правоздатність іноземців і осіб без громадянства, застосування цивільних законів іноземних держав, міжнародних договорів і угод.

Сімейне право:

В 1953 році була ліквідована заборона шлюбів між громадянами СРСР і іноземцями. У цьому ж році Президія Верховної Ради УРСР внесла зміни до Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР, які передбачали обов'язок батьків утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття.

Трудове право:

Перехід до мирної праці дав можливість відмовитися від методів трудового регулювання, характерних для воєнного часу.

Перш за все були ліквідовані трудові мобілізації і поновлена система організованого набору робочої сили на підставі договорів господарських організацій з колгоспами і колгоспниками. Постанова Ради Міністрів УРСР від 21 серпня 1948 року рекомендувала укладати трудові договори терміном не менше двох років. Ще до цього, 4 лютого 1947 року, Рада Міністрів УРСР прийняла постанову про поновлення колективних договорів між адміністрацією підприємства і комітетами профспілок.

Кримінальна відповідальність за самовільне залишення підприємстві установ, а також за прогули без поважної причини була скасована тільки 23 квітня 1956 року.

Поступово поновлювались довоєнні норми, які регулювали робочий час. Були скасовані щоденні трьохгодинні понаднормові роботи. З 30 червня 1945 року відновлюються чергові та додаткові відпустки, розпочинається видача грошової компенсації за відпустки, які не були використані у війну.

У роки десталінізації відбувається подальша демократизація трудового права. З 1957 року було відновлено право робітника з власного бажання припинити роботу, попередивши про це адміністрацію за два тижні до вказаного ним терміну залишення роботи.

13 грудня 1956 року Президія Верховної Ради СРСР видає указ "Про посилення охорони праці підлітків" у яким заборонялося приймати на роботу підлітків, яким не виповнилося 16 років. Відповідні зміни були внесені до Кодексу законів про працю УРСР.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 березня 1956 року було скорочено робочий день у передвихідні і передсвяткові дні на дві години.

З 1958 року більша частина підприємств і установ переводиться на семигодинний робочий день. У 1960 році в цьому режимі працювали уже всі підприємства й установи. Для робітників, зайнятих на підземних роботах, встановлювався шестигодинний робочий день.

Нарешті відбулися зміни у пенсійному законодавстві. 14 липня 1956 року Верховна Рада СРСР приймає закон "Про державні пенсії". Закон встановлював порядок призначення і виплати пенсій по старості, інвалідності, при втраті годувальника, а також військовослужбовцям і їх сім'ям. Право на пенсію за старістю мали чоловіки — при досягненні ними віку 60 років та при стажі роботи не менше 25 років, жінки — при досягненні ними 55 років та при стажі роботи не менше 20 років. Для осіб, які працювали на підземних роботах або в інших тяжких умовах ці показники знижувалися.

Важливу роль у покращенні життєвого рівня населення відіграло Положення про підмогу за державним соціальним страхуванням, затверджене Радою Міністрів СРСР від 22 січня 1955 року. На підвищення ролі профспілкових органів в трудовому регулюванні було спрямоване Положення про права фабричного, заводського, місцевого комітету профспілки, затверджене Президією Верховної Ради СРСР від 15 липня 1958 року.

Колгоспне право:

З 1958 року почала впроваджуватися грошова оплата праці колгоспників. У цьому ж році колгоспники нарешті отримали паспорти. У 1959 році розпочалася чергова кампанія проти особистого господарства колгоспників. Знову скорочувалися розміри присадибних ділянок, кількість худоби у приватному користуванні тощо.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Радянське державне будівництво супроводжувалося формуванням основ радянської правової системи. Особливістю цього процесу в Україні була його спорідненість із загальносоюзним.

4.Отримання незалежності.

Декларація про державний суверенітет (1990)

16 липня 1990 року Верховною Радою Української РСР була прийнята Декларація про державний суверенітет України. Це була не перша декларація такого типу у СРСР.

- 11 березня 1990 року Литва проголосила свою незалежність від СРСР
- 12 червня 1990 була прийнята Декларація про державний суверенітет РРФСР

Перебуваючи під тиском суспільних настроїв, 16 липня 1990 на з'їзд КПУ прийняв резолюцію «Про державний суверенітет Української РСР». Оскільки більшість у Верховній Раді УРСР формально склали комуністи, того ж дня депутати Верховної Ради УРСР прийняли Декларацію на виконання резолюції з'їзду.

Проте Декларація про державний суверенітет України далеко випередила декларацію Росії та резолюцію КПУ. Це фактично була програма побудови незалежної держави.

Практично всі положення Декларації суперечили чинній на той час Конституції УРСР. Але заключним в Декларації стало положення про те, що принципи Декларації про суверенітет України будуть використані для укладення нового союзного договору.

Спроба державного перевороту у СРСР (ДКНС)

Переворот в Москві 19 серпня 1991 р.

19 серпня 1991 року з метою повернення суспільства до попередніх порядків була здійснена спроба державного заколоту. Його ініціатори — представники вищого державного керівництва СРСР — заявили, що у зв'язку з начебто хворобою Президента СРСР М. Горбачова його обов'язки виконуватиме Г. Янаєв, а країною керуватиме Державний комітет з

надзвичайного стану (ДКНС, рос. *ГКЧП - Государственный комитет по чрезвычайному положению*).

ДКНС оголосив про запровадження на півроку в окремих районах СРСР надзвичайного стану. Призупинялася діяльність всіх політичних партій, окрім КПРС, громадських організацій і рухів демократичного спрямування, заборонялися мітинги, демонстрації, страйки, запроваджувалася жорстка цензура над засобами масової інформації, призупинявся вихід газет, крім кількох лояльних до ДКНС. У Москві, де відбувалися головні події, було запроваджено комендантський час, виведено на вулиці та майдани війська.

Вранці того ж дня у Києві представник ДКНС генерал В. Варенников, зібравши командирів військових частин гарнізону міста, наказали виконувати всі розпорядження ДКНС, ультимативно зажадали підтримки ДКНС з боку Верховної Ради та уряду республіки.^{[1][2]} Керівництво Компартії України направило на місця шифротелеграму із завданням партійним комітетам всіляко сприяти діям ДКНС. Лояльність щодо нього виявила більшість облвиконкомів республіки та керівництво Кримської АРСР.

Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук у своєму виступі по республіканському радіо закликав громадян до спокою і витримки, запропонував зосередитися на розв'язанні найважливіших проблем повсякденного життя, заявивши, що відповідні оцінки і висновки зробить Верховна Рада України та її Президія. Президія Верховної Ради УРСР лише ввечері 20 серпня прийняла заяву, в якій зазначалося, що постанови ДКНС, поки це питання не вирішить Верховна Рада України, не мають юридичної сили на території УРСР.

Якщо реакція керівництва республіки на події у Москві була загалом стриманою, то опозиційні сили від самого початку заколоту зайняли принципову позицію, розуміючи, чим загрожує Україні перемога ДКНС. 19 серпня 1991 р. Народний Рух України закликав співвітчизників не підкорятися волі заколотників, створювати структури активного опору, вдатися до всеукраїнського страйку. 20 серпня Народна Рада — організована опозиція в республіканському парламенті — засудила державний заколот і закликала підтримати керівництво Росії у протистоянні з ним. 19—22 серпня 1991 р. масові мітинги-протести проти дій заколотників відбулися у Києві, Львові, Харкові, Донецьку, інших містах України. Так в м. Донецьку 19 серпня 1991 року НРУ організував пікетування Донецької міськради з вимогою визнання діяльності ДКНС (ГКЧП — рос.) злочинною і антиконституційною. В Донецькій міськраді РУХ організував Штаб спротиву ДКНС. Під впливом РУХу 20 серпня зібрана позачергова сесія депутатів міста Донецька, якою дії ДКНС засуджені і оприлюднено звернення до народу, Уряду і парламента України дотримуватись в Україні конституційного ладу і Декларації про незалежність України.

Головні події розгорнулися у Москві. Центром опору стала Верховна Рада РРФСР, навколо якої зібралися тисячі захисників демократії, було зведено барикади. Опір ДКНС очолив президент Російської Федерації Б. Єльцин. На

його заклик десятки тисяч людей вийшли на вулиці столиці й перекрили бронетехніці та військам шлях до будинку Верховної Ради РРФСР. Серед захисників демократії в Москві було чимало українців. Над барикадами, поруч з іншими, майорів і український синьо-жовтий прапор.

Рішучий опір заколотникам з боку тисяч громадян, що заповнили центр Москви, дії керівництва РРФСР на чолі з Б. Єльциним, вагання військ, перехід окремих військових частин на бік демократичних сил, нерішучість самого ДКНС спричинили ганебний провал заколоту 22 серпня 1991 р. З радянським періодом в історії країни було покінчено.

Провал заколоту мав катастрофічні наслідки для КПРС, діяльність якої зразу ж було заборонено. 30 серпня Президія Верховної Ради України заборонила діяльність Компартії України як складової частини КПРС.

Після цього Президент СРСР М. Горбачов, який у дні заколоту був ізольований путчистами на південному березі Криму, стрімко втрачав владу. Різко посилювалася діяльність керівництва Російської Федерації, яке відіграло ключову роль у придушенні заколоту. Союзні органи влади були паралізовані. Виникли сприятливі обставини для здобуття незалежності союзними республіками з-під радянської окупації.

Акт проголошення незалежності

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Історичний документ виняткового значення для долі українського народу — Акт проголошення незалежності України. У ньому зазначалося:

За Акт проголосувала абсолютна більшість депутатів Верховної Ради. УРСР перестала існувати. На геополітичній карті світу постала нова самостійна держава — Україна.

Питання правонаступництва

Закон України “Про правонаступництво України” від 12 вересня 1991 р. проголосив Україну правонаступницею УРСР і частково правонаступницею СРСР.

22 серпня 1992 року Микола Плав'юк, останній Президент УНР в екзилі (1989–1992), урочисто передав президенту України Леоніду Кравчуку відповідні повноваження та регалії.

Але питання правонаступництва України від УНР недостатньо врегульовані законами України. День 22 серпня 1992 року майже ніколи не згадується.

Референдум

Підтримка Акту незалежності по областях у відсотках.

На підтвердження Акта проголошення незалежності Верховна Рада України вирішила провести 1 грудня 1991 р. республіканський референдум. Він був потрібен, щоб нейтралізувати політичні спекуляції противників української незалежності, особливо у східних і південних областях республіки, які заявляли, що народ буцімто не підтримує Акт про незалежність. Союзне керівництво на чолі з президентом СРСР М. Горбачовим, не втрачаючи надій на укладення нового союзного договору, вело активну роботу в цьому напрямі.

Крім того, світове співтовариство не поспішало з визнанням самостійності України, вичікуючи, як розгортатимуться події. На всеукраїнському референдумі кожен громадянин мав чітко відповісти «Так, підтверджую», або «Ні, не підтверджую» на запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?»

Із 37885,6 тис. громадян України, котрі були внесені до списків для таємного голосування, взяли участь у голосуванні 31891,7 тис. (84,18%). Із них позитивно відповіли 28804,1 тис. виборців (90,32%). Зокрема, у Криму відповіли на запитання референдуму «Так, підтверджую» 54,19% громадян, у Севастополі — 57,07%; у Донецькій, Луганській, Одеській, Харківській областях підтвердили Акт про незалежність понад 80% виборців; в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Волинській, Рівненській, Житомирській, Київській, Хмельницькій, Черкаській, Вінницькій областях за незалежність проголосувало понад 95%, у решті областей — понад 90% громадян.

За результатами референдуму вже ні в кого не могло бути сумніву, чи український народ хоче мати свою самостійну державу. Втретє за 350 років від Визвольної війни середини XVII століття Україна здобула самостійність. Головним завданням стало збереження незалежності й суверенності Української держави, недопущення помилок, зроблених на двох попередніх етапах існування державності, — у середині XVII ст. і в 1917—1920 рр.

Утворення СНД

Леонід Кравчук — перший президент незалежної України; до обрання — член Політбюро Центрального комітету Комуністичної партії України.

Результати Всеукраїнського референдуму, вибори Президента України створили у республіці якісно нову політичну ситуацію. Було прискорено остаточну ліквідацію СРСР.

7—8 грудня 1991 р. на території Білорусі, у Біловезькій пущі під Брестом, відбулася зустріч Голови Верховної Ради Білорусі С. Шушкевича, Президента Російської Федерації Б. Єльцина і Президента України Л. Кравчука. Підсумком її стали офіційна констатація факту розпаду СРСР, укладення угоди про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

21 грудня 1991 р. на зустрічі в Алмати керівники Росії, України, Білорусі, Азербайджану, Вірменії, Молдови, Казахстану, Киргизстану, Туркменістану, Узбекистану і Таджикистану підписали Декларацію про утворення СНД. Це означало, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність перестав існувати (що було остаточно визнано юридично 25 грудня 1991 р.; детальніше див. СРСР, розділ «Розпуск СРСР»); кожна республіка стала самостійною. СНД не є державою, вона не має наддержавних управлінських структур. Члени Співдружності є цілком незалежними державами.

Незалежність України була визнана всіма колишніми радянськими республіками, світовим співтовариством. Держави, що не були колишніми республіками СРСР, почали визнавати незалежність України після описаного

вище референдуму. Першою (2 грудня 1991) незалежність України визнала Польща. Того самого дня Прем'єр-міністр Канади Б. Малруні заявив, що Канада визнає Україну як незалежну державу; 3 грудня Україну визнала Угорщина; 4 грудня - Литва й Латвія; 5 грудня - Росія, Болгарія, Словенія^[3]. До кінця грудня 1991 р. заяви про визнання незалежності України зробили уряди 68 держав світу, серед яких і США, ФРН, Великобританія, Швеція, Італія, Японія.

Незалежність України є закономірним наслідком багатовікового прагнення народу. Україна здобула її за винятково сприятливого збігу внутрішніх та зовнішніх обставин. Адже демократизація суспільно-політичного життя дала можливість активізуватись національно-визвольному, демократичному руху, традиції якого виявилися особливо живучими. Після провалу серпневого заколоту посилились відцентрові настрої в українському суспільстві. Союзні органи влади втратили контроль над подіями у радянських республіках, а консервативні великодержавні сили були тимчасово деморалізовані, Компартія України опинилася під заборонаю. Більшість колишніх комуністів підтримала ідею незалежності.

Соціально-економічне життя в СРСР восени 1991 р. стрімко погіршувалося і народні маси щиро сподівалися, що в самостійній Україні становище швидко зміниться на краще, тому теж у переважній більшості підтримали незалежність. Світове співтовариство загалом позитивно поставилось до намагання радянських республік здобути незалежність і не заважало розпаду СРСР. Україна стала суверенною державою без кровопролиття, мирним шляхом.

24 серпня 1991 р. вона офіційно отримала свою традиційно вживану назву — Україна (таким чином, Україна є однією з тих небагатьох держав, у яких повна назва збігається зі скороченою; це стало компромісом між варіантами «Республіка Україна» та «Українська Республіка»). Розпочався процес утвердження атрибутів державності, без яких не існує суверенних держав. 4 вересня 1991 р. над куполом будинку Верховної Ради замайорів національний синьо-жовтий український прапор, а 28 січня 1992 р. він отримав статус державного. 15 січня 1992 р. державним гімном України стала музика композитора М. Вербицького на слова П. Чубинського «Ще не вмерла Україна...». 19 лютого 1992 р. Верховна Рада затвердила тризуб як малий герб України. Національна символіка перетворилася на державну.

Результат історичного значення розпаду СРСР та утворення СНД

Результати Всеукраїнського референдуму, вибори Президента України створили у республіці якісно нову політичну ситуацію. Було прискорено остаточну ліквідацію СРСР. 7-8 грудня 1991 р. на території Білорусі (у Біловезькій пущі під Брестом) відбулася зустріч Голови Верховної Ради Білорусі С. Шушкевича, Президента Російської Федерації Б. Єльцина і Президента України Л. Кравчука. Підсумком її стали офіційна констатація факту розпаду СРСР, укладення угоди про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 21 грудня 1991 р. на зустрічі в Алмати керівники Росії, України, Білорусі, Азербайджану, Вірменії, Молдови, Казахстану, Киргизії, Туркменистану, Узбекистану і Таджикистану підписали Декларацію

про утворення СНД. Це означало, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність перестав існувати]; кожна республіка стала самостійною. СНД не є державою, вона не має наддержавних управлінських структур. Члени Співдружності є цілком незалежними державами. Незалежність України була визнана всіма колишніми радянськими республіками, світовим співтовариством. Вона є закономірним наслідком багатовікового прагнення народу. Свою незалежність Україна здобула за винятково сприятливого збігу внутрішніх та зовнішніх обставин. Адже демократизація суспільно-політичного життя дала можливість активізуватись національно-визвольному, демократичному руху, традиції якого виявилися особливо живучими. Після провалу серпневого заколоту посилились відцентрові настрої в українському суспільстві. Союзні органи влади втратили контроль над подіями у радянських республіках, а консервативні великодержавні сили були тимчасово деморалізовані, Компартія України опинилася під заборонаю. Більшість колишніх комуністів підтримала ідею незалежності. Соціально-економічне життя в СРСР восени 1991 р. стрімко погіршувалося і народні маси широко сподівалися, що в самостійній Україні становище швидко зміниться на краще, тому теж у переважній більшості підтримали незалежність. Світове співтовариство загалом позитивно поставилось до намагання радянських республік здобути незалежність і не заважало розпаду СРСР. Україна стала суверенною державою без кровопролиття, мирним шляхом. 24 серпня 1991 р. вона офіційно отримала назву - Україна, що відповідає історичній традиції. Розпочався процес утвердження атрибутів державності, без яких не існує суверенних держав. 4 вересня 1991 р. над куполом будинку Верховної Ради замаюрів національний синьо-жовтий український прапор, а 28 січня 1992 р. він отримав статус державного. 15 січня 1992 р. державним гімном України стала музика композитора М. Вербицького на слова П. Чубинського «Ще не вмерла Україна...». 19 лютого 1992 р. Верховна Рада затвердила тризуб як малий герб України. Національна символіка перетворилася на державну.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Головні кроки державного будівництва в перші роки незалежності.

- Законом від 17 вересня 1991 р назва "Українське Радянська Соціалістична Республіка" була замінена на первісна назва держави - "Україна".
- Законом від 8 жовтня 1991 р "Про громадянство України" визначено правовий статус її населення. Громадянство України надавалося всім, хто проживав на її території, не був громадянином іншої держави і не заперечував цього.
- У листопаді 1991 р Прийнято закон "Про Державні кордони України", яким встановлювалися кордони, порядок їх охорони і перетину.
- Відразу ж після проголошення незалежності почалося створення законодавчої бази міжнаціональних відносин. У прийнятій Верховною Радою 1 листопада 1991 р "Декларації прав національностей України" підкреслюється,

що Україна гарантує всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні економічні, політичні, соціальні та культурні права.

ВИСНОВКИ

Друга світова війна дощенту зруйнувала все господарство України, відкинувши її населення до первісного становища. Надії народу на демократизацію суспільно-політичного ладу не справдилися. Тоталітарний режим, використаний у роки війни для організації опору зовнішньому ворогові, знову спрямовується проти власного народу.

Посилюється тенденція зрощення партійного і державного апаратів, що особливо яскраво проявлялося в законодавчому процесі.

Незважаючи на те, що московське керівництво послідовно проводило боротьбу з українським національно-визвольним рухом, для повоєнної України ситуація не була категорично негативною. Високий міжнародний авторитет України дозволив їй стати членом ООН, а також інших міжнародних організацій.

З десталінізацією розпочався процес демократизації державно-правового життя. Але процес цей не був послідовним. З одного боку, намагання поліпшити життя людей, розширити їх права, а з іншого — посилення ролі партії, зміцнення командно-адміністративної системи управління. Спроби реформ наштовхувалися на монолітну єдність партійно-державницького соціалізму. Проте поступово підвищувалася свідомість передової частини суспільства, що стало основою подальшої боротьби за демократизацію суспільства.

В Україні було здійснено ряд заходів щодо реорганізації системи центрального управління, створено союзно-республіканські міністерства. Скоротилися штати адміністративно-управлінського апарату.

Посилився контроль за діяльністю суду, прокуратури, органів державної безпеки. З встановленням радянської влади в Закарпатті закінчився процес возз'єднання українських земель в єдиній соціалістичній державі. Включення Криму до складу України породило згодом ряд проблем. Незважаючи на територіальну і етнічну спорідненість України і Криму, півострів був ще й історичною батьківщиною кримських татар, яких Сталін депортував звідти в 1944 році. Крім того, за даними перепису 1959 року в Криму проживало близько 860 тис. росіян і лише 250 тис. українців. Ця обставина з часом надзвичайно ускладнила політичну ситуацію в Криму, яку на свою користь використовували і використовують різні політичні сили Росії і України.

Всі ці та інші проблеми надавали державно-правовому життю тих років суперечливого і складного характеру.

Позитивні зміни торкнулися і правової системи. З 1957 року почалася друга за всю історію радянської влади кодифікація права. Вводився новий принцип кодифікації: спочатку приймалися загальносоюзні Основи законодавства СРСР і союзних республік, а вже потім, на розвиток цих Основ, у союзних республіках розроблялися та приймалися кодекси.

Завдяки кодифікації в УРСР були прийняті Закон про судоустрій УРСР (1959р.), Кримінальний кодекс УРСР (1960 р.), Кримінально-процесуальний кодекс УРСР(1969р.), Цивільний кодекс УРСР(1963р.) Цивільно-процесуальний кодекс УРСР(1963р.), а також багато інших важливих нормативних актів, які сприяли удосконаленню правової системи.

І хоча реформи М. Хрущова були непослідовними, не змогли змінити відносин власності, політичної системи, унітарного характеру Союзу РСР, все ж вони відкривали перспективу майбутнього оновлення суспільства.

Головні кроки державного будівництва в перші роки незалежності.

- Законом від 17 вересня 1991 р назва "Українське Радянська Соціалістична Республіка" була замінена на первісна назва держави - "Україна".

- Законом від 8 жовтня 1991 р "Про громадянство України" визначено правовий статус її населення. Громадянство України надавалося всім, хто проживав на її території, не був громадянином іншої держави і не заперечував цього.

- У листопаді 1991 р Прийнято закон "Про Державні кордони України", яким встановлювалися кордони, порядок їх охорони і перетину.

- Відразу ж після проголошення незалежності почалося створення законодавчої бази міжнаціональних відносин. У прийнятій Верховною Радою 1 листопада 1991 р "Декларації прав національностей України" підкреслюється, що Україна гарантує всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні економічні, політичні, соціальні та культурні права.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДАНОЇ ТЕМИ

При подальшому вивченні даної теми слід звернути увагу на те, що цей радянський період був останнім в історії УРСР. На початку 90-х років, з розпадом СРСР, з'являється унікальна можливість відродження державності України.